

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Створення Книг Пам'яті
Становлення української
феодалної державно-
сті

З історії зв'язків і спів-
робітництва українсько-
го та молдавського на-
родів

Депортації населення з
України (30—50-ті роки)

Голод 1921—1923 рр. на
Україні

Радикальна партія в
Східній Галичині

Взаємовідносини між
українським та єврей-
ським населенням у
Східній Галичині (кінець
XIX — початок XX ст.)

Карпатські шляхи та їх
оборона

Історичний роман М. І.
Костомарова «Кудіяр»

Л. М. Каганович на Ук-
раїні

До історії міжнаціо-
нальних процесів на Ук-
раїні

Протокол допиту гай-
дамаки Семена Гаркуші

Костомаров. Мазепинцы

10'90

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), **В. М. Волковинський** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський**, **Ю. Ю. Кондуфор**, **В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносів**, **О. О. Кучер**, **Л. О. Лещенко**, **М. Б. Озерова** (відпов. секретар), **В. Ф. Панібудьласка**, **М. І. Панчук**, **Р. Я. Пиріг**, **В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей**, **В. А. Смолій**, **В. Ф. Солдатенко**, **П. С. Сохань**, **О. А. Спірін**, **В. П. Чугайов**, **І. М. Хворостяний**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко**, **О. В. Галата**, **Ю. С. Ганжуров**, **Л. О. Корнієнко**, **В. І. Новицький**, **А. І. Романенко**, **В. В. Стехун**, **П. Г. Яковенко**, **Н. А. Ярмо**

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор **М. В. Коваль**,
канд. іст. наук **В. М. Волковинський**,
канд. іст. наук **В. М. Ричка**

Художній редактор **В. П. Литвиненко**
Технічний редактор **А. Д. Голіна**
Коректор **М. Карпенко**

Здано до набору 13.08.90. Підп. до друку 28.09.90.
Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум.
друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл.-вид. арк. 15,39.
Тираж 14900 пр. Зам. 5-105. Ціна 90 к.

Київська книжково-журнальна друкарня наукової книги
252004 Київ 4, вул. Репіна, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 10 (355),
октябрь, 1990. Институт истории Академии наук Украин-
ской ССР, Институт политических исследований. На-
учный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесяч-
но. (На украинском языке). Главный редактор
М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка».
Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Киевская
книжно-журнальная типография научной книги. 252004,
Киев 4, ул. Репина, 4.

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 10 (355)
ЖОВТЕНЬ 1990

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

ІНТЕРВ'Ю

Герасимов І. О. Створення Книг Пам'яті 3

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

✓ Смолій В. А., Гуржій О. І. Становлення української феодальної державності 10
Симоненко Р. Г., Боечко В. Д., Бузало В. Й. З історії зв'язків і спів-
робітництва українського та молдавського народів (Закінчення) 21

* * *

Бугай М. Ф. (Москва). Депортації населення з України (30—50-ті роки) ✓ 32
✓ Мовчан О. М. Голод 1921—1923 рр. на Україні 38

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Коцур В. П. (Переяслав-Хмельницький). Партиїно-радянська преса на по-
чатку 20-х рр. : 46

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії політичних партій на Україні

Кугутяк М. В. (Івано-Франківськ). Радикальна партія в Східній Галичині . . 55

Маловідомі сторінки історії

Дашкевич Я. Р. (Львів). Взаємовідносини між українським та єврейським
населенням у Східній Галичині (кінець XIX — початок XX ст.) 63

З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

✓ Нерод В. О. Хроніки Великої Вітчизняної війни 73
Ленська В. В. (Кривий Ріг). Фашистська шкільна політика на окупованій
території України 81

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Рожко М. Ф. (Львів). Карпатські шляхи та їх оборона 86

* * *

Перрі М. (Великобританія). Історичний роман М. І. Костомарова «Кудіяр»: факт, вигадка, фольклор 98

Трибуна молодого автора

✓ Ганжа О. І. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу 103
Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV—XVI ст. 110

Історія в особах

Шаповал Ю. І. Л. М. Каганович на Україні (Закінчення) 117

Документи та матеріали

До історії міжнаціональних процесів на Україні (Продовження) 130
Протокол допиту гайдамаки Семена Гаркуші 142

З історіографічної спадщини

✓ Костомаров Н. И. Мазепинцы (Продовження) 148

Хроніка та інформація

✓ Сарбей В. Г. Наукова конференція з історії Берестецької битви 1651 р. 159
✓ Колодезева С. П. Захист докторської дисертації О. І. Путром 160

Створення Книг Пам'яті

У січні 1989 р. ЦК КПРС прийняв рішення про створення до 50-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні Всесоюдної Книги Пам'яті, яка буде складатися з поіменних Книг Пам'яті областей, країв, республік.

Рада Міністрів УРСР постановою від 31 липня 1989 р. № 201 затвердила республіканську редколегію, якій доручено вирішувати всі методичні й практичні питання, пов'язані з виданням Книг Пам'яті. Головою республіканської редакційної колегії Книги Пам'яті затверджено генерала армії І. О. Герасимова.

Редакція звернулася до **І. О. Герасимова** з проською розповісти про роботу над підготовкою до видання в Українській РСР книг Пам'яті.

Шановний Іване Олександровичу, чи не могли б Ви більш детально розповісти про Всесоюзну Книгу Пам'яті?

З метою увічнення пам'яті радянських людей, які полягли в боях у роки Великої Вітчизняної війни, за численними побажаннями трудящих, державних установ і громадських організацій ЦК КПРС 17 січня 1989 р. прийняв рішення про підготовку та видання у період з 1989 по 1995 рік Всесоюдної Книги Пам'яті. Це — унікальне видання, що не має аналогів. Ініціаторами-засновниками та учасниками створення Книги Пам'яті стали Міністерство оборони СРСР, Всесоюзна рада ветеранів війни і праці, ЦК ВЛКСМ, Держкомвидав СРСР, Радянський фонд миру, Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, КДБ СРСР, МВС СРСР, Правління Радянського фонду культури, Виконком Союзу товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, інститути загальної історії та історії СРСР АН СРСР.

Видання Книги Пам'яті стане виявом глибокої уваги нашого народу до світлої пам'яті воїнів, які ціною свого життя відстояли свободу і незалежність Батьківщини, важливим засобом військово-патріотичного та інтернаціонального виховання молоді, всього населення країни. Ця акція сприятиме повнішому втіленню в життя справедливого девізу: «Ніхто не забутий, ніщо не забуто».

Всесоюзна Книга Пам'яті складатиметься з Книг Пам'яті областей, країв, республік (без обласного поділу), в які будуть занесені прізвища всіх загиблих у боях і померлих від ран у роки Великої Вітчизняної війни військовослужбовців, партизанів та деяких інших радянських громадян. В Українській РСР на додачу до обласних, Київської та Севастопольської міських книг створюється також республіканська Книга Пам'яті за зведеними даними.

Обласні, Київська й Севастопольська міські та республіканська Книги Пам'яті будуть зберігатися в Українському музеї Великої Вітчизняної війни, місцевих Радах і військоматах, експонуватимуться у музеях, бібліотеках, меморіальних комплексах, інших установах. По одному примірнику всіх цих книг, а також односторонник зі зведеними даними по країні ввійдуть в експозицію Центрального музею Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. у Москві. Всі ці видання в сукупності й утворюють Всесоюзну Книгу Пам'яті.

Хто здійснює роботу по створенню Всесоюзної Книги Пам'яті?

За рішенням ЦК КПРС у квітні 1989 р. затверджено редакційну колегію Всесоюзної книги Пам'яті, яку очолює Герой Радянського Союзу генерал армії І. М. Шкадов. Робочим органом редколегії є штатний науково-методичний центр при видавництві «Советская энциклопедия».

В Українській РСР цю роботу координує республіканська редколегія, у складі якої — відомі вчені, представники міністерств і відомств, громадських організацій, творчих спілок, військових округів. Це — голова Української республіканської ради ветеранів війни і праці, член-кореспондент АН УРСР Герой Радянського Союзу В. І. Клоков; голова правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, академік АН УРСР П. П. Толочко; завідувачий відділом історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук, професор М. В. Коваль; голова правління Українського відділення Радянського фонду миру письменник Ю. Д. Бедзик; перший заступник голови Держкомвидаву УРСР В. І. Михайловський; заступник міністра народної освіти УРСР І. С. Хоменко; начальники політуправлінь військових округів, що дислокуються на Україні, В. О. Шаригін, Ю. І. Панкратов, В. П. Плеханов та ін.

Організаційні питання здійснює відповідальний секретар Р. І. Вишневецький — заступник головного редактора видавництва «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

Відомо, що редколегія — громадський орган. А хто здійснює практичну роботу?

Для вирішення організаційно-творчих питань, пов'язаних із складанням і виданням Книг Пам'яті, при видавництві «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана створена республіканська робоча група, що фінансується Українським відділенням Радянського фонду миру. У складі цієї групи організовано редакцію, яку очолив кандидат історичних наук, генерал-майор у відставці А. В. Коваль.

Робоча група і редакція розгорнули велику роботу по практичній організації підготовки рукописів обласних, Київської та Севастопольської міських книг Пам'яті. Спільно з Інститутом історії АН УРСР, Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС розроблені і розіслані на місця методичні рекомендації, створені концепція, план-проспект і структура республіканської Книги Пам'яті.

А хто працює в областях?

Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР облвиконкоми, Київський та Севастопольський міськвиконкоми очолили організаційно-практичну роботу по підготовці й виданню Книг Пам'яті. Створені обласні, Київська та Севастопольська міські редакційні колегії з широким представництвом від усіх громадських організацій, творчих спілок, наукових установ. Для вирішення практичних завдань, пов'язаних із складанням та підготовкою до друку Книг Пам'яті, при цих редколегіях організовані робочі групи.

Потрібно наголосити, що до керівництва редколегіями прийшли авторитетні і шановані люди. Так, Чернівецьку обласну редколегію очолив заступник голови облвиконкому письменник В. І. Фольварочний, Волинську — ректор Луцького педінституту Б. Й. Заброварний, Кримську — секретар обкому Компартії України Л. І. Грач, Сумську —

головний редактор обласної газети «Ленінська правда» М. І. Гриценко, Донецьку — другий секретар обкому партії П. М. Симоненко, Черкаську — заступник голови облвиконкому О. М. Дубовий.

Як можна охарактеризувати роботу обласних редакційних колегій Книг Пам'яті?

З перших днів створення активно працює багато обласних редколегій і робочих груп. Хотілося б відзначити різноманітність форм і методів їх діяльності в Кримській (голова редколегії Л. І. Грач, керівник робочої групи М. І. Радченко), Вінницькій (Т. Д. Бачинська, В. Г. Паламар), Волинській (Б. Й. Заброварний, В. А. Наконечний), Донецькій (П. М. Симоненко, І. І. Кулага), Кіровоградській (С. М. Шапкіна, В. П. Пустовий), Чернівецькій (В. І. Фольварочний, І. П. Фостій) областях. Тут залучено до роботи широку громадськість, активно використовуються місцева преса, загони юних слідопитів, ведеться цілеспрямована діяльність у трудових колективах.

У Радянському Союзі, мабуть, немає жодної сім'ї, чию долю не опалила б своїм жорстоким полум'ям війна. У картотеці Центрального архіву Міністерства оборони СРСР зафіксовано 16 200 000 неповоротних втрат солдатів і сержантів та 1 200 000 — офіцерів; 3—4 мільйони — такою є приблизна чисельність тих, хто пропав без вісті; 5 750 000 — кількість радянських військовополонених.

Нас чекає складний пошук на всій території республіки. Адже в багатьох могилах поховано сотні загиблих воїнів, а на обелісках нерідко висічено лише десятки прізвищ, решта ж — залишаються невідомими. Наш обов'язок з'ясувати про них усе, що тільки можна. Це ж стосується й інших загиблих, але не похованих на полі бою, померлих від ран у госпіталях і лікарнях.

Чи не могли б Ви ознайомити наших читачів із структурою обласних, Київської та Севастопольської міських Книг Пам'яті і розповісти про те, як іде їх підготовка?

Головним при підготовці цих книг є пошук, уточнення, перевірка й повторна перевірка конкретних прізвищ воїнів, полеглих у боях як на території СРСР, так і зарубіжних країн.

Важко уявити, але протягом 45 років з часу Перемоги ніхто не робив спроби визначити загальну кількість втрат у війні. Серед тих, чії прізвища потрібно встановити — 90% прикордонників, які стояли насмерть, захищаючи кордон, а також значна частина воїнів, померлих у медсанбатах і госпіталях, похованих у братських могилах чи могилах «невідомого солдата». У славному місті-герої Севастополі є навіть безіменний цвинтар.

За словами геніального російського полководця О. В. Суворова, війна вважалася закінченою лише тоді, коли був похований останній солдат. Вдумаймося в ці слова. Вони закликають до ретельного пошуку осіб, що значаться пропалими без вісті. Для досягнення цієї мети має бути використана вся багатоманітність форм, засобів і методів: дані місцевих Рад і військкоматів, родичів загиблих, очевидців-однополчан, рад ветеранів частин, з'єднань і об'єднань, пошукових груп молоді, активістів, що ведуть пошук, матеріали місцевих та центральних архівів, різних музеїв, статистичних органів, періодичної преси, пенсійні документи. Цінним посібником у цій справі стануть видані в ряді місць книги та складені краєзнавцями списки, що містять відомості про поховання полеглих чи померлих від ран воїнів на місцях бойових дій або під час лікування у госпіталях.

В обласні та міські Книги Пам'яті включаються прізвища воїнів, партизанів і підпільників, які загинули в роки Великої Вітчизняної

війни: з 22 червня 1941 р. по травень 1945 р. в боях проти гітлерівських загарбників і з 9 серпня 1945 р. по 3 вересня 1945 р. в боях проти японських мілітаристів. В число загиблих мають включатися військовослужбовці та особи вільнонайманого складу діючої армії, що перебували на момент закінчення війни на лікуванні у госпіталях і померли від одержаних у боях тяжких поранень.

Все це такою ж мірою стосується народних ополченців, бійців і командирів винищувальних загонів та радянських розвідників. На місцях рекомендується ґрунтовно розглянути можливість занесення до Книги Пам'яті загиблих цивільних осіб, які брали участь у бойових діях. Це стосується, наприклад, службовців, що працювали на кораблях торговельного флоту, атакованих противником, у цивільній авіації, яка діяла у прифронтовій смузі, тощо.

Уважно має бути розглянуто питання про військовослужбовців та осіб вільнонайманого складу військ і органів НКВС, що загинули у період Великої Вітчизняної війни та після її закінчення в боротьбі із збройними антирадянськими формуваннями в західних областях республіки. Вони гідні бути занесеними в Книгу Пам'яті.

При складанні Книг Пам'яті належність загиблих до тієї чи іншої територіально-адміністративної одиниці рекомендується визначати за місцем призову його військкоматом у Збройні Сили СРСР. Загиблі партизани й підпільники, як і особи, що не були військовослужбовцями, заносяться в Книги Пам'яті за місцем народження. У випадках, коли встановити місце призову неможливо, прізвище загиблого вноситься в Книгу Пам'яті за місцем поховання.

Які видавництва братимуть участь у випуску Книг Пам'яті?

Випуск обласних Книг Пам'яті здійснюватимуть 9 видавництв республіки. Робота чекає величезна. Адже, за попередніми підрахунками, в одному томі (обсяг 100 обліково-видавничих аркушів) обласної Книги Пам'яті вміщуються відомості про 25 тис. загиблих. У цілому по Україні потрібно буде видати майже 100 томів обласних Книг Пам'яті. З урахуванням того, що вони виходитимуть українською та російською мовами, кількість томів становитиме близько 200.

Тепер обласним редколегіям необхідно розрахувати свою роботу так, щоб завершити підготовку рукописів Книг Пам'яті не пізніше четвертого кварталу 1992 р., бо тільки так можна буде забезпечити їх видання в 1994 та першому кварталі 1995 р.

Цю велику і копітку роботу ми здійснюємо спільно з Держкомвидавом УРСР, який дуже заінтересовано і відповідально ставиться до дорученої справи.

Чи є реальні передумови того, що рукописи обласних книг будуть підготовлені у ці строки?

Є, коли предметно, з творчою ініціативою займатися справою, так, як це робиться у Кримській області, де своєчасно здійснили всі належні організаційні заходи. Наприклад, ще в лютому 1989 р. за рішенням Кримського обкому Компартії України створено обласну редколегію Книги Пам'яті. Відповідні редколегії на чолі з секретарями міськкомів, райкомів партії почали діяти і в усіх містах та районах Криму.

У травні 1989 р. створена обласна робоча група, яка складається з п'яти осіб. У містах і районах області також організовані робочі групи, кожна з яких має 1—2 штатні одиниці. Оплата праці штатних працівників обласної, міських і районних груп здійснюється за рахунок місцевого бюджету або громадських організацій. Витрати на утримання Ялтинської робочої групи, наприклад, взяв на себе один з місцевих кооперативів.

В області виготовлені статистичні картки, що містять необхідну інформацію. Ними забезпечено всі міські, районні і селищні робочі групи. Крім того, ці картки опублікувала кожна міська й районна газета. Читачі вирізали їх, заповнювали даними про загиблих у роки Великої Вітчизняної війни родичів чи знайомих і відсилали у відповідну робочу групу. Обласна газета «Кримська правда», міські та районні газети публікують матеріали про роботу над Книгою Пам'яті. Кримське телебачення і радіо присвячують цьому спеціальні передачі.

У взаємодії з обкомом комсомолу створено координаційну раду пошукових загонів. Останні дуже багато роблять для повернення із забуття імен загиблих воїнів. Пошуковий загін «Ельтінген» (м. Керч), наприклад, встановив імена 414 керчан, які вважалися такими, що пропали без вісті. У Кіровському районі добре налагоджено подвірний обхід. В результаті тут було виявлено і занесено в статистичні картки дані про 462 воїнів.

Немало в Кримській області знайшлося ентузіастів-пошуковців. У місті-герої Керчі викладач ПТУ Т. І. Замуленко за багаторічну пошукову роботу удостоєна премії Ленінського Комсомолу. В Севастопольській школі № 10 вчитель історії О. А. Беспальцева багато років керує пошуковою групою «Тричі народжена», яка відшукала не один десяток полеглих воїнів.

Повернімося до обласних Книг Пам'яті. Яку інформацію вони будуть нести?

Обласна книга складатиметься з прізвищ загиблих воїнів, які були мобілізовані у Збройні Сили, а також узагальнюючої вступної статті. Очевидно, прізвища, імена та по батькові загиблих доцільно вміщувати у Книгах Пам'яті в алфавітному порядку. Чи потрібно розділяти список полеглих по районах (всередині області, міста), — хай вирішують редакційні колеги на місцях. Однак обласна та міська Книги Пам'яті — це не сума районних книг, а самостійне видання з персоналіями на кожного загиблого, власним вступом і закінченням.

Дуже важливо встановити, які саме біографічні та інші дані загиблих воїнів і партизанів слід включати в Книгу Пам'яті. З цього питання є рекомендації. Хотілося б, звичайно, розповісти про них детальніше, але спочатку потрібно вибрати оптимальний варіант. Над цим працюють республіканська та обласні редколегії, вчені, робочі групи. Користуючись нагодою, пропоную читачам «Українського історичного журналу» взяти участь у цій роботі і внести свої пропозиції, які будуть ретельно розглянуті і враховані.

Що являтиме собою республіканська Книга Пам'яті?

Книга складатиметься з історико-публіцистичних нарисів про найважливіші події і битви як на Україні, так і в цілому на фронтах Великої Вітчизняної війни, з урахуванням матеріалів обласних, Київської та Севастопольської міських Книг Пам'яті. Вона міститиме в собі меморіальні матеріали, унікальні фотографії та інші фотодокументи.

На одному із засідань редколегії ми обговорили концепцію, план-проспект і структуру республіканської Книги Пам'яті. Нині вона доопрацьовується і буде винесена на всенародне обговорення з тим, щоб якнайповніше врахувати думку всіх громадян республіки. Ми надіємося на заінтересовану участь трудящих у цій справі.

Розраховуємо, що республіканська Книга Пам'яті вийде українською та російською мовами в 1993—1994 рр. Авторський колектив уже приступив до роботи.

У чому нині складність проблеми підготовки Книг Пам'яті?

Необхідна насамперед добре продумана пошукова робота: встановлення прізвищ, імен, по батькові та інших можливих даних про похованих у відомих і невідомих могилах. Це ж стосується й знайдених у лісах і болотах непохованих останків. Справа в тому, що прізвища великої кількості похованих у багатьох могилах залишаються невідомими, немає ніяких даних і про більшість тих, що чомусь лишилися непохованими, а вони ж головним чином і значаться пропалими без вісті.

Очевидно, потрібно буде активізувати проведення в республіці пошукової операції «Згадаймо всіх поіменно». Розпочата кілька років тому з ініціативи громадських і державних організацій Донецької області, вона набула значних масштабів і стала тепер основною формою роботи, пов'язаною з пошуком та увічненням пам'яті воїнів Червоної Армії, партизанів і підпільників, мирних жителів, які загинули в роки війни у боротьбі з фашистськими загарбниками.

Для керівництва цією операцією створено республіканський, обласні, міські та районні оргкомітети, підбрано дієздатний актив організаторів та пошуковців, проводяться серйозні дослідження в архівах, налагоджуються зв'язки з рідними і знайомими полеглих, ефективно використовуються всі форми й методи пропагандистської та виховної роботи. Активну участь в операції беруть осередки Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, комсомольські організації, культурні та освітні установи. Ця робота проводиться в тісному контакті з військкоматами областей, міст, районів.

Потрібно відзначити цілеспрямовану роботу заступника голови правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Ю. М. Радченка, який водночас є заступником голови республіканського оргкомітету по проведенню пошукової операції «Згадаймо всіх поіменно».

Заслуговує на всіляку підтримку й поширення досвід участі в операції ветеранів Великої Вітчизняної війни. Так, один з них — І. Г. Воробйов — встановив близько 3600 імен воїнів, що загинули на території Вільнянського району Запорізької області. Полковник у відставці П. О. Волчков (м. Запоріжжя) встановив 1600 імен своїх однополчан, значна частина яких вважалася пропалими без вісті. У Києві та Київській області активно діє патріотичний клуб «Пошук», який очолює ветеран війни і праці, кандидат історичних наук Г. І. Ясницький.

Думаю, що ця робота заслуговує на всіляку підтримку партійних і радянських органів, усіх державних і громадських організацій. Хочеться надіятися, що ця підтримка їм буде надана.

Які питання необхідно розв'язати тепер?

Це — передусім становлення й активізація діяльності редколегій, посилення пошукової роботи. Необхідно широко залучити до цієї діяльності засоби масової інформації та пропаганди, організувати в друкованих органах рубрики: «Готуємо Книгу Пам'яті», «На сторінках Книги Пам'яті» тощо. Під ними слід вміщувати списки загиблих героїв, розповіді про їхні подвиги.

Потрібні також сприяння та уважне ставлення до діяльності редакційних колегій і робочих груп з боку партійних комітетів, Рад усіх рівнів. Факти ж поки що свідчать, що така допомога й увага виявляються не скрізь.

Наша Батьківщина відзначила 45-річчя Великої Перемоги. На території України налічуються тисячі пам'ятників і пам'ятних знаків на місцях, де двічі за час війни прокотився вогняний смерч. Половина з них потребує негайного ремонту й реконструкції. Збудовані наш-

видкуруч відразу після Великої Вітчизняної війни з нестійких матеріалів, вони тривалий час стояли на сторожі братських та індивідуальних могил і сьогодні потребують не тільки ремонту та реставрації, а й заміни.

Вже зараз у містах і селах республіки активісти об'єднують зусилля, спрямовані на збір матеріалу для Книг Пам'яті, які створюються в кожній області, містах Києві та Севастополі. Придбати таку книгу зможе кожна сім'я.

Ми звертаємося до всіх жителів республіки з проською взяти активну участь у підготовці цього видання, створенні громадського фонду для його здійснення, а також для реставрації, реконструкції й заміни пам'ятників бойової слави на території Української РСР.

Кошти просимо перераховувати на поточний рахунок республіканської робочої групи Книги Пам'яті № 001700714 у Київській міській конторі Житлосоцбанку, МФО 322012.

Що б Ви сказали на закінчення?

Ми висловилися з ряду принципових питань. Однак, природно, наші поради й рекомендації не можуть бути абсолютно вичерпними. Українська республіканська редколегія Книги Пам'яті буде вітати творчий пошук та використання найдоцільніших, найоптимальніших рішень в процесі підготовки та видання Книг Пам'яті областей і республіки.

Будемо вдячними за будь-яку інформацію й допомогу в питаннях, пов'язаних з підготовкою цих книг. Повідомляємо телефони республіканської робочої групи: 271-55-40; 224-55-75. Чекаємо пропозицій.

Члени республіканської редколегії та робочої групи будуть періодично виїздити на місця для ознайомлення з досвідом організації роботи по виданню Книг Пам'яті і подання практичної допомоги.

В Українському державному музеї Великої Вітчизняної війни створюється постійний консультативний пункт з питань підготовки й випуску книг.

Сподіваюсь, що праця учасників всенародного пошуку «Згадаймо всіх поіменно» дістане своє гідне втілення у Книгах Пам'яті і девіз «Ніхто не забутий, ніщо не забуто» не залишиться тільки на словах.

Одержано 25.04.90.

3
V

Новий погляд на проблему

В. А. Смолій (Київ), О. І. Гуржій (Київ)

Становлення української феодальної державності *

У статті в постановочному плані розглядається проблема поетапного формування, законодавчого оформлення та ліквідації середньовічної етнічної держави українців, визначаються її основні ознаки і функції. Авторами обґрунтовується думка про те, що в результаті визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі 1648—1654 рр. завершився процес державотворення на Україні.

Питання про виникнення та генезис середньовічної етнічної держави українців у радянській історичній та правовій науці майже не висвітлене. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що, незважаючи на значну кількість як узагальнюючих, так і спеціальних праць, автори яких тією чи іншою мірою прагнули розкрити цей аспект, полярність думок, навіть цілих концепцій, які існують у радянській історіографії, розробка цієї важливої проблеми залишається вкрай незадовільною. Мається на увазі не лише термінологічна плутанина, невизначеність понятійного апарату, а насамперед такі принципові питання, як джерела та етапи формування української держави, її організаційні форми, вплив історичних подій XIV—XVIII ст. на перспективи кристалізації різних ознак держави і, нарешті, її ліквідація. Автори даної публікації далекі від думки, що в межах статті ці проблеми можна розв'язати. Порушені питання розглядаються ними у постановочному плані, бо їх вирішення вимагатиме зусиль багатьох учених-суспільствознавців.

Які думки та оцінки існують у спеціальній літературі з цього питання? Відомо, що протягом багатьох століть (від перших літописів і до «Історії русів» включно) в історіографії існувала так звана державницька традиція, згідно з якою розвиток історичного процесу розглядався крізь призму формування на Україні державних інститутів. Проте з кінця XVIII ст. деякі вчені стали дотримуватися народницької концепції, ігноруючи роль держави в еволюції українського народу (В. Б. Антонович писав навіть про «бездержавність» українців). Якісно нову грань у розвитку цього напрямку історіографічних досліджень започаткували праця Ст. Томашівського «Українська історія. Нарис І. Старинні і середні віки» (Львів, 1919) та, особливо, монографія В. Липинського «Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» (Київ—Відень, 1920.— Т. 3), в яких знайшла відображення національно-державницька концепція.

Зрозуміло, що короткий огляд розвитку основних тенденцій історіографічних досліджень кінця XIX—перших десятиліть XX ст. не висчерпується цими працями. Проблеми формування держави на Україні певною мірою висвітлені у книгах М. П. Василенка, М. С. Грушевського, М. І. Костомарова, В. О. Мякотіна, М. Є. Слабченка та інших учених.

* Друкується в порядку обговорення.

Не менш широкий діапазон думок з цього питання існує в радянській історіографії. Розглянемо найбільш поширені з них. Одні історики заперечують наявність держави чи державності на Україні протягом усього дожовтневого періоду. Інші, навпаки, прагнуть довести її існування з часів перших державних об'єднань слов'ян на території Східної Європи (маються на увазі князівства) до 80-х років XVIII ст. Деякі дослідники пишуть лише про «зародки» української державності (а згодом їх швидке зникнення) в ході визвольної війни 1648—1654 рр. під керівництвом Б. Хмельницького. Причому в одних випадках поняття «державність» розглядалось як незавершений процес оформлення власне держави, в інших — ці дефініції фактично ототожнювалися. Так, І. Д. Бойко формування державних органів влади на території майбутньої України датував VIII—XI ст. — часом утворення тут феодального суспільства, а безпосередньо початок існування державності українського народу відніс до XII ст. Припинення функціонування останньої дослідник пов'язував з ліквідацією Київського князівства (1471 р.). Наступний етап «зародження» «національної державності» на українських землях, на його думку, розпочався на Запоріжжі в XVI ст.¹ Автор був переконаний, що «входження України до складу Російської держави, згідно рішення Переяславської ради 8 січня 1654 р., поклало новий етап у розвитку української національної державності. Всі органи влади, що створились в ході Визвольної війни, залишилися і продовжували виконувати всі належні їм державні функції — внутрішні і зовнішні. Українська національна державність у роки Визвольної війни є незаперечним фактом»².

Про існування української держави (або державності) в 1648—1654 рр. йшлося і в фундаментальних працях М. Н. Петровського та С. В. Юшкова³. Останній, зокрема, вважав, що підписання Переяславської угоди та «Березневих статей» знаменувало собою перетворення України на державу, котра опинилась у васальній залежності від російського царя. Крім того, окремі її частини — Лівобережжя, Слобожанщина та Запорізька Січ, на думку дослідника, не мали прав напівсамостійних державних одиниць і підпорядковувалися «центральному українському уряду», тобто Україна являла собою централізовану державу⁴. Українська етнічна «державна» і «державність» як тотожні поняття вживає Ф. П. Шевченко⁵. Проблемі складання української державності в роки визвольної війни присвятив свою працю А. П. Ткач⁶.

Розглядаючи проблему національно-визвольних війн за доби феодалізму, порушеного нами питання торкалася й О. М. Апанович. Вона оцінювала Запорізьку Січ як державне утворення, політичну організацію, «що в процесі свого розвитку вже виявляє деякі буржуазні ознаки, виступає прообразом ранніх буржуазних республік». Запорізьку Січ історик називає «напівдержавою»⁷.

З початку 70-х років у республіці мала місце тенденція відходу від здобутих вже позицій. Дедалі частіше висловлювалися думки про

¹ Бойко І. Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // Укр. іст. журн.— 1968.— № 8.— С. 27—30.

² Там же.— С. 32.

³ Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654) // Нариси з історії України.— К., 1940.— Вип. 4.— С. 227—228; Юшков С. В. История государства и права СССР.— М., 1961.— Ч. I.— С. 394—395.

⁴ Юшков С. В. Указ. соч.— С. 394.

⁵ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— К., 1959.— С. 258, 282—283.

⁶ Ткач А. П. Складывание украинской государственности в период народно-освободительной войны 1648—1654 гг. // Київський держуніверситет ім. Т. Г. Шевченка: Наукові записки.— К., 1954.— Т. 13.— Вип. 5.— С. 17—34.

⁷ Апанович О. М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // Укр. іст. журн.— 1965.— № 12.— С. 37.

формування не державності чи держави на Україні, а лише їх «елементів». Так писали автори багатотомних «Історії Української РСР» (К., 1979.— Т. 2.— С. 74) і «Истории государства и права Украинской ССР» (К., 1987.— Т. 1.— С. 139). Характерно, що деякі вчені відійшли навіть від нормативних для того часу «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954)», де йшлося про те, що в середині XVII ст. на українських землях проходив «процес складання української державності»⁸.

Нині існують сприятливі умови для дальшої розробки цієї дискусійної проблеми. В її дослідженні спостерігаються деякі нові підходи. Так, М. Ю. Брайчевський нещодавно зазначив: «В кінці XV ст. на широкий історичний кін виходить нова соціальна сила — козацтво. Запорізька Січ бере на себе функцію української державності і створює унікальну для середньовіччя політичну організацію — козацьку республіку з послідовно демократичним устроєм». Далі історик підкреслював, що в результаті визвольної війни «козацька республіка» виходить за географічні межі так званих «Запорізьких вольностей» і остаточно оформлюється як демократична держава з республіканським методом управління. «Приєднання цієї держави до Росії, — наголошує автор, — здійснене на основі широкої автономії, не відбилоса істотно на її характері та соціальній природі»⁹. На «круглому столі» з питань історії феодалізму на Україні (22—24 травня 1989 р. у Кам'янці-Подільському) В. С. Степанков доводив фактичну тотожність термінів «держава» і «державність» при визначенні суспільно-політичного устрою регіону в 1648—1654 рр.¹⁰

Крім того, слід враховувати, що ця проблема розробляється вченими в українознавчих дослідницьких центрах країн Західної Європи та Америки.

Ми навели різні погляди вчених на предмет дослідження. Хто ж правий серед цілих поколінь істориків, фахівців з питань держави і права Української РСР? Перш ніж перейти до викладу власних міркувань, поставимо риторичне запитання: Якщо етнічної держави чи державності українців у середині XVII ст. не існувало, що ж тоді було об'єднано з Росією в єдиний політичний організм? Частина, хоча і більша, але частина українських земель (головним чином Правобережжя і Лівобережжя). Адже відомо, що під час принесення присяги на «вірність» російському уряду знайшли вияв опозиційні настрої вищого духовенства та старшинської верхівки, про що є згадки у документах. У зв'язку з цим М. Н. Петровський поставив під сумнів заповнення автора літопису Самовидця про те, ніби «по всій Україні увесь народ з охотою тое учинил»¹¹.

Але ж, гадаємо, головне не в тому, що якась частина населення України не склала присяги, а що вже утворилася і функціонувала самостійна українська феодальна держава з усіма необхідними атрибутами (ознаками). Очолював її гетьман — Б. Хмельницький, у руках якого зосереджувалася вся повнота політичної й економічної влади. Саме він, провівши своєрідний народний референдум у Переяславі у присутності представників усіх верств і станів населення, законодавчо, на підставі існуючих правових норм (навіть не завжди зафіксованих на папері), оформив бажання українського народу об'єднатися з російським народом.

⁸ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954) : Схвалені ЦК КПРС.— К., 1954.— С. 29.

⁹ Літ. Україна.— 1989.— 12 жовт.

¹⁰ Гуржій О. І. «Круглий стіл» з питань історії феодалізму на Україні // Укр. іст. журн.— 1989.— № 9.— С. 158.

¹¹ Петровський М. Н. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського інституту народної освіти.— 1926.— Кн. 6.— С. 23—25, 36.

Як відомо, держава — категорія історична. К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін на основі узагальнення величезного історичного досвіду показали, що держава є продуктом і породженням непримиренності класових антагонізмів. «...Держава,— писав Ф. Енгельс,— виникла з потреби тримати в узді протилежність класів; тому що вона в той же час виникла в самих сутичках цих класів, то вона, за загальним правилом, є державою наймогутнішого, економічно пануючого класу, який за допомогою держави стає також політично пануючим класом і здобуває таким чином нові засоби для придушення і експлуатації пригнобленого класу. Так, антична держава була, насамперед, державою роботодавців для придушення рабів, феодальна держава — органом дворянства для придушення кріпаків і залежних селян, а сучасна представницька держава є знаряддя експлуатації найманої праці капіталом»¹².

К. Маркс вважав, що «...політична держава виражає в межах своєї форми... всі соціальні битви, потреби, істини»¹³.

Розглянемо, насамперед, основні ознаки держави: суспільну владу (включає в себе власне центральне управління, адміністрацію на місцях, суд і судочинство, особливі збройні сили, фінансову систему, податки і повинності залежних груп населення, право на ведення політичних зносин тощо), населення і територію. Крім того, характерною рисою будь-якої держави є система правових норм — законів і нормативних актів, які фіксують відповідні суспільні порядки та відносини.

Точних хронологічних рамок генезису державності в українців, які б вважалися загальноприйнятими, у вітчизняній історіографії не існує. «Часові хитання» вчених в той чи інший бік при розгляді цього питання досить значні (нерідко різниця становить кілька століть). Тільки порівняльний аналіз поглядів і їх характеристика могли б стати предметом спеціального дослідження. Ми поділяємо думку істориків, які простежують витoki української феодальної державності з періоду існування Київської Русі, а безпосередній процес її формування співвідносять з часом консолідації народності на Україні (приблизно XII — середина XVII ст.). Більш раннє датування виникнення української державності (з часів Антського царства), гадаємо, потребує значно глибшого наукового обґрунтування.

На нашу думку, в даній статті недоцільно детально зупинятися на проблемі виникнення і генезису давньоруської державності (форми влади, роль народного віча, структура органів управління і т. п.), яка порівняно добре висвітлена у спеціальній літературі. Зазначимо лише, що, на думку дослідників, навіть у часи феодальної роздробленості (друга половина XII — 40-і роки XIII ст.) практично кожна земля в мініатюрі відтворювала політичну структуру Давньоруської держави¹⁴. Князівства зберегли, наприклад, розвинутий адміністративний апарат, утримували власне військо. Князі визначали внутрішню політику, котру здійснювали через посадників, тисяцьких, тиунів, вірників і старост. Основні інститути державної влади на Русі (собор, рада, снем, ряд і т. д.) продовжували функціонувати і за доби феодальної роздробленості. Приблизно в той час почали проявлятися місцеві суспільно-економічні, культурні й мовні особливості в окремих волостях Русі¹⁵.

¹² Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави: У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 165—166.

¹³ Маркс К. Листи з «Deutsch-Französische Jahrbücher» // Там же.— Т. 1.— С. 353.

¹⁴ Голочко П. П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории.— Киев, 1987.— С. 223.

¹⁵ Гуслистий К. Г. До питання про утворення української нації.— К., 1967.— С. 11.

Монголо-татарська навала негативно вплинула на розвиток цього природного, об'єктивно зумовленого процесу, однак не могла його остаточно перервати. На території південно-західної Русі утворилися два своєрідні державно-політичні центри, потенціальні можливості яких були більш значними порівняно з іншими землями. До першого такого центру належало Галицько-Волинське князівство. Не слід ігнорувати його залежності від золотоординської держави, але, очевидно, недоцільно і перебільшувати її. По суті, це князівство було самостійним державним об'єднанням. На його території влада зосереджувалася в руках князя та бояр, між якими точилася постійна боротьба за політичні пріоритети. Вона проходила з перемінним успіхом, але, безперечно, існувала тенденція до зміцнення позицій князя.

Інакше, наприклад, важко пояснити зміни, які відбувалися в титулатурі галицько-волинських князів (навіть чи вони були ефемерними й не відображали справжні історичні реалії). Суть полягає не лише в тому, що окремі князі мали королівський титул, а, насамперед, у тому, що останні з них у XIV ст. називали себе володарями «божою милістю», тобто стверджували «божественне походження» своєї влади¹⁶. Важливо підкреслити і той факт, що в титулатурі з'являються терміни «Русь», «Мала Русь» («божою милістю князі всієї землі Русі, Галичини і Володимирії», «божою милістю князь Русі», «божою милістю уроджений князь всієї Малої Русі»¹⁷). Навряд чи поява цих термінів була випадковою або лише продовженням певної історичної традиції. Очевидно, вона свідчила про якісно нові тенденції і відображала прагнення князівської влади поширити свій вплив не лише на західний регіон, а й на інші землі південно-західної Русі (значною мірою це їм вдавалося).

В контексті розробки цієї теми слід підкреслити, що Галицько-Волинське князівство проводило незалежну політику на міжнародній арені. Воно добилося помітних успіхів у боротьбі із Золотою Ордою, підтримувало інтенсивні зв'язки з Польщею, Угорщиною, Австрією, Німеччиною, римською курією тощо. Навіть далеко неповний перелік країн, з якими галицькі князі підтримували дипломатичні стосунки, свідчить про широке міжнародне визнання Галицько-Волинської держави. Значним досягненням Юрія I Львовича, онука Данила Галицького, було утворення константинопольським патріархом Галицької митрополії (початок XIV ст.—1437 р.)¹⁸. Вона стала не лише символом державного суверенітету князівства, а й сприяла зміцненню його незалежності.

На території Київського князівства у XIV—XV ст. спостерігалися дві суперечливі тенденції розвитку суспільно-політичного процесу. З одного боку, Київська земля втратила статус династичної спадщини Рюриковичів¹⁹, з іншого, незважаючи на васальну залежність від Литви, продовжувала користуватися широкими автономними правами. За спостереженням П. Г. Клепатського, київські князі зосереджували в своїх руках у межах володінь усю повноту влади (законодавчу, судово-адміністративну, господарсько-фінансову, військову)²⁰. Про особливий, практично незалежний політико-юридичний статус київських князів свідчила також їх титулатура: «государь отчичь», «Божією милістю», «князь великого князства своего Киевского» і т. п.

Така форма суспільно-політичного устрою Київського князівства існувала аж до його ліквідації у 1471 р. Це був помітний рубіж у гене-

¹⁶ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.— К., 1984.— С. 117.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Шапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI—XIV вв.— М., 1972.— С. 58—60.

¹⁹ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.— Киев, 1987.— С. 82.

²⁰ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.— Одесса, 1912.— Т. I.— С. 76.

зисі етнічної державності на Україні*, коли, по суті, була остаточно перервана традиція державного будівництва на українських землях у формах, започаткованих ще в давньоруські часи. На етнічній території стали створюватися державні інституції тих країн, до складу яких входили українські землі: Великого князівства Литовського, а після 1569 р.— Речі Посполитої, Угорщини та Молдавії. Для України це мало тяжкі наслідки, бо втрачалась одна «з найважливіших підойм прогресу в середні віки»²¹, закладалися основи для денаціоналізації українського етносу, зникнення тих характерних рис, які визначали етнічне обличчя українців. Найбільш інтенсивно ці процеси проходили в середовищі панівних класів України, які поступово відривалися від своїх етнічних коренів.

У цей період (XVI — перша половина XVII ст.) вони не могли керувати процесом формування державності. Нова ситуація об'єктивно зумовлювала появу нових соціальних сил, потенціальні можливості яких були значно більші, ніж інших станів тогочасного суспільства. Однією з таких сил стало українське козацтво, яке створило свою військово-політичну організацію — Запорізьку Січ. Нині в історичній літературі не вщухають суперечки щодо соціальної суті козацтва та організаційних форм цього феномену. Одні дослідники вбачають у ньому архаїзм суспільних відносин²², інші — говорять про більш передовий порівняно з феодалізмом спосіб виробництва, носієм якого виступало козацтво²³. Очевидно, в даній статті недоцільно торкатися цих складних питань. Однак науковці, як правило, визнають, що Запорізька Січ була республікою з яскраво притаманним їй демократичним устроєм**.

Дослідники історії Запорізької Січі переконливо довели, що в межах так званих «вольностей» створилося не лише своєрідне українське військо на основі відповідних організаційних засад, а й утвердилися особливі суспільні відносини, коли принцип військової демократії визначав фактично все — функціонування управління, звичаєве право, побут тощо.

Структура суспільних (державних) інституцій на Запоріжжі була надзвичайно простою. Загальна козацька рада (коло) виконувала функції своєрідного законодавчого органу. Кошу, в особі кошового отамана та старшини, належала виконавча влада. Закріплених правовими актами меж компетенції цих інституцій не існувало. Вони будували свою роботу на основі звичаєвого права та традицій, які виникли ще за Київської Русі (наприклад, функціонування віча). Характерною рисою процесу формування виконавчого органу влади (Коша) є виборність його членів. Під час роботи військових рад формально всі козаки відкритим, демократичним способом висували кандидатури (як правило, альтернативні), обговорювали їх і більшістю голосів обирали на ту чи іншу посаду (аж до курінних отаманів та десятників включно). До компетенції ради входили також вирішення питань про оголошення війни і підписання мирних угод, розподіл господарських угідь тощо. В свою чергу, Кіш, керуючись рішеннями загальної ради, втілював у життя напрями політики Запорізької Січі в межах своїх «вольностей»

* Інші землі південно-західної Русі також відіграли певну роль у збереженні самобутніх політичних традицій часів Київської Русі.

²¹ Див.: Енгельс Ф. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 392.

²² Никитин Н. И. О формационной природе ранних казачьих сообществ // Феодализм в России.— М., 1987.— С. 236—245.

²³ Голобуцкий В. А. Запорожское казачество.— Киев, 1957.— С. 48.

** Республіка, на нашу думку, це форма державного устрою або безпосередньо самої держави, де верховні органи влади обираються на певний строк. При цьому варто наголосити: республіка як певна форма організації найвищої державної влади не визначає соціальної суті держави. Остання залежить від типу виробничих відносин, які панують у даній країні.

та на міжнародній арені (можливо, тут використовується модернізована термінологія, але це не змінює суті справи).

Безперечно, Запорізька Січ була справжньою «християнською козацькою республікою»²⁴, де глибокий демократизм суспільно-політичного устрою освячувався відповідною ідеологією. Чи могла існувати тоді українська державність в іншій формі? Гадаємо, відповідь на це запитання має бути однозначною — ні. І справа тут не в якихось особливостях характеру українців. Суть в іншому — оцінці об'єктивної ситуації XVI—XVII ст. Оточена з різних сторін ворожими політичними силами (шляхетська Польща, Кримське ханство, Османська імперія), Січ могла стати життєздатним суспільним організмом лише за умови конституювання внутрішніх демократичних суспільних порядків і поповнення її людських резервів за рахунок втікачів з інших українських земель (тобто найбільш мобільним та радикально настроєним елементом). Зрозуміло, що демократизм суспільних відносин на Запоріжжі — поняття відносне. І ця відносність зумовлювалася насамперед соціально-економічними реаліями, тобто поступовим, але неухильним проникненням у суспільну тканину Запоріжжя майнової диференціації, а згодом і соціальної нерівності. Крім того, оцінюючи роль і місце Запорізької Січі в державному будівництві на Україні, слід враховувати такі обставини:

1. Уряд Речі Посполитої вбачав у козаках своїх підданих (з'ясування цього питання нерідко призводило до виникнення збройних конфліктів) і використовував їх для несення військової служби та оборони південних кордонів, у війнах проти сусідніх країн. Водночас польські урядовці (в тому числі король, гетьмани) не могли ліквідувати козацьке самоуправління, його особливу юрисдикцію, незалежне військо.

2. З одного боку, Січ підтримувала постійні політичні зв'язки з різними державами (часто без дозволу уряду Речі Посполитої), з іншого — Кіш юридично не був оформлений як орган самостійної держави.

3. Запоріжжя становило лише певну частину території України, але на нього з середини XVII ст. формально поширювалася влада українських гетьманів і зверхність російського царя. Щоправда, «низове товариство» не завжди виконувало постанови гетьманського правління і царського уряду. Більше того, після 1654 р. Кіш Війська Запорізького прагнув відігравати важливу роль у політичному житті України. Він виступав своєрідним арбітром у суперечках сторін та гарантом збереження військових та політичних структур, які склалися в ході визвольної війни, слідкував за діяльністю тих чи інших гетьманів тощо.

Козацтво збагатило суспільно-політичні традиції української державності ще одним елементом — організаційною структурою у формі полків. Той факт, що вона була узаконена «Ординацією війська Запорозького реєстрового», прийнятою Варшавським сеймом 1638 р., не применшує значення правотворчості козацтва (а в ширшому розумінні — народу). Наступні події продемонстрували, що полковий військово-адміністративний устрій довів свою життєздатність і був покладений в основу адміністративних структур, які виникли в роки визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

Народні повстання кінця XVI — початку XVII ст. яскраво висвітили ще один аспект політики Запорізької Січі. В екстремальних умовах зіткнення соціальних, етнічних, релігійних інтересів різних категорій населення Речі Посполитої та України виявилось, що Запоріжжя прагне поширити свої суспільно-політичні структури на інші українські землі. В тогочасних документах містяться численні згадки про те, що козаки в містах і селах України «мають своїх гетьманів і різні форми

²⁴ Див.: Архив Маркса и Энгельса.— М., 1946.— Т. 8.— С. 154.

власного правосуддя» (1609 р.), що вони «не несуть відповідальності перед жодним судом, крім суду тих отаманів, яких вони самі собі встановили, обравши власних суддів і старшин» (1613 р.), і нарешті, що вони «створюють у великій Речі Посполитій іншу республіку» (1616 р.)²⁵⁻²⁶. Характерно, що ці процеси відбувалися повсюди — на Брацлавщині, Поділлі, Волині, Чернігівщині, Київщині.

Багаторічне функціонування Запорізької Січі, по суті, становило другий етап формування української етнічної державності. «Дух козацтва, який розлився по всій Україні»²⁷, охопив найрізноманітніші сфери життя і значною мірою зумовив тенденції розвитку наступного етапу утвердження на українських землях державних органів управління. Держава, яка виникла в роки визвольної війни 1648—1654 рр., була, безперечно, її суспільно-політичним дітищем. Розглянемо докладніше це питання.

Ознака перша — політична влада. Вона перейшла до рук козацької старшини — нової генерації українського панівного класу. На вершині її ієрархічної піраміди знаходився гетьман. Обраний військовою радою на Запоріжжі (січень 1648 р.) на невизначений строк, він здійснював керівництво військовими силами, очолював старшинську адміністрацію, визначав напрями внутрішньої політики, вів переговори чи листувався з урядами інших держав, у тому числі Росії. Він міг переглядати рішення Генерального суду. Зосередження законодавчої та виконавчої влади в руках гетьмана призвело до того, що він став рідко скликати військові ради і навіть ради старшин: найважливіші питання вирішував самостійно. Сучасники так характеризували обсяг влади Б. Хмельницького: «...У них радит гетман, и что де им гетман велит делать, то де они и делают» (1654 р.)²⁸.

Законодавчу владу Б. Хмельницький реалізовував шляхом видання універсалів, наказів, листів тощо. Підписував він їх «рукою власною». Гетьманський титул при цьому фігурує в різних формах (залежно від політичної ситуації): спочатку «гетман войска его королевской милости запорожского», пізніше — «гетман з войском его царского величества»²⁹. Існували й інші варіанти, але суть їх не мінялась. Атрибутом гетьманської влади продовжувала залишатись, як і в попередні роки, булава. При підтримці старшини, із залученням найманих полків, гетьман придушував народні повстання. Таким чином, в його руках зосереджувалась практично необмежена влада (сам Б. Хмельницький називав себе «единовладцем и самодержцем руським...»³⁰. Венеціанський посол Альберто Віміна говорив про нього як про «справжнього государя»³¹, лідер Англійської буржуазної революції Кромвель титулував гетьмана «императором Запорожских казаков»³².

Ознака друга — територія. Вже у 1648 р., після Корсунської битви, перекопський мурза Туган-бей повідомляв коронному гетьману М. Потоцькому про наміри Б. Хмельницького і його війська: «...Щоби по Білу Церкву мали окрему і відмежену державу; друге, щоби допущено їх до давніх вольностей; третє, щоби до міст, замків і держав ані старости, ані воеводи не мали ніякого права»³³. Згодом Б. Хмель-

²⁵⁻²⁶ Volumina legum.—Рб., 1859.—Vol. 2.—S. 465—466; Vol. 3.—S. 122; Жерела до історії України—Русі.—Львів, 1908.—Т. 8.—С. 174.

²⁷ Див.: Маркс К. Стенька Разин // Молодая гвардия.—1926.—№ 1.—С. 107.

²⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею.—СПб., 1878.—Т. 10.—С. 591 (далі: Акты ЮЗР).

²⁹ Там же.—Т. 3.—С. 228, 233, 507; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею.—СПб., 1853.—Т. 5.—С. 85—90 та ін.

³⁰ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.—М., 1954.—Т. 2.—С. 117.

³¹ Киевская старина.—1900.—№ 1.—С. 75.

³² Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши.—М., 1888.—Т. 2.—С. 373.

³³ Цит. за: Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького. III. Державні межі // ЗНТШ.—Т. 144—145.—С. 109.

ницький визначав межі української етнічної території так: «Досить нам на Україні і Подоллю і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич»³⁴. Аналізуючи дані 1653—1654 рр., І. П. Крип'якевич приблизно змалював державні межі «козацької території»: з Польщею: Яруга — Чернівці — Мурафа — Красне — Вінниця — Прилуки — Самгородок — Паволоч — Каменоброд — Макарів—Чорнобиль—Карпилівка; з Росією—традиційним кордоном, з Туреччиною і Кримом — через так зване «дике поле»³⁵. При цьому слід відзначити історичну роль у процесі державотворення Середнього Подніпров'я, яке і раніше становило територіальне ядро українського етносу. Протягом тривалого періоду прослідковується його відносна стабільність. Одночасно Запорізька Січ залишалася «центром свободи», продовжувала виступати суспільним ідеалом для українського селянства.

Ознака третя — політико-адміністративний устрій. На визволеній території були ліквідовані органи влади Речі Посполитої. Замість воеводств і повітів створені полки і сотні. Виникло нове правління — своєрідний старшинський уряд: військова рада, рада генеральної старшини, полкова і сотенна адміністрація, курінні й городові отамани, магістрати і ратуші здобули право самоврядування. Вищим органом влади за традицією вважалася військова (або генеральна) рада, що вирішувала політичні, військові й господарські справи³⁶.

Ознака четверта — суд і судочинство, фінансова система та податки. В 1648—1654 рр. відбувалися пошуки нових форм і методів господарювання. Події тих часів справили значний вплив на дальший соціально-економічний розвиток. Навіть у джерелах XVIII ст. є характерні приклади посилення українських чиновників усіх рангів, зокрема суддів, на порядки («нові звичаї»), запроваджені при Б. Хмельницькому. При ньому, як вважають окремі дослідники, карбувалася власна монета. За словами сучасника тих подій російського дипломата Г. Кунакова, «в Чигирине де учинил Богдан Хмельницький мызну и деньги делают; а на тех новых деньгах на одной стороне меч, а на другой стороне его, Богданово, имя»³⁷. Після визвольної війни була запроваджена одна з вищих посад у старшинській адміністрації — генеральний підскарбій. Особа, що її обіймала, відповідала за стан фінансів козацького війська, розподіл натуральних і грошових податків, встановлювала мито, очолювала скарбову канцелярію тощо.

Ознака п'ята — військо. Збройні сили України виступали як самостійні (незалежні від інших урядів), часто добровільні, для них притаманні деякі елементи самоуправління. Склалися вони з представників різних соціальних верств населення, тобто можна певною мірою стверджувати про їх загальностановий характер. Після 1654 р. козацьке військо становило автономну частину російської армії. Б. Хмельницький прагнув створити мобільну регулярну найману армію на зразок тих, що існували в більшості тогочасних європейських країн. Перші задуми щодо цього з'явилися у гетьмана ще в 1648 р.

Ознака шоста — соціальна структура населення. Вона також зазнала значних змін. У результаті визвольної війни на привілейований стан перетворилося козацтво. Гетьманськими універсалами, підтвердженими царським урядом, за ним закріплювалося право власності на землю, особлива юрисдикція, необмежена участь у політичному житті

³⁴ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.— Т. 2.— С. 118.

³⁵ Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького.— С. 120, 124, 125.

³⁶ Докладніше про це див.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII—початку XVIII ст.— К., 1959.— 532 с.; Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1986.— 263 с.

³⁷ Цит. за: Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період.— К., 1970.— С. 105.

держави тощо. Козаки становили об'єкт особливої уваги з боку Б. Хмельницького. Всі суспільно-політичні та економічні акції гетьмана тією чи іншою мірою підпорядковувались інтересам козацького стану.

Разом з тим події 1648—1654 рр. порушили станові перегородки, які існували на Україні. Відбувався перехід представників одних категорій населення в інші. Зокрема, це стосувалося найбільш численного класу феодального суспільства — селянства, яке одержало право переходити в козацтво і міщанський стан.

Уся політична влада зосередилася в руках козацької старшини. Проте після смерті керівника визвольної війни розпочалася багаторічна боротьба старшинської верхівки за гетьманську булаву, яка, безперечно, ослаблювала молоду українську державу і робила її легкою здобиччю інших країн.

Ознака сьома — міжнародна. Українська держава вже в перший рік свого існування здобула широке міжнародне визнання. Гетьман налагодив зв'язки з представниками Росії, Криму, Туреччини, Польщі, Трансильванії, Молдавії. У наступні часи уряд Б. Хмельницького визнали Венеція, Валахія, Швеція та інші країни. Незважаючи на дипломатичну протидію шляхетської Польщі та її союзників, Україна, по суті, закріпилася на міжнародній арені як суверенна, незалежна держава.

Таким чином, у процесі створення державних органів влади Б. Хмельницький використав, без сумніву, традиції Запорізької Січі та реєстрового козацтва. Проте це не було механічним перенесенням суспільно-політичних та військових структур, що існували на Запоріжжі, на новий ґрунт. Ситуація, яка склалася, вимагала внесення певних змін у цю справу. Тому, наприклад, гетьман поступово відмовився від скликання загальновійськових рад як надто громіздкого та недостатньо дійового інструмента законодавчої влади. Відповідно до структури адміністративного поділу істотно ускладнилася система судових органів, які поряд з нормами звичаєвого права дедалі ширше використовували законодавчі акти Литовської держави, магдебурзького права тощо. Не викликає сумніву і той факт, що Б. Хмельницький планував зробити свою владу спадковою, що також суперечило демократичним звичаям і традиціям українського козацтва.

І все ж українська феодальна державність з яскраво вираженими етнічними рисами в середині XVII ст. існувала вже у завершеному вигляді (це не суперечить тому факту, що окремі органи управління лише формувалися або не були законодавчо закріплені)*. Цей життєздатний суспільно-політичний організм став важливим засобом у справі мобілізації всіх сил для ліквідації польсько-шляхетського режиму та об'єднання України з Росією. Разом з тим не можна ігнорувати класовий характер української держави, що стала надійним інструментом проведення соціальної політики козацької старшини і придушення антифеодальних виступів селянсько-козацьких мас.

Нарешті, ще одне питання, яке має принциповий характер. Йдеться про перспективи розвитку державності на Україні після 1654 р. Відомо, що царський уряд визнав якнайширшу автономію українських земель у складі Росії (так звані «Березневі статті» 1654 р.)³⁸. Однак існування автономних прав України, закріплених політичними актами, підписаними гетьманом і царськими представниками, не могло бути ні тривалим, ні міцним. Справа не в «злодійстві» та «підступності» російських царів чи «безхарактерності» та «слабовольності» українських

* Офіційно українська держава називалася «Військо Запорізьке». Вживалися також терміни «Русь» і «князівство Руське», «Велике князівство Руське». Назва «Гетьманщина» кабінетного походження.

³⁸ Див.: Акты ЮЗР.— СПб., 1878.— Т. X.— С. 437; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.— М., 1954.— Т. 3.— С. 560—565.

гетьманів, а в об'єктивних закономірностях розвитку історичного процесу. В складі монархічної, абсолютистської Росії українська феодальна держава з притаманними їй демократичними, республіканськими традиціями була практично позбавлена перспектив розвитку. Рано чи пізно її суспільно-політичні інституції повинні були поступитися загальноімперським нормам і порядкам. Цей процес продовжувався багато десятиліть і завершився лише на початку 80-х років XVIII ст. У літературі існує думка, що він пройшов чотири періоди: перший — 1654—1708 рр.; другий — 1708—1727 рр.; третій — 1727—1764 рр.; четвертий — 1764—1786 рр.³⁹ Найразючіші зміни відбулися в другому (петровському) періоді, коли у значно ширших масштабах на Гетьманщині почали запроваджуватися нові самодержавні суспільно-політичні та господарські структури. Безперечно, найбільш важливими напрямками політики обмеження і ліквідації автономії України були підпорядкування її фінансової системи, ліквідація права міжнародних зносин, формування судово-адміністративного апарату та заміна його загальноімперськими нормами і порядками. Помітними віхами цього процесу стали поступове запровадження на Лівобережжі воеводського правління, ліквідація інституту гетьманства (1764 р.) і знищення Запорізької Січі (1775 р.), а також перетворення козацьких полків на регулярні карабінерні полки царської армії (1783 р.). Централізаторську політику царизму на Україні здійснювали воеводи, а також Малоросійський приказ (1662—1722 рр.) та Малоросійська колегія (1722—1727, 1764—1786 рр.).

Створення власної держави свідчило про величезні інтелектуальні сили та потенційні можливості українського народу. У вкрай несприятливих умовах іноземного панування, політичної розчленованості українських земель, нещадного соціального гніту, який доповнювався жорстокими національно-релігійними переслідуваннями, пригноблені верстви суспільства, насамперед козацтво, знайшли сили для створення держави, яка мала яскраві етнічні риси і республіканську демократичну форму організації влади. Молода держава відіграла важливу роль у боротьбі українського народу проти польсько-шляхетського панування, за визволення території України від іноземних загарбників. Їй об'єктивно належало велике значення у розвитку етносоціальних процесів, поступовому конституюванні української народності у більш високу форму етнічної спільності — націю.

Одержано 27.06.90

В статье в постановочном плане рассматривается проблема поэтапного формирования, законодательного оформления и ликвидации средневекового этнического государства украинцев, определяются его главные признаки и функции. Авторами обосновывается мысль о том, что в результате освободительной войны украинского народа против шляхетской Польши 1648—1654 гг. в основном завершился процесс образования государственности на Украине.

³⁹ Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654—1793): Историко-юридический очерк.— Пг., 1915.— С. 78.

Р. Г. Симоненко (Київ), В. Д. Боєчко (Київ), В. Й. Бузало (Київ)

З історії зв'язків і співробітництва українського та молдавського народів (закінчення) *

У статті висвітлюються питання становлення і розвитку молдавської радянської національної державності в період між Великою Жовтневою соціалістичною революцією і Великою Вітчизняною війною, роль у цьому процесі Української РСР.

У 1924 р. розгорнувся рух трудящих Лівобережжя Дністра за створення в складі Радянської України національної державності молдавського народу. Її формування у районах компактного проживання останнього на лівому березі Дністра стало в умовах, що склалися, реальним кроком на шляху забезпечення невід'ємного права молдавського народу на самовизначення.

Активізації цього процесу сприяло прийняття ВУЦВК і Раднаркомом УСРР ще 1 серпня 1923 р. Декрету про рівноправність мов, за яким передбачалося здійснення ряду організаційних заходів по втіленню у життя директив партії з національного питання³⁴. Вже в 1923 р. у Тираспольському та Балтському округах з'явилися перші молдавські сільські Ради. Зокрема, серед 118 сільрад останнього їх було сім.³⁵ Такі Ради створювалися і після проголошення у жовтні 1924 р. МАСРР, причому не тільки в її межах, а й в інших районах України, де молдавське населення проживало компактними групами. Так, на 1 квітня 1925 р. в УСРР діяли 43 молдавські Ради, а через 2 роки — 57, причому 14 з них — за межами МАСРР³⁶.

Поширенню ідеї оформлення національної державності молдавського народу шляхом створення на території Лівобережжя Дністра автономної республіки серед компактно проживаючого там молдавського населення сприяла активна агітаційна діяльність Г. І. Котовського — командира 2-го кавкорпусу. Із командирів та червоноармійців-молдаван 2-го кавкорпусу, дислокованого на лівому березі Дністра, була сформована так звана «комісія Котовського», яка відіграла важливу роль в організації та проведенні мітингів трудящих Лівобережжя Дністра за створення МАСРР. В лютому 1924 р. Г. І. Котовським, П. Д. Ткаченком (одним з керівників комуністичного підпілля у Бессарабії) та іншими молдавськими комуністами була направлена в ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У доповідна записка, в якій обгрунтовувалися необхідність та доцільність утворення МАСРР.

8 лютого 1924 р. доповідна записка Г. І. Котовського про утворення МАСРР на території Лівобережжя Дністра була розглянута на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. Враховуючи важливість даного документа, останнє доручило секретаріату ЦК КП(б)У забезпечити ознайомлення з ним всіх членів та кандидатів у члени Політбюро, які повинні були на наступному засіданні 18 лютого висловити свої думки та пропозиції по утворенню в складі Радянської України МАСРР^{36а}.

Ідею національно-державного самовизначення молдавського народу на території Лівобережжя Дністра у складі УСРР, як відомо, гаряче підтримував М. В. Фрунзе — тоді член Політбюро ЦК КП(б)У, заступник Голови Раднаркому України, командуючий Збройними Силами України й Криму (з 26 лютого 1924 р.). Відома його резолюція на

* Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 9.

³⁴ Лисенко В. Г. Утворення і розвиток Молдавської АРСР у складі УСРР (1920—1940 рр.) // Укр. іст. журн.— 1974.— № 9.— С. 48.

³⁵ Там же.

³⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2894, арк. 75.

^{36а} Там же, оп. 6, спр. 48, арк. 20.

вищезгадуваному документі: «Я особисто — за з тим, щоб Молдавська республіка була включена до складу УСРР».³⁷ Саме в той час М. Фрунзе брав участь у роботі II Всесоюзного з'їзду Рад, який відбувався в Москві з 26 січня по 2 лютого 1924 р. Після завершення роботи з'їзду Рад М. В. Фрунзе змушений був затриматися в Москві, в Наркоматі військових справ, де його затверджували на посаду командуючого Збройними Силами України й Криму. Тому обговорення питання про МАСРР було знову перенесено з 18 лютого на 7 березня 1924 р. У протоколі засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 18 лютого 1924 р. записано: «Відкласти (питання про утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки.— Авт.) до повернення тов. Фрунзе з Москви».^{37а} Таким чином, лише через місяць, 7 березня 1924 р., Політбюро ЦК КП(б)У змогло прийняти відповідну постанову про утворення Молдавської автономії в складі УСРР. У ній зазначалося: «Визнати політично доцільним виділення в складі УСРР Молдавської автономної області, доручити НКВС вивчити питання про практичне проведення (про кордони, склад, взаємовідносини молдаван з перемижовуючими німецькими і болгарськими колоніями)».^{37б} Водночас Центральний Комітет КП(б)У звернувся до ЦК РКП(б) з проханням не виносити остаточного рішення про утворення «Молдавської автономії у складі УСРР до повторного розгляду цього питання» на Політбюро ЦК КП(б)У.^{37в} Таке звернення ЦК КП(б)У до ЦК РКП(б) з даного питання обґрунтовувалося необхідністю проведення великої підготовчої роботи для встановлення майбутнього державного статусу Молдавської автономії в складі УСРР, визначення меж її території.

За вказівкою ЦК КП(б)У Одеський губком партії та губвиконком розпочали роботу по визначенню меж території майбутньої МАСРР. Більша частина молдавського населення Лівобережжя Дністра проживала тоді на території, яка входила до складу Одеської губернії. При партійних комітетах та Радах Одеської губернії створювалися спеціальні органи для проведення політико-агітаційної роботи серед молдавського населення Лівобережжя Дністра. 11 березня 1924 р. пленум Одеського губкому КП(б)У схвалив рішення про організацію молдавської секції при губернському комітеті партії. Аналогічні органи почали діяти в першому півріччі 1924 р. при Одеському, Балтському, Миколаївському, Єлисаветградському та Первомайському окружкомом партії та окрвиконкомах.³⁸ Вони займалися підготовкою національних кадрів, зокрема доббором слухачів на молдавське відділення Одеської губернської партійної школи, виданням літератури молдавською мовою тощо. Почала виходити також перша газета цією ж мовою «Плугарул Рош» («Червоний орач») — орган Одеського губкому КП(б)У. До речі, ще з 1923 р. одна із сторінок газети «Известия Одесского губисполкома, губкома КП(б)У и губпрофсовета» друкувалася молдавською мовою. Молдавська секція губвиконкому організувала в Одесі курси підготовки і перепідготовки вчителів для молдавських шкіл.

Важливе значення для визначення статусу майбутньої молдавської радянської державності на Лівобережжі Дністра мало точне встановлення кількості жителів молдавської національності, розселених на даній території. Велику роботу по виявленню кількості молдавського населення в Одеській, Подільській і Катеринославській губерніях провела вищезгадувана «комісія Котовського». Вона встановила, що у цих губерніях на середину 1924 р. проживав 283 391 молдаванин. Це більш як на 100 тис. чол. перевищувало чисельність молдавського населення

³⁷ Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии: Сб. документов и материалов.— Кишинев, 1984.— С. 45.

^{37а} ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 48, арк. 24.

^{37б} Там же, арк. 42—43.

^{37в} Там же.

³⁸ Лисенко В. Г. Назв. праця.— С. 49.

України, якою оперувала Центральна адміністративно-територіальна комісія при ВУЦВК (ЦАТК). В зв'язку з цим остання звернула увагу Одеського губвиконкому на необхідність активізації ретельного вивчення етнічного складу населення Лівобережжя Дністра й попереднього визначення кордонів майбутньої Молдавської автономії.

Демократичні засади розв'язання цього питання передбачали ретельну підготовку національно-державного будівництва, максимальне врахування реальної обстановки на Лівобережжі Дністра. Політбюро ЦК КП(б)У обговорило у квітні 1924 р. питання про хід підготовчої роботи по утворенню МАСРР. Воно запропонувало НКВС, співробітники якого, крім охорони громадського порядку, займалися й забезпеченням прав національних меншостей, продовжити роботу по вивченню можливостей створення «адміністративних одиниць з переважаючим молдавським населенням, залучаючи до роботи Комісію національних меншостей при ВУЦВК».³⁹ У постанові Конституційної комісії при ВУЦВК від 13 квітня 1924 р. зазначалося: «Рішення про організацію Молдавської республіки чи області, губернії, округу чи району відкласти до того часу, коли будуть дані всі вичерпні матеріали по даному питанню».⁴⁰

Таким чином, до вивчення етнічного складу населення Лівобережжя Дністра, визначення кордонів та форми державності молдавського народу були залучені, крім молдавських секцій при Одеському губкомі, губвиконкомі, відповідних окружках і окрвиконкомах, НКВС УСРР, ЦАТК, Конституційна комісія й Комісія національних меншостей при ВУЦВК. Об'єднання зусиль цих органів свідчило про відповідальне ставлення до розв'язуваного питання, де потрібні були комплексний аналіз ситуації, зважений підхід, прийняття рішення, яке б відповідало інтересам молдавського населення. Водночас координація діяльності різних державних органів, які займалися питанням утворення МАСРР, вимагала більше часу для прийняття спільних рішень. Тому в червні — липні 1924 р. підготовча робота по утворенню МАСРР проводилася в основному на місцях. На уповільнення темпів цієї справи звернув увагу М. В. Фрунзе у відповідній записці в ЦК РКП(б). Дане питання також обговорювалося на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У 8, 12 серпня і 4 вересня 1924 р.^{40а}

Складним було і питання про визначення можливої на той час форми молдавської радянської національної державності. Його чотири рази обговорювали на засіданнях Політбюро ЦК РКП(б). У результаті було прийнято дві постанови з однаковою назвою «Про Молдавську СРР». У другій з них від 25 вересня 1924 р. Політбюро Центрального Комітету РКП(б) затвердило пропозиції ЦК КП(б)У щодо утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки, викладені в його постанові від 19 вересня 1924 р., й доручило М. В. Фрунзе здійснювати «нагляд за якнайшвидшим проведенням цього питання».⁴¹ До складу МАСРР були включені райони Лівобережжя Дністра, де молдавське населення не становило більшості. Певні труднощі існували з визначенням столиці МАСРР. В містах і селищах міського типу Лівобережжя Дністра проживали в основному українці і росіяни, молдаван в них мешкало лише 3%. Серед міст, які претендували на роль столиці МАСРР, виділявся Ананьїв, де молдавани становили 11% жителів.^{41а}

Незважаючи на складність підготовчої роботи по утворенню МАСРР, на кінець вересня 1924 р. вона була в основному завершена.

³⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 58, арк. 65.

⁴⁰ Образование Молдавской ССР.— С. 46.

^{40а} ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 49, арк. 25, 37, 40.

⁴¹ Начало большого пути: Сб. документов и материалов к 40-летию образования МССР и создания Компартии Молдавии.— Кишинев, 1964.— С. 33.

^{41а} ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 146, арк. 54.

28 вересня 1924 р. в Одесі проходило засідання IV сесії губвиконкому, на якому виступили тепло зустрінуті її делегатами посланці молдавського населення Лівобережжя Дністра — І. Карамануца та Д. Ожога. Вони просили підтримати їх клопотання про утворення МАСРР у складі Радянської України. Представник ЦК КП(б)У й Раднаркому УСРР, народний комісар освіти В. П. Затонський зазначив у своєму виступі на сесії: «Я буду радий передати урядові України і сесії ЦВК ... те, як радісно зустріла Радянська Одещина ідею утворення МАСРР».⁴²

8 жовтня 1924 р. відкрилася III сесія ВУЦВК VIII скликання. В перший же день її роботи пропозицію розглянути питання про утворення МАСРР у складі Радянської України молдавською мовою вніс представник молдавського населення Лівобережжя Дністра Г. І. Старий. Його підтримали всі члени ВУЦВК. 11 жовтня відбулося засідання Раднаркому України, який схвалив рішення про утворення Молдавської СРР та вніс його на затвердження сесії ВУЦВК, а також розглянув питання про тимчасові кордони МАСРР. Раднарком УСРР запропонував III сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету створити комісію з представників Одеської й Подільської губерній для «визначення кордонів АМСРР з поданням їх на остаточне затвердження Президією ВУЦВК».⁴³

Того ж дня на вечірньому засіданні сесії з доповіддю про утворення МАСРР виступив Голова Раднаркому України В. Я. Чубар, який спинився на основних етапах формування державності молдавського народу. Він приділив значну увагу роз'ясненню принципів формування території МАСРР. В. Я. Чубар, зокрема, сказав: «Нам довелося вирішувати питання про те, чи потрібно встановлювати границі нової області так, щоб в ці кордони не попали села і райони, де населення в більшості російське чи українське. І ми прийшли до висновку, що все ж ці райони повинні бути віднесені до новостворюваної автономної Молдавської Республіки, виходячи з тих міркувань, що необхідно молдавському народу, молдавським трудящим дати можливість встановити такі кордони своєї адміністративної одиниці, які б забезпечували нормальний економічний і культурний розвиток, щоб всі райони, які економічно зв'язані між собою, були цілком включені до меж цієї автономної республіки».⁴⁴ В обговоренні доповіді В. Я. Чубаря взяли участь секретар Одеського губернського комітету КП(б)У Ф. Д. Корнюшин, секретар ВУЦВК О. І. Буценко та інші члени Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.

12 жовтня 1924 р. III сесія ВУЦВК прийняла резолюцію «Про утворення Автономної Молдавської СРР» у складі УСРР, в якій було визначено кордони нової республіки. До складу МАСРР входили населені пункти Велико-Косницького й Каменського районів Тульчинського округу Подільської губернії та Балтського округу Одеської губернії.

Для більш точного визначення кордонів МАСРР сесія доручила провести необхідну роботу змішаній комісії з представників МАСРР і губвиконкомів Одеської й Подільської губерній. Уся повнота влади на території МАСРР передавалася до скликання 1-го Всеукраїнського з'їзду Рад Тимчасовому революційному комітету.

Від імені делегації молдаван Лівобережжя Дністра на заключному засіданні виступив Г. І. Старий: «Я кажу, що, організуючи цю невеличку Молдавську Республіку, ви, всі делегати, мусите бути певними в тому, що ніколи не тільки наш актив, не тільки авангард молдав-

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2173, арк. 31, 32.

⁴³ Там же, спр. 1815, арк. 20.

⁴⁴ III-я сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету VIII скликання, 8—12 жовтня 1924 р.— Харків, 1925.— С. 163—164.

ського пролетаріату, але і все населення від старого до дитини не захоче відриватися від братерської Української Республіки»⁴⁵.

Для організації діяльності молдавського ревкому ВУЦВК виділив йому 100 тис. крб. Разом з тим, враховуючи необхідність значно більших коштів для швидкого розгортання національно-державного будівництва у новій автономній республіці, уряд УСРР звернувся з проханням до союзного Раднаркому виділити з державного бюджету 500 тис. крб. Потреба саме такої фінансової допомоги МАСРР обґрунтовувалася, зокрема, в листі Г. І. Петровського та В. Я. Чубаря, надісланому наприкінці жовтня 1924 р. Голові Раднаркому СРСР О. І. Рикову⁴⁶.

Особливу увагу ЦК КП(б)У приділяв партійному будівництву у молодій автономній республіці. Зокрема, 15 жовтня 1924 р. було прийнято постанову про створення Організаційного бюро для здійснення партійного керівництва в МАСРР, підготовки й скликання Всеомладської партконференції. До його складу увійшов і секретар Одеського губкому КП(б)У Ф. Д. Корнюшин, який доклав багато зусиль для утворення автономної республіки.

Утворення Радянської Молдавії вітали трудящі нашої країни, а також Комуністична партія Румунії. У документах її IV з'їзду вказувалося: «...Боротьба трудящих мас Бессарабії спрямована на возз'єднання з МАСРР. Наша партія повинна підтримувати всіма засобами боротьбу трудящих Бессарабії за возз'єднання з МАСРР (Радянською Молдавією)»⁴⁷.

Процес утворення МАСРР не обмежився її проголошенням. Як зазначалося вище, складним і делікатним було питання про формування її кордонів у складі УСРР, яке завершилося у вересні 1926 р., коли ВУЦВК та РНК України прийняли постанову «Про врегулювання кордонів Автономної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки». Однак межі МАСРР постійно розширювалися. Так, 26 листопада 1924 р. Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад, заслухавши пропозицію голови Молдавського ревкому Г. І. Старого про можливість передання частини Балтського округу Одеської губернії молодій автономній республіці, прийняла відповідну постанову «Про скасування Балтського округу Одеської області і про передачу м. Балти і частини Балтського району до складу МАСРР і про районування деяких районів Балтського округу»⁴⁸.

Після ряду уточнень до складу Радянської Молдавії увійшли 11 районів Лівобережжя Дністра (Слободзейський, Тираспольський, Григоріопольський, Дубоссарський, Рибницький, Кам'янський, Крутянський (Кодимський), Бірзульський (Котовський), Балтський, Ананьївський, Красноокнянський). Територія республіки дорівнювала 8,4 тис. км². Столицею МАСРР стало м. Балта, а з 1929 р. — Тирасполь. Склад населення був багатонаціональним. У 1926 р. в республіці 30,1% його становили молдавани, 48,5 — українці, 8,5 — росіяни, 8,5 — євреї, 4,4% — представники інших національностей⁴⁹.

Утворення МАСРР стало важливим кроком на шляху втілення у життя ленінських принципів національної політики, права молдавського народу на самовизначення, логічним продовженням його багатовікових економічних, політичних та культурних зв'язків з братніми народами нашої країни. Поряд з молдаванами активну участь у русі за утворення

⁴⁵ Там же.— С. 173.

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1574, арк. 1.

⁴⁷ Documente din istoria Partidului Comunist din România.— București, 1953.— Vol. 11 (1923—1928).— Р. 594.

⁴⁸ Збірник законень і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України.— 1924.— № 57.— С. 303—304; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1815, арк. 41.

⁴⁹ Молдавія: Статистические материалы.— Балта, 1928.— С. 221; Олександр Т. Статистичні таблиці українського населення СРСР за переписом 17 грудня 1926 року.— Варшава, 1930.— С. 16—17.

молдавської радянської автономії на Лівобережжі Дністра брали українці, росіяни, євреї, поляки, болгари, представники інших національностей.

Утворення МАСРР справило великий вплив на розвиток боротьби трудящих Бессарабії за своє соціальне й національне визволення від гніту королівської Румунії. «Самий факт існування Радянської Молдавії,— підкреслювалося у Маніфесті I Все молдавського з'їзду Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (квітень 1925 р.),— розбудить і посилить волю до боротьби і свободи в поневоленій частині нашої республіки — за Дністром, в Бессарабії»⁵⁰. Наступний хід подій підтвердив справедливість цього передбачення.

Зміцненню радянської державності молдавського народу сприяла постійна допомога України та інших братніх союзних республік МАСРР у розвитку промисловості, сільського господарства, соціальної сфери, культури. Зокрема, в початковий період реконструкції народного господарства Радянська Молдавія відчувала гостру потребу у коштах. Бюджет автономної республіки формувався з великим дефіцитом, який покривала Україна. Так, дотації уряду УСРР для потреб розвитку МАСРР у 1928/29 р. становили 5,3 млн. крб., а в наступному році — перевищували 7 млн. крб. (понад половину всіх витрат останньої). У 1924—1925 рр. в зв'язку з неврожаєм й у 1932 р. після сильної повені уряд Радянської України виділив значні кошти для ліквідації стихійного лиха, направив у Молдавію продукти харчування.

Важливе значення для економічного і соціального розвитку автономної республіки мала постанова ЦК КП(б)У й РНК УСРР «Про господарський та культурний розвиток Молдавської АРСР» (січень 1934 р.). Згідно з нею останній додатково виділялося 300 тракторів, 120 вантажних автомашин, асигнування, обладнання і матеріали для об'єктів промислового й культурно-побутового призначення⁵¹⁻⁵². Велику увагу соціалістичному будівництву в МАСРР приділяли керівники Компартії України та уряду УСРР. Так, у січні 1932 р. зі станом справ на місці ознайомилися Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор і голова ВУЦВК Г. І. Петровський, у січні 1934 р. — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У О. Г. Шліхтер, у жовтні того ж року — секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев.

Український народ допомагав створенню в Молдавії харчової промисловості, зокрема таких її галузей, як консервна, виноробна, м'ясо-молочна. Завдяки цьому до 1940 р. МАСРР вийшла на третє місце у СРСР по випуску консервів та на п'яте — по виробництву виноградного вина й олії⁵³.

Розширювалася енергетична база Молдавської АСРР. У республіці споруджувався також ряд метало- і деревообробних підприємств. У 1932—1937 рр. українські будівельники, колективи промислових підприємств Харкова, Києва, Одеси брали участь у спорудженні Тираспольської ТЕЦ, Дубоссарської, Григоріопольської та Кам'янської електростанцій. З 1924 по 1938 р. виробництво електроенергії в Молдавії зросло у 48 разів⁵⁴. З УСРР на адресу тираспольських механічного й лісопереробного, Котовського деревообробного заводів, Балтської меблевої фабрики надходили верстати, інструменти та інше обладнання. Крім того, в МАСРР прибували інженерно-технічні працівники і висококваліфіковані робітники. Кадри для підприємств Молдавії готували школи ФЗН Одеси й Харкова, Києва та Москви.

Значна увага приділялася соціалістичній перебудові молдавського села. У відповідності з рішеннями листопадового (1929 р.) Пленуму

⁵⁰ Лисенко В. Г. Назв. праця.— С. 53.

⁵¹⁻⁵² Рєпіда А. В. Образование Молдавской ССР.— Кишинев, 1974.— С. 143.

⁵³ Топузлу Г. Н. Сотрудничество Молдавской ССР с братскими республиками.— Кишинев, 1986.— С. 44.

⁵⁴ Лисенко В. Г. Назв. праця.— С. 53.

ЦК ВКП(б) партійні організації промислових центрів України направили у села МАСРР для допомоги в організації колгоспів 158 передових робітників⁵⁵, а також техніку, насіння сортових посухостійких зернових культур й інший посівний матеріал. У колгоспах Молдавії широко впроваджували досвід організації праці передовиків сільського господарства УСРР.

Конкретна дійова допомога була подана МАСРР у будівництві соціалістичної культури. Якщо у 1924/25 навчальному році в автономній республіці працювали 11 шкіл з молдавською мовою навчання, у 1927/28 році — 104, то в 1940/41 році — вже 140⁵⁶. У 1930 р. було відкрито перший вищий учбовий заклад МАСРР — Молдавський інститут народної освіти, а згодом розпочали роботу Молдавський плодощовечивий інститут (1932 р.), Балтський учительський інститут (1939 р.), Молдавський науково-дослідний інститут історії, економіки, мови і літератури (1939 р.). Крім того, спеціалісти вищої кваліфікації для автономної республіки готувалися у вузах Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Миколаєва, Києва, Херсона. Книжкові фонди для створеної в 1925 р. Центральної академічної бібліотеки МАСРР комплектувалися за рахунок фондів наукових установ Москви, Ленінграда, Києва, Харкова⁵⁷. Плідні контакти встановили й розвивали українські та молдавські письменники, поети, художники, композитори, кінематографісти. Створювалися численні театральні, музичні й культосвітні заклади, зокрема хорова капела «Дойна», Молдавський симфонічний оркестр, молдавський, український та російський театри, художній музей у Тирасполі, клуби, бібліотеки.

Поєднуючи свої зусилля, український і молдавський народи вирішували складні питання соціально-економічного й культурного розвитку. Їх взаємодія відіграла істотну роль у створенні економічних, політичних та культурних передумов для вищих форм національної державності молдавського народу. Спільні надбання трудящих УСРР і МАСРР у справі вдосконалення радянської національної державності збагачували історичний досвід відповідного будівництва в СРСР.

Реальні умови для завершення процесу створення молдавської радянської державності, відновлення національної єдності корінного населення республіки і формування нової, соціалістичної нації з'явилися після возз'єднання Бессарабії з Радянським Союзом у червні 1940 р. Це відбулось у надзвичайно напруженій міжнародній обстановці, коли в Європі вже палало вогнище другої світової війни й її подих неблаганно наближався до кордонів СРСР. Загроза гітлерівської окупації Бессарабії та перетворення її на плацдарм для агресії проти нашої країни ставала дедалі очевиднішою. У тогочасній політичній ситуації, коли фашистська Німеччина ще не наважувалася відкрито напасти на Радянський Союз, виникла можливість мирним шляхом урегулювати бессарабське питання.

26 червня 1940 р. Голова Раднаркому СРСР В. М. Молотов вручив румунському послу у Москві ноту, в якій зазначалося, що Радянський Союз вважає за необхідне і своєчасне в інтересах відновлення справедливості приступити спільно з Румунією до негайного вирішення питання про повернення СРСР Бессарабії й передачі йому північної частини Буковини, де проживали головним чином молдавани та українці⁵⁸. 27 червня була направлена нова нота, в якій Радянський уряд вимагав, щоб королівська Румунія протягом чотирьох днів, починаючи

⁵⁵ Роман А. Т. К вопросу об оказании Коммунистической партией и Советским государством помощи Молдавской АССР в социалистическом строительстве // Братский союз — основа расцвета советских республик. — Кишинев, 1982. — С. 152.

⁵⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2894, арк. 32; Лисенко В. Г. Назв. праця. — С. 54.

⁵⁷ Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма. — К., 1980. — С. 171.

⁵⁸ Правда. — 1940. — 29 июня.

з 28 червня, вивела свої війська з Бессарабії й Північної Буковини, забезпечивши при цьому недоторканність національного багатства краю⁵⁹. В зазначених нотах Радянського уряду містились окремі недоречності, але це ніяк не заперечує справедливого характеру повернення Бессарабії та включення Північної Буковини до складу СРСР. Румунська сторона прийняла умови розв'язання бессарабського питання мирним шляхом. 28 червня 1940 р. частини Південної групи радянських військ під командуванням генерала армії Г. К. Жукова вступили у Бессарабію і Північну Буковину, а 3 липня закрили державний кордон СРСР.

Трудящі Молдавії на обох берегах Дністра, нарешті, одержали можливість для створення своєї національної державності на всій території етнічного розселення. Визволення Бессарабії та возз'єднання її з Радянською Батьківщиною стали можливими завдяки послідовній боротьбі СРСР за справедливе розв'язання цього питання, національно-визвольній боротьбі трудящих краю, її підтримці братніми радянськими народами. «Ця підтримка,— зазначав академік АН МРСР А. М. Лазарев,— була вирішальною в червні 1940 р., потім у ліквідації згубних наслідків 22-річної королівсько-румунської окупації, успішному здійсненні соціалістичних перетворень, ліквідації економічної й культурної нерівності молдавського народу, швидкому руху його по шляху до соціалізму»⁶⁰.

Визволення Бессарабії та Північної Буковини палко вітали трудящі Радянського Союзу, у тому числі й УРСР. 28 червня на підприємствах і в установах Києва, Харкова, Дніпропетровська та інших міст нашої республіки пройшли багатолюдні мітинги, учасники яких висловлювали підтримку політики партії й Радянського уряду. 29 червня до Кишинева і Бендер прибули секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов та Маршал Радянського Союзу С. К. Тимошенко. Вже наприкінці червня— в перші дні липня у визволені райони для налагодження роботи промислових підприємств, транспорту, зв'язку, торгівлі, закладів соціальної сфери було направлено групи інженерно-технічних працівників, шляховиків, залізничників, річковиків, працівників торгівлі, освіти, медиків⁶¹. З одеського порту в Акерман (нині— Білгород-Дністровський) 7 липня прибули перші торговельні судна, які доставили борошно, крупи й інші продовольчі товари.

Докорінні політичні, економічні та культурні перетворення сприяли розвитку молдавської національної державності. Одразу після визволення Бессарабії Червоною Армією тут створювалися органи державної влади й управління, ліквідовувалися політичні та економічні буржуазні інститути. На визволену територію були тимчасово поширені повноваження Молдавського обкому КП(б)У, Верховної Ради і Ради Народних Комісарів МАРСР. З Російської Федерації й України для допомоги у створенні органів народної влади в Бессарабії було направлено понад 5 тис. партійних та радянських працівників, спеціалістів народного господарства⁶². Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 2 липня 1940 р. в Бессарабії створювалися повітові комітети КП(б)У і повітові виконавчі комітети Рад у Кишинівському, Хотинському, Бельцеському, Ізмаїльському, Оргеевському, Сорокському, Акерманському, Кагульському й Бендерському повітах. На засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У 3 липня були затверджені голови та члени цих повітвиконкомів Рад, а 4 липня— склад повіткомів КП(б)У^{62а}. Одночасно створювалися міські й волосні партійні комітети,

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Лазарев А. М. Освобождение Бессарабии в июне 1940 г.— интернационализм в действии // Братский союз — основа расцвета советских республик.— С. 132.

⁶¹ Правда.— 1940.— 1, 2 июля.

⁶² Очерки истории Коммунистической партии Молдавии.— Кишинев, 1981.— С. 254.

^{62а} ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 583, арк. 41—46.

первинні парторганізації. Ці заходи дали змогу вже в липні відновити радянські та державні органи на всій території визволеного краю, взяти під контроль підприємства, власники яких втекли за Прут, розпочати підготовку до націоналізації інших заводів і фабрик. Загалом у визволених районах Бессарабії було створено 1048 сільських, 11 селищних, 6 міських, 42 волосні й 6 повітових виконавчих комітетів Рад, до складу яких увійшли понад 8 тис. робітників, селян та представників інтелігенції⁶³. Крім того, почали діяти нові господарські, військові, судові й інші органи.

Однак в умовах сталінщини з великим недовір'ям ставилися до багатьох місцевих національних кадрів, які у важкі роки румунського поневолення вели героїчну боротьбу проти окупантів, за національне і соціальне визволення та возз'єднання Бессарабії з Радянською країною, до партійних і господарських працівників, які очолювали важливі ділянки народногосподарського й національно-державного будівництва Радянської Молдавії. За оцінкою фахівців, політичні репресії охопили від 67 до 89,5 тис. чол.⁶⁴. Серед цих людей були молдавани, українці, росіяни, євреї, представники інших національностей.

Відновлення Радянської влади у визволеному краї створювало умови для дальшого розвитку державності молдавського народу. Через органи народовладдя трудове населення Молдавії активно залучалося до політичного життя, державного управління. На багатотисячних мітингах та зборах, які відбувалися на початку липня 1940 р., трудящі правобережних районів Дністра і МАРСР висловлювали прагнення створити Молдавську Радянську Соціалістичну Республіку. ЦК КП(б)У й уряд Радянської України підтримали звернення Молдавського обкому КП(б)У та уряду МАРСР до ЦК ВКП(б) і РНК СРСР з пропозицією утворити нову союзну республіку. 10 липня ЦК ВКП(б) та Раднарком СРСР, враховуючи волю молдавського народу, звернулися до Верховної Ради СРСР з відповідною пропозицією⁶⁵.

Питання про утворення МРСР було винесено на розгляд VII сесії Верховної Ради СРСР (1—7 серпня 1940 р.). 2 серпня 1940 р. сесія прийняла «Закон про утворення Союзної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки». В ньому містився перелік міст, районів МАРСР і повітів Бессарабської губернії, які входили до складу Молдавської РСР, вказувалося на передачу у розпорядження останньої промислових підприємств (крім невеликої кількості заводів та фабрик загальносоюзного значення), розташованих у межах визначених адміністративних одиниць, підкреслювалася необхідність проведення виборів до Верховної Ради СРСР від нової союзної республіки⁶⁶.

На превеликий жаль, нині деякі дослідники намагаються поставити під сумнів юридичну правомірність визначення кордонів між УРСР і МРСР у 1940 р. Зазначимо, що належність тих чи інших населених пунктів та районів до УРСР чи МРСР регламентована кількома правовими актами Радянського уряду, зокрема «Законом про включення Північної частини Буковини й Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки» від 2 серпня 1940 р. й Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 листопада 1940 р. «Про встановлення кордону між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Молдавською Радянською Соціалістичною Республікою».

Слід підкреслити, що питання про утворення МРСР та включення ряду районів Бессарабії до складу УРСР розглядалися на сесії Верховної Ради СРСР як єдине ціле. Так вони формулювалися в порядку

⁶³ История Молдавской ССР.— Кишинев, 1969.— С. 356.

⁶⁴ Вечерний Кишинев.— 1989.— 8 июля.

⁶⁵ Правда.— 1940.— 11 июля.

⁶⁶ Седьмая сессия Верховного Совета СССР. 1—7 августа 1940 г.: Стенограф. отчет.— М., 1940.— С. 183—184.

денному спільного засідання Ради Союзу й Ради Національностей 2 серпня 1940 р.: «Про створення Союзної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки і про включення північної частини Буковини й Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки». Викладаючи на сесії точку зору молдавської делегації, депутат Верховної Ради СРСР, Голова Раднаркому МАРСР Т. А. Константинов зазначав, що, вирішуючи питання «про новий державний устрій молдавського народу, не можна не врахувати інтересів значного за чисельністю українського населення, яке проживає компактними масами в деяких районах Бессарабії, що територіально прилягають до Української РСР... У північній частині Буковини і в Акерманському, Ізмаїльському й Хотинському повітах переважає українське населення, яке за своїми мовними та національно-побутовими особливостями нічим не відрізняється від населення Української РСР». У зв'язку з цим Т. А. Константинов запропонував включити ці повіти до складу УРСР⁶⁷.

Сесія Верховної Ради Союзу РСР 2 серпня 1940 р. прийняла відповідний закон⁶⁸. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1940 р. в складі УРСР було утворено Чернівецьку й Акерманську області. Хотинський повіт Бессарабії увійшов до Чернівецької області, а Акерманський та Ізмаїльський — до Акерманської, яка у грудні 1940 р. перейменована в Ізмаїльську.

У тексті Закону про утворення Молдавської РСР від 2 серпня 1940 р. відсутній детальний опис кордонів між УРСР і МРСР, а лише перераховуються адміністративні одиниці, які включалися до новоствореної союзної республіки. Це — місто Тирасполь та Григоріопольський, Дубоссарський, Кам'янський, Рибницький, Слободзейський і Тираспольський райони МАРСР, місто Кишинів та Бельцький, Кишинівський, Кагульський, Оргеєвський і Сорокський повіти Бессарабії. Крім того, в Законі містилися положення про те, що Верховні Ради УРСР та МРСР мають представити на розгляд Верховної Ради СРСР проект встановлення точного кордону між обома республіками⁶⁹.

Уточнення лінії кордону між УРСР і МРСР продовжувалося протягом трьох місяців. Після узгодження цього питання між урядами України й Молдавії Президія Верховної Ради Союзу РСР 4 листопада 1940 р. прийняла відповідний указ. Детальний перелік населених пунктів (а їх у документі близько 80), по яких проходив кордон, було опубліковано у «Відомостях Верховної Ради СРСР» у листопаді 1940 р.⁷⁰

В результаті уточнень кордонів до складу МРСР було передано з Акерманської області Волонтировський район, значну частину Олонештського та Вулканештського районів, а з Чернівецької області — Єдинецький, Бричанський, Липканський і частину Окницького районів. При упорядкуванні кордонів ретельно враховувались існуючі ареали етнічного розселення українців та молдаван. Після уточнення кордонів МРСР мала територію 33,7 тис. км² з населенням близько 2,7 млн. чол., з яких понад дві третини становили молдавани.

Завершення процесу формування молдавської радянської державності як союзної республіки юридично відбулося на початку лютого 1941 р. На I сесії Верховної Ради МРСР (8—10 лютого 1941 р.) була прийнята Конституція Молдавської РСР, створені її вищі органи влади й управління — Президія Верховної Ради МРСР, Верховний суд МРСР, Рада Народних Комісарів республіки. Однак цей процес фактично зайняв значно більше часу, оскільки навала фашистської Німеччини перервала соціалістичні перетворення і разом з ними розвиток

⁶⁷ Там же.— С. 42—43.

⁶⁸ Там же.— С. 185.

⁶⁹ Там же.— С. 183—184.

⁷⁰ Відомості Верховної Ради СРСР.— 1940.— № 45 (108).— 13 листоп.

державних інститутів Молдавської РСР. До того ж не обійшлося в цій справі без деформацій та перекручень у здійсненні ленінської національної політики.

В Основному Законі МРСР, прийнятому у лютому 1941 р., відображено загальні для всіх республік Радянського Союзу принципи соціалістичного ладу. Молдавська РСР проголошувалася соціалістичною державою робітників і селян. Її економічною основою стала соціалістична власність на засоби виробництва, а політичною — Ради депутатів трудящих. Конституція зафіксувала, що МРСР добровільно об'єднується з рівноправними братніми соціалістичними республіками в єдину багатонаціональну соціалістичну державу — Союз РСР. Водночас в Основному Законі відображено своєрідність соціально-економічної ситуації, яка історично склалася у правобережних та лівобережних районах Молдавії, зокрема багатокладність економіки, де поряд з соціалістичним сектором існували дрібнотоварне виробництво й приватногосподарський капіталізм. Ніяких обмежень політичних прав громадян, навіть промисловців і торговців, Конституцією не передбачалося.

Отже, утворення МРСР стало важливим кроком у розвитку союзної та національної державності, процесі консолідації молдавської нації. Остання вперше почала функціонувати в умовах, коли було повністю реалізоване право на самовизначення молдаван на території їх етнічного розселення. З перетворенням МАРСР у союзну республіку піднявся на новий щабель статус національної державності молдавського народу. В зв'язку з цим розширилася її компетенція не тільки щодо здійснення національної політики у територіальних межах Молдавської РСР, а й у вирішенні справ усього Союзу РСР. Це відкрило нові перспективи в розширенні взаємозв'язків трудящих республіки, молдавської соціалістичної нації з братніми націями та народностями Радянської держави.

За невеликий відрізок часу мирного будівництва, який залишився до початку Великої Вітчизняної війни, у Молдавській РСР з допомогою братніх республік було здійснено перші глибокі соціально-економічні й культурні перетворення — націоналізована промисловість, відбудовано і реконструйовано промислові підприємства, сільське господарство Правобережжя, ліквідовано безробіття, поліпшено матеріальні умови життя трудящих, розвивалися система народної освіти, наука та культура. Підприємства Російської Федерації, України, Білорусії, інших республік подали безкорисливу допомогу в забезпеченні потреб МРСР у металі, вугіллі, нафті, верстатах, будівельних матеріалах, кваліфікованих кадрах. Колективи окремих заводів і фабрик Бєльц та Полтавської області, Кишинівської електростанції й київського заводу «Укркабель», трамвайного тресту Кишинева і Київського трамвайного тресту започаткували прямі виробничі контакти⁷¹. З Російської Федерації та України в братню Молдавію надходили трактори, сільськогосподарські машини, автомобілі, що значною мірою дало можливість створити матеріально-технічну базу сільського господарства визволених районів. До середини 1941 р. у Молдавію було завезено понад 1800 тракторів, а з РРФСР, УРСР і лівобережних районів МРСР прибуло 1500 механізаторів⁷².

Набули якісно нового змісту взаємозв'язки діячів науки, освіти, культури. Молдавський народ упевнено виходив на новий шлях історичного розвитку.

Становлення національної державності радянських народів веде початок від Великого Жовтня. Боротьба за збереження його завоювань,

⁷¹ Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма.— С. 156.

⁷² Мохов Н. А., Стратиевский К. В. Роль русского и украинского народов в исторических судьбах Молдавии.— Кишинев, 1963.— С. 46.

соціалістичне будівництво виявили надзвичайно важливе у діалектиці історичного розвитку — єдність національного й інтернаціонального. В результаті докорінних соціально-економічних перетворень і активізації свідомої творчої діяльності мас посилювався вплив цієї об'єктивної риси суспільного прогресу.

Зв'язок та взаємодія радянських народів наочно демонструють як загальні закономірності, так і специфічні особливості історичного процесу. Їх дія особливо виразно простежується на прикладі життя народів, зв'язаних близькістю території, багатьма обставинами попереднього розвитку, сталими багатовіковими відносинами. До таких народів належать, зокрема, молдавський та український.

В 1917 р. південний захід Росії, де вони проживали, став фактично єдиним районом революційного руху. Він перетворився й на об'єкт спільної іноземної агресії. У двобої з внутрішньою та зовнішньою контрреволюцією виникла національна державність, що об'єднала більшість українських земель. Доля молдавського народу виявилася складнішою. Іноземні інтервенти загарбали основну частину його території.

Братерська підтримка народів СРСР, принципова позиція радянської дипломатії сприяли героїчній боротьбі трудящих Бессарабії проти окупантів. У складі УРСР було утворено Молдавську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку, де розвивалися мова і культура народу, його державотворча діяльність, зростали національні кадри. Події переддня Великої Вітчизняної війни, які привели до возз'єднання всіх українських земель та відродження молдавської національної державності, ще більше зміцнили дружбу й співробітництво братніх народів.

Одержано 25.06.90

В статье освещаются вопросы становления и развития молдавской советской национальной государственности в период между Великой Октябрьской социалистической революцией и Великой Отечественной войной, роль в этом процессе Украинской ССР.

* * *

М. Ф. Бугай (Москва)

Депортації населення з України (30—50-ті роки)

В статті висвітлюється одна з невідомих сторінок національних відносин в СРСР — виселення народів у 30—50-ті роки. Показано, хто стояв на чолі цих заходів, як проходив процес переселення народів, їх розподіл на нових територіях, наслідки такої політики. Ці й інші питання розглядаються на новому архівному матеріалі, що вперше вводиться до наукового обігу.

Однією з «білих плям» нашої історії є депортація народів і груп народностей, яка торкнулася в СРСР практично всіх. Адміністративно-командна система розглядала виселення народів як засіб врегулювання міжнаціональних конфліктів, ослаблення соціальної напруженості. В умовах беззаперечного підкорення обставинці того часу навряд чи хтось міг висунути альтернативу цьому заходу, реалізація якого здійснювалася примусовим шляхом.

Сьогодні партія і уряд дали принципову оцінку такій політиці. Про це свідчать рішення і XXVII з'їзду КПРС, і наступних пленумів Цент-

рального Комітету партії, а також з'їздів Рад народних депутатів. Визнано, що заслання, вигнання народів зі своїх місць проживання були беззаконням, свавіллям адміністративно-командної системи. Усе це має бути висвітлене істориками. «Ми повинні це зробити,— відзначив, зокрема, М. С. Горбачов у доповіді на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції.— Тим більше, що й тепер ще зустрічаємося зі спробами відвернутись від болючих питань нашої історії, замовчати їх, удати, ніби нічого особливого не сталося»¹.

Питання про виселення народів є «болючим» і для української історії. Не випадково до нього проявляється такий великий інтерес. Та історіографія з цієї проблеми дуже бідна. Лише останнім часом з'явився ряд статей, автори яких тією чи іншою мірою порушують хоча б окремі аспекти теми: з'ясовують кількісні дані, визначають причини виселення, називають тих, хто втілював ці заходи в життя, показують роль і місце партійного й державного апарату в цьому процесі, простежують труднощі, з якими довелось зштовхнутися вигнанцям, та наслідки, до яких призвела депортація, і, нарешті, еволюцію самої ідеї у свідомості тих, хто її проводив, взаємозв'язок депортації з політикою держави² тощо.

Вдалу спробу теоретично обґрунтувати проблему зробив, на наш погляд, Б. П. Курашвілі. Якщо згрупувати причини депортації народів за запропонованою ним схемою, тобто за тим, як бачив ці причини Сталін, то вони зводяться до такого: очищення суспільства від наявних і потенційних ворогів сталінізму, без акцентування уваги на відмінностях між ними. Дослідник відзначає, що потенційні вороги, на думку Сталіна, могли «проявити себе в наступний критичний період, у період війни найнебезпечнішим чином — масовим зрадництвом, повстанством, актами диверсій, розкладаючим впливом на навколишніх, тобто їх ворожа діяльність у власному таборі може стати вирішальним фактором поразки»³.

Судячи з усього, Сталін з його концепцією про загострення класової боротьби з побудовою соціалізму вбачав вихід із становища у «похованні діючих внутрішніх і потенційних ворогів соціалізму в землі або в глибокому тилу»⁴. Б. П. Курашвілі гадає, що для Сталіна було краще — «в глибокому тилу».

Однак у цьому зв'язку, йдучи далі, необхідно звернути увагу й на причини, які зумовили появу «потенційних ворогів» сталінізму, його системи. В цілому їх можна згрупувати таким чином: відсутність переконаності в міцності ідей соціалізму, силі рішень, що приймалися партією і урядом; превалювання особистих інтересів, дрібнобуржуазних уявлень про життя; жорсткість державних заходів, і насамперед, рішень Сталіна та його оточення (Кагановича, Берії, Молотова, Маленкова та ін.); репресії політичних діячів у національно-державних утвореннях; порушення принципів внутріпартійного життя; зміна ідеологічних орієнтацій, у тому числі і в національних відносинах, різка невідповідність між теорією і практикою здійснення національної політики; формалізм і фальш в агітаційній пропаганді, а почасти і повна її відсутність, особливо в національних регіонах країни. Усі названі фактори,

¹ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 21.

² Гордон Л., Клопов Э. Тридцатые—сороковые // Знание—сила.— 1988.— № 5; Гордон Л., Клопов Э. Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30—40-е годы.— М., 1989.— 320 с.; Евтушенко В. Бандеровщина // Союз.— 1990.— 26 февраля— 4 марта; Курашвили Б. П. Политическая доктрина Сталина // История СССР.— 1989.— № 5.— С. 60—77; Цикора С. КГБ вносит ясность // Известия.— 1990.— 10 февр.; та ін.

³ Курашвили Б. П. Указ. соч.— С. 68.

⁴ Там же.

починаючи з другої половини 20-х років, перебували в арсеналі «сталінської», як вона вже на той час іменувалася, національної політики. Звичайно, ніхто не міг тоді сказати про їх шкідливість, про завдання шкоди інтернаціоналізмові, про нехтування правами народів.

Архівні документи дають можливість певною мірою висвітлити ці питання, хоч автор усвідомлює, що тут ще необхідно здійснити тривалі й копіткі дослідження, які сприятимуть глибшому і всебічному вивченню проблеми. І все-таки уникати першої спроби не варто.

У статті ставиться за мету простежити процес виселення народів з Української РСР, однак, через те що звітність і документація почасти складалася одночасно і по Білоруській РСР, доводиться звертатися і до матеріалів з історії останньої, а також інших республік.

В 30—50-ті роки серед депортованих під різноманітними приводами опинилося 3 226 340 (за іншими джерелами — 3 441 582) представників різних національностей і народностей СРСР. Немала частка їх припала і на народи, що проживали на території України⁵. Депортації, що мали місце в СРСР у 30—50-ті роки, не могли обійти Української РСР.

Ще в 1927 р. відбулася перша Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншостей, на якій було створено секції, що однаковою мірою відстоювали права поляків, німців, болгар, греків та ін. У республіці проводилася помітна робота по залученню трудящих різних національностей до радянського будівництва, розв'язувалися питання їх культурного розвитку. Проблеми проживання народів на території України розглядалися і на нараді по роботі серед національних меншостей, що відбулася на початку 30-х років.

Однак поступово давалося визнаки ослаблення уваги до національних проблем, спостерігався відхід від демократичних принципів їх розв'язання. Внаслідок розправи з куркульством у східні райони країни було депортовано 1 317 006 росіян, українців, білорусів, німців, поляків та ін.⁶ Та адміністративно-командній системі цього виявилось замало. Під лозунгом необхідності «посилення революційної пильності», як про це було оголошено в офіційних документах,⁷ 28 квітня 1936 р. Раднарком СРСР прийняв постанову № 776-120 сс про переселення «як політично неблагонадійних» поляків з Української РСР у Казахстан⁷. Таким чином, громадяни польської національності, які проживали на Україні, виявилися першими, хто напередодні війни змушений був відправитися на схід.

До першої групи було включено 35 820 поляків, серед яких дорослих налічувалося 23 334 чол. До Казахської РСР (в Алма-Атинську, Карагандинську, Кокчетавську, Північно-Казахстанську і Талди-Курганську області) направлялося 35 735 чол., до областей Російської Федерації — нечисленні групи — від 5 до 15 чол.⁸ Без суду і слідства було депортовано близько 10 % населення Західної України і Західної Білорусії.

Народи цих регіонів сприйняли включення Західної України і Західної Білорусії як акт їхнього волевиявлення. Однак прихід сюди Червоної Армії і встановлення Радянської влади сприймалися населенням по-різному, в тому числі й польським, яке становило близько однієї третини від усієї його кількості. 29 грудня 1939 р. було прийнято постанову РНК СРСР № 2122-617 і затверджено «Положення про спецпоселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР»⁹. Положення підписав нарком внутрішніх справ Л. Берія. Для його виконання терміново виділялося 55 залізничних вагонів.

⁵ ЦДАЖР СРСР. Колекція документів.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

Хто ж потрапляв під категорію осадників? Це були переселенці з Польщі, колишні військовослужбовці польської армії, які виконували функції поліції. Польська система управління терміново ліквідувалася. Всі, хто не хотів перебудуватися, тобто «чужі люди», підлягали виселенню вглиб СРСР: на Поволжя, у Сибір, Комі АРСР, Казахстан.

Багато з цих службовців сиділо у в'язницях і таборах. Тому 2 березня 1940 р. РНК СРСР ухвалила постанову № 289-127 сс про виселення з районів Західної України і Західної Білорусії членів сімей усіх поміщених у табори й в'язниці військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників держапарату, учасників повстанських і контрреволюційних організацій, біженців з районів колишньої Польщі, що відійшли до Німеччини, які виявили бажання виїхати з Радянського Союзу на зайняту територію і не були прийняті німецьким урядом¹⁰.

Обсяг роботи був величезним, потребували розв'язання безліч організаційних питань. У зв'язку з цим 10 квітня 1940 р. РНК СРСР постановою № 497-177 сс затвердила інструкцію по виселенню осіб, які підпадали під постанову від 2 березня того ж року¹¹. В постанові вказувалося, що депортації підлягають 22—25 тис. сімей.

Після переселення нових контингентів населення із західних регіонів країни на доповнення до тих, що вже прибули з початку 30-х років і до 1942 р., кількість сімей поселенців становила 258 448 (959 482 чол.). Серед них було 28 569 (137 351 чол.) сімей осадників, 25 863 сім'ї (76 347 чол.) біженців. В абсолютних цифрах у той час на промислових підприємствах з них працювали 318 564 чол., у сільському господарстві — 418 569 чол., або третина всіх депортованих із Західної України і Західної Білорусії, тобто 318 800 сімей (1 173 170 чол.)¹².

Становище переселенців було дуже складним. Вони зазнавали величезних труднощів з продовольством. Смертність серед них становила близько 16 %. Влаштуванням депортованих на місцях займалися 1136 селищних і 228 районних комендатур.

У травні — червні 1941 р. за наказом НКВС СРСР почалося виселення зсильнопоселенців та членів їхніх сімей з республік Прибалтики, Молдавської РСР, Західної України та Західної Білорусії. Загалом у зазначений період переселялося 85 716 чол. Їх переміщували в Алтайський і Красноярський краї, у Казахстан, Комі АРСР та Омську область¹³. Причинами переселення називалися розкрадання соціалістичного майна, бандитизм, розбій, умисне вбивство, згвалтування, підробка грошових знаків, крадіжки, контрабанда, зберігання вогнепальної зброї тощо. На основі рішень уряду про переселення осіб цього контингенту з'явилася і постанова «Про порядок застосування заслання на поселення для деякої категорії злочинців»¹⁴. Приписи інструкції суворо виконувалися.

21 травня 1941 р. нарком Л. Берія підписав наказ про розселення на 20 років у Кустанайській області Казахської РСР поселенців із Західної України і Західної Білорусії. Для їх доставки виділялося 1496 вагонів і гроші сумою 18 500 тис. крб. Однак витрати були значно більшими, оскільки переселенців налічувалося насправді не 85 716 чол., як передбачалося, а 94 896 чол.¹⁵ З них, повідомляв у записці начальник ВСП (відділу спецпоселень) ГУЛАГу НКВС СРСР М. Конрадov, 3600 чол. направлялося в Комі АРСР, 7 000 — у Красноярський край,

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

9802 — на Алтай, 10 000 — у Новосибірську область, 6000 чол.— в Омську, 11 000 — у Казахстан, 4000 чол.— у Кіровську область¹⁶.

У червні — липні 1941 р. почали прибувати перші ешелони із зсильно-поселенцями. Так, з Південно-Казахстанської області повідомлялося, що з 4 по 11 червня туди прибуло три ешелони з 636 родинами (2291 чол.) з районів Львівської, Ровенської і Тернопільської областей Української РСР¹⁷. Це були учасники повстанських організацій ОУН. Повідомлялося також, що «всім поселенцям замість паспортів були видані довідки-посвідчення» та що під час розселення ніяких інфекційних епідемій не спостерігалось¹⁸.

В той же час до Омської області прибуло 11 ешелонів із зсильно-поселенцями з Молдавської РСР, Західної України та Західної Білорусії — 11 484 чол.¹⁹. Як відзначається у зведеннях відділів спецпоселень, депортовані зазнавали великих бідувань під час переїзду й у процесі влаштування на нових місцях. Як правило, місцеві власті направляли їх на роботу на підприємства лісової промисловості та кольорової металургії, розташовані за 10 км від залізниць.

Серед перших акцій депортації було і виселення 1329 чол.— мешканців західних районів України і Білорусії. Вони переселялися на основі прийнятої 17 липня 1937 р. ЦВК і РНК СРСР постанови № 103/1127-26 сс як «неблагонадійний елемент, що проживав у створених за цією ж постановою заборонених смугах (прикордонних зонах)»²⁰.

30 липня 1937 р. з'явився і наказ НКВС СРСР № 00447, згідно з яким переселялися «члени сімей троцькістів і диверсантів, що активно сприяли антирадянській діяльності». До міст, з яких мала виселитися ця категорія осіб, відносилися Київ, Таганрог та ін.²¹. Щоправда, відповідно до наказу їм дозволялося «вибирати місце для проживання».

До 1937 р. відноситься також і початок депортації німців з території Української РСР. Спочатку це були нечисленні групи. Так, за даними Р. Конквеста, жителі села Хальбштадт Запорізької області (німецькі протестанти, які поселилися тут ще в часи Катерини II) завдяки допомозі, поданій меннонітами (одновірцями) з Німеччини, вціліли під час голоду 1933 р., однак з 1937 р. по 1938 р. всі були вислані як шпигуни²².

Велика Вітчизняна війна, з початком якої погіршилася економічна обстановка на місцях й загострилася криміногенна ситуація, зумовила посилення жорстокості заходів щодо дотримання дисципліни, яке супроводжувалося розширенням депортації народів. Як відомо, одразу ж було вислано радянських німців, які проживали у своїй автономній республіці на Поволжі. Їх депортували на основі постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 12 серпня 1941 р. (№ 2060—935 с) і Указу Президії Верховної Ради СРСР № 21—160 від 28 серпня 1941 р. «Про переселення німців, що проживають у районах Поволжя». З АРСР німців Поволжя, Сталінградської і Саратовської областей було вислано 438 280 чол. (за іншими даними — 446 480 чол.)²³.

Однак операції по переселенню німців на цьому не завершилися. Наприкінці 1941 р.— на початку 1942 р. почалася депортація їх з інших областей країни, в тому числі й з території Української РСР. Було прийнято десятки юридичних актів з цього приводу. Стосовно України 22 вересня 1941 р. Державний Комітет Оборони прийняв постанову

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

²² Конквест Р. Жатва печали: Советская коллективизация и террор голодом // Новый мир.— 1989.— № 10.— С. 146.

²³ ЦДАЖР СРСР. Колекція документів.

№ 702 сс про переселення 31 320 чол. із Запорізької області. 30 720 з них відправлялися на нові місця проживання в Актюбінську область. 600 чол. було відлучено при цьому на будівництво шосейної дороги в Астрахані²⁴.

На основі цієї ж постанови рушили на схід (до Кустанайської області) у примусовому порядку 2590 радянських німців з Луганської області. Нарком внутрішніх справ УРСР Савченко повідомляв у листі до заступника наркома внутрішніх справ СРСР П. І. Мальцева таке: «Німецьке населення у більшості своїй настроєно вороже до Рад. Першими були переселені з області чоловіки-німці віком від 16 до 60 років. Вони вибули восени 1941 р.»²⁵. Решта, а це — 11 898 чол.— були відправлені на схід 21 червня 1942 р.²⁶.

У жовтні 1941 р. почали вживатися заходи на виконання постанови ДКО в Сталінській області, де проживали 36 880 (за іншими даними — 35 925) радянських німців. Як повідомлялося у зведеннях Відділу спецпоселень НКВС УРСР, на 10 жовтня 1941 р. їх було відправлено з області 28 743 чол.²⁷. Проте й на цьому депортація німців з території України не припинилася. За постановами ДКО, Рад фронтів у 1941—1942 рр. було переселено 9200 громадян німецької національності з Одеської і Дніпропетровської областей до Алтайського краю. Зокрема, з останньої вислали 3250 чол.²⁸. На основі постанови Рад фронтів та наказу НКВС СРСР за № 010714 від 20 березня 1942 р. до Кустанайської області Казахської РСР відбуло 1500 німців з Харківської області²⁹. Відділ спецпоселень НКВС СРСР, повідомляючи про це, відзначив, що на переселення виділено 205 тис. крб. В той же час депортувалося близько 65 тис. німців з Кримської АРСР³⁰.

Таким чином, до середини 1942 р. все німецьке населення, яке дисперсно проживало на території республіки, було переселене у східні райони країни. Його становище не відрізнялося від становища тих, хто прибув сюди раніше. Майже до липня 1944 р. не було налагоджене управління справами німцями-спецпоселенцями. 27 липня 1944 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. В. Чернишов звернувся до Л. Берії з пропозицією «покласти управління німцями на органи спецпоселень НКВС СРСР, створені для управління мобілізованими для роботи у вугільній, нафтовій та оборонній промисловості, а також на органи НКДБ СРСР, що працювали у сфері управління таборами й будовами НКВС СРСР, на оперативно-чекістські відділи НКВС СРСР»³¹. Пропозицію було прийнято.

Завдяки заходам, що їх вживав польський емігрантський уряд, Президія Верховної Ради СРСР ухвалила 17 серпня 1941 р. указ, згідно з яким польські громадяни звільнялися від спецпоселення. За директивою НКВС СРСР, їм дозволялося проживати на території Радянського Союзу, за винятком прикордонних і заборонених зон, місць, оголошених на воєнному стані, а також режимних міст 1-ї і 2-ї категорій.

Однак на практиці це розпорядження часто не виконувалося. У спеціальному листі за підписом Л. Берії, направленому наркоматам внутрішніх справ республік і управлінням НКВС, пропонувалося «звернути особливу увагу на арешти поляків на території Західної України і Західної Білорусії, які зазнавали їх після 19 вересня 1939 р. і до 17 вересня 1940 р.». Вони, як відзначалося в цьому листі, звинувачувалися у виступах проти Радянської влади. Трохи пізніше заступник наркома внутрішніх справ СРСР Б. З. Кобулов зазначав, що спецпоселенці з

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же.

³¹ Там же.

поляків, заарештовані до 17 вересня 1939 р., є дезертирами і провокаторами, а такі злочинці, на його думку, «звільненню з-під спецпоселення не підлягають»³².

І все-таки заходи щодо визволення громадян польської національності вживалися. Так, начальник управління НКВС по Омській області повідомляв у відділ спецпоселень того ж Наркомату, що на основі Указу Президії Верховної Ради СРСР до лютого 1942 р. з 3578 поляків, які прибули із Західної України й Західної Білорусії, було звільнено 2917 чол.³³ Аналогічні факти мали місце й в інших областях РРФСР.

— Як результат, значна частина громадян польської національності до квітня 1944 р. повернулася на проживання на Україну, в тому числі до Сумської області — 1077 чол., Полтавської — 1406, Харківської — 1142, Кіровоградської — 1096, Чернігівської — 501, Запорізької — 417, до Херсонської — 982 чол.³⁴ Згодом кількість поляків, що прибували в республіку, зростала. Їх додатково розселили у названих областях, а також у Дніпропетровській області — 2814 чол., Одеській — 1355 чол., Вінницькій — 105, Київській — 1949 чол. Загалом же було повернуто й розселено в південних областях РРФСР і на Україні 54 119 громадян польської національності, депортованих у північні й східні райони країни³⁵.

(Далі буде)

Одержано 27.03.90.

В статье освещается одна из неизвестных страниц национальных отношений в СССР — выселение народов в 30—50-е годы. Показано, кто стоял во главе этих мер, как протекал процесс переселения народов, их распределение на новых территориях, последствия такой политики. Эти и другие вопросы рассмотрены на новом архивном материале, впервые вводимом в научный оборот.

³² Там же.

³³ Там же.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же. У республіці проживав й інший контингент громадян польської національності. В Особливій папці Сталіна зберігається документ — доповідь Л. Берії від 17 липня 1949 р., де він повідомляв, що в таборах і тюрмах НКВС СРСР перебуває всього польських громадян 25 047 чол., а «в робітничих батальйонах з мобілізованих до німецької Сілезії німців, що знаходилися в УРСР, 7202 чол. вважають себе поляками» (Див.: ЦДАЖР СРСР. Колекція документів).

О. М. Мовчан (Київ)

Голод 1921—1923 рр. на Україні

У статті висвітлені раніше замовчувані соціальні причини голоду 1921—1923 рр. на Україні — військово-адміністративні методи господарювання та початки зверхцентралізованості міжреспубліканських відносин.

Останнім часом радянські історики приділяють пильну увагу раніше замовчуваній сторінці радянської історії — голоду 1921—1923 рр. На відміну від цієї трагедії, голод початку 20-х років ніколи не був забороненою темою. Однак її об'єктивному вивченню перешкоджали догматичні стереотипи, надмірна політизація історичної науки. Вульгаризація класового підходу в оцінці історичних явищ і процесів приводила до спрощеного аналізу проблеми. Однобічно, як безконфліктний процес, позбавлений об'єктивних труднощів, протиріч і помилок, висвітлювалась практика міжреспубліканського співробітництва у боротьбі з голодом.

Надмірно щедро рожева фарба використовувалася і в показі державної допомоги голодуючим. Разом з тим діяльність іноземних благодійницьких організацій у Радянській Росії розглядалася переважно як засіб її економічного поневолення і дестабілізації політичного становища в країні. А негативні наслідки продрозкладки серед причин сільськогосподарської кризи початку 20-х років значно применшувалися.

Втім, саме заборона ринкової реалізації хлібних лишків та їх примусове вилучення державою зумовили падіння товарності сільського господарства у 1918—1920 рр. Селяни не були зацікавлені у розвитку виробництва і зменшували посіви. Навіть світова та громадянські війни, які зруйнували матеріальну базу сільського господарства, завдали менш відчутних збитків продуктивності селянських господарств. Саме в районах активного здійснення продрозкладки відбувалося переважне зменшення посівних площ (Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії). Разом з тим на територіях, де відбувалися основні воєнні дії (Київська, Волинська, Подільська, Одеська, Донецька та Катеринославська губернії), дефіцит селянських засівів був найменшим¹. Аналогічна ситуація склалася у всіх інших радянських республіках². «Викачування» містом хліба із села при одночасному зменшенні промислового виробництва завершило процес розкладу ринкових відносин, зруйнованих милітаризацією господарського життя. І все ж, на відміну від 1933 р., поява голоду 1921 р. була зумовлена дією природної стихії. Тобто неврожай став поштовхом до лиха.

До початку ярової сівби 1921 р. було оголошено заміну розкладкової системи хлібозаготівель продподатком, чим створено надійний стимул відродження сільськогосподарського виробництва. Саме навесні 1921 р. на Україні почалося відновлення посівних площ, яке пізніше було зірване дворічними посухами. Порівняно з 1917 р., ярова сівба пройшла з найменшим дефіцитом — в 3 млн. десятин. Якщо ж порівнювати з 1920 р., то яровий клин зріс на 5,6 млн. десятин, або на 18%³. Проте внаслідок жорстокої посухи зібраний врожай був значно менший, ніж минулорічний, який становив 768,5 млн. пудів⁴.

Статистичні дані про валовий збір хлібів на Україні у 1921 р. мають суперечливий характер. Це пояснюється відмінностями у методиках підрахунків врожайності. ЦСУ РСФРР, яке використовувало опосередкований метод п'ятибальної оцінки видів на врожай, визначило за довідками місцевих статистиків валовий збір зерна тоді 633 млн. пудів, тобто 57% середньорічного збору 1909—1913 рр.⁵ ЦСУ УСРР, виходячи з даних вибіркового статистичного спостереження за селянськими господарствами, отримало значно менший показник — 298,5 млн. пудів⁶. Як вважали експерти українського ЦСУ, методика, запропонована московськими колегами, не забезпечувала достовірних даних⁷. Проте й метод спостереження не гарантував абсолютної об'єктивності, оскільки селяни з метою зниження розмірів податку зменшували дані про врожай. Адекватним валовому збору, очевидно, слід вважати величину середню між даними українського та російського статистичних управлінь. Наркомпрод УСРР визначив її в обсязі 430,5 млн. пудів зерна⁸.

¹ Альтерман А. Я. Хлебные ресурсы Украины.— Харьков, 1923.— С. 92.

² Кондратьев Н. Д. К вопросу об изменении полеводства в крестьянском хозяйстве в 1917—1920 гг. // Сельское и лесное хозяйство.— 1921.— № 1—3.— С. 71—72; Огановский Н. П. Очерки по экономической географии СССР // Сельское хозяйство. М., 1923.— Ч. 1.— С. 103.

³ Альтерман А. Я. Указ. соч.— С. 92.

⁴ Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918—1923: За пять лет работы ЦСУ.— М., 1924.— Т. 18.— С. 131.

⁵ Там же.

⁶ Отчет о работе Центральной комиссии помощи голодающим при Всеукраинском Центральном исполнительном комитете (за время с 1 января по 1 сентября 1922 г.).— Харьков, 1922.— Приложение.

⁷ Итоги борьбы с голодом в 1921—1922 гг.— С. 154.

⁸ Альтерман А. Я. Указ. соч.— С. 103.

Тільки на Чернігівщині врожай перевищував довоєнний рівень. Порівняно високий врожай було зібрано на Правобережжі. Постраждали від посухи степові губернії та південь Лівобережжя.

Якщо до революції в степових районах була найбільша продуктивність (71 пуд. зерна на душу сільського населення) і найвища товарність (до третини виробленої продукції) селянських господарств, то у 1921 р. валовий збір зерна там не міг забезпечити навіть прожитковий мінімум. Навіть коли б селяни з губерній, де не було врожаю, не засівали ланів і не утримували худоби, їх зернових запасів, однак, не вистачило б до нового врожаю*. Проте тільки на ярову посівну кампанію 1922 р. вони витратили 18,9 млн. пудів насіння⁹, ще 25,8 млн. пудів зерна було потрібно на фураж¹⁰.

Катастрофічне скорочення збору зерна в хліборобському регіоні України різко посилювало продовольчий дефіцит на всій її території. За даними Наркомпроду УСРР зернові ресурси республіки у 1921 р. давали змогу задовольнити тільки мінімальні продовольчі та фуражні потреби селян, а за даними ЦСУ УСРР — лише продовольчі**. А можливість поповнення хлібного дефіциту за рахунок поставок з хліборобських районів Росії була відсутня. В 1921 р. територію останніх вразив ще більший недорід, ніж на півдні України. Валовий збір зерна на кожного мешканця неврожайних губерній РСФРР був в 3,4 — 4,6 рази менший, ніж у потерпілих губерніях УСРР (в середньому — 2,5 пуда на чоловіка). Вичерпання хлібних ресурсів унаслідок неврожаю та продрозкладки попереднього року в Росії виявилось більшим, ніж на Україні. Вилученню хлібних лишків Радянською владою в Українській СРР заважали безперервні військові дії. В результаті частка України у 1920 р. в загальноросійських державних хлібозаготівлях була вдвічі меншою, ніж до революції¹¹. Через невиконання продрозкладки в українських селах збереглися незначні продовольчі запаси, які дещо полегшили їх становище у наступному році.

Тому голод 1921 р. почав збирати свій жахливий «ужинок» насамперед у Поволжі. Про страшні його картини згадував, зокрема, відомий американський підприємець Арманд Хаммер, який в серпні 1921 р. проїжджав крізь ці райони: «Під час нашої добової зупинки в Єкатеринбурзі я власними очима бачив, що таке голод. Діти з висохлими кінцівками і страшно роздутими животами стукали в наші вікна, жалісними голосами благали дати їжу... Пізніше мені довелося бачити ще багато жахів у голодуючих районах, але сцени на Єкатеринбурзькому вокзалі глибоко запали мені у пам'ять, особливо дві з них: санітари з нарами складали трупи стосами в одному із залів чекання, щоб потім відправити їх у загальні могили, і зграї чорних воронів, які кружляли у повітрі»¹².

* За даними Наркомпроду УСРР на кожного мешканця цього району було зібрано тільки по 11,6 пудів зерна (виходячи з чисельності населення в 9 млн. чол. і валового збору — 104,7 млн. пудів), а за розрахунками ЦСУ УСРР — ще менше: по 8,3 пуда (при валовому зборі 67,7 млн. пудів і населенні 8,3 млн. чол.). Підраховано за даними: Альтерман А. Я. Хлебные ресурсы Украины.— С. 90; Итоги борьбы с голодом в 1921—1922 гг.— М., 1922.— С. 459. Мінімум продовольчих потреб становив 12, а фуражних — 3 пуди на селянина (Гуревич М. Б. Голод и сельское хозяйство Украины.— Харьков, 1923.— С. 32).

⁹ Гуревич М. Б. Указ. соч.— С. 33.

¹⁰ Народне господарство України у 1921 р.— Харьков, 1922.— С. 41.

** При чисельності населення України в 25,6 млн. чол. і валовому зборі 430,5 млн. пудів зерна на кожного мешканця республіки припадало по 16,8 млн. пудів, а при валовому зборі в 298,5 млн. пудів — тільки по 11,1 пуда зерна. Підраховано за даними: Альтерман А. Я. Указ. соч.— С. 103; Народне господарство України в 1921 р.— С. 41.

¹¹ Сельское хозяйство Украины.— Харьков, 1923.— С. 30.

¹² Хаммер Арманд. Мой век — двадцатый: Пути и встречи.— М., 1988.— С. 67.

Фактами розмаху голодної стихії у Поволжі рясніють шпальти серпневих та вересневих випусків радянських газет й журналів. Однак автору не вдалося виявити джерела, які б констатували у той час появу голодних смертей на Україні. За матеріалами радянських видань та неопублікованих звітів центральної та місцевих комісій допомоги голодуючим, такі смерті почали лютувати на Україні з осені 1921 р.¹³ Проте лише в грудні 1921 р. вищі партійні та радянські органи республіки офіційно визнали існування голоду на Україні. Зокрема, появу в республіці симптомів цієї трагедії констатувала VI Всеукраїнська конференція КП(б)У. «Насамперед, товариші,— зазначав на ній у своїй доповіді «Голод та посівна кампанія» член Політбюро ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльський,— ви бачите стихійне скорочення посівних площ...

Але не тільки стихійне зменшення посівних є ознакою... близького лиха. У нас, товариші, в деяких губерніях, мабуть ніхто цьому не повірить, вже почалися смертні випадки від голоду. За кілька днів в Олександрівській та Запорізькій губерніях померло до 165 чоловік від голоду. В Одеській губернії зареєстровано протягом тижня до ста смертних випадків. Третьою ознакою стихійного лиха, яке насувається,— є масове залишення населенням насиджених місць у нові місця...»¹⁴.

До четвертої ознаки страшної катастрофи Д. З. Мануїльський відніс масовий падіж худоби: «Зараз на Запоріжжі вже впало більше 35 тис. коней. І коли ви поїдете в Одеську губернію, то побачите, що поля нагадують поле бою, де лежить безліч трупів тварин»¹⁵.

Після офіційного визнання фактів голоду на Україні вони здобули адекватне відбиття у тогочасних засобах масової інформації. Це дає змогу простежити динаміку лиха в республіці з кінця 1921 р.

Після завершення роботи Всеукраїнської партійної конференції та VI Всеукраїнського з'їзду Рад уряд УСРР визнав повністю враженими голодом Запорізьку губернію, Таганрозький та Маріупольський повіти Донецької губернії, Дніпропетровський, Херсонський, Миколаївський повіти Миколаївської губернії, Одеський та частково Тираспольський повіти Одеської губернії, Катеринославський, Криворізький та половину Дніпропетровського повіту Катеринославської губернії, Костянтинівградський та Кобеляцький повіти Полтавської губернії. До травня 1921 р. голод поширився на всі повіти Катеринославської та Донецької губерній, Вознесенський повіт Одеської, Єлисаветградський, Миколаївський та Олександрівський повіти Кременчуцької, а також Зміївський, Ізюмський та Куп'янський повіти Харківської губернії¹⁶.

Кількість голодуючих зростала з кожним днем. Тільки у степових губерніях України вона зросла з грудня 1921 р. по травень 1922 р. більше, ніж утричі — з 1,2 млн. до 3,8 млн. чол., а по всіх губерніях — до 5,6 млн. чол., що становило 25 % їх жителів. По всіх радянських республіках голодувала п'ята частина населення — 22,6 млн. чол.¹⁷. Проте ці цифри відображають тільки крайню межу голодування* і не дають повної уяви про масштаби лиха. В цілому ж населення районів країни, де був неврожай, становило близько 35 млн. чол., в тому числі на Україні — майже 9 млн.¹⁸.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 981, арк. 3.

¹⁴ Бюллетень № 3 VI Всеукраїнської конференції КП(б)У.— Харьков, 1921.— С. 126.

¹⁵ Там же.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 702, арк. 49.

¹⁷ Там же; Голод и помощь в УССР: Цифровые данные по материалам ЦК Помгол ВУЦИК на 1 мая 1922 г.— Харьков, 1922.— С. 3; Чемерисский И. А. Коммунистическая партия — организатор борьбы с голодом в 1921—1922 гг. // Вопр. истории КПСС.— 1976.— № 11.— С. 44.

* Враховувалися тільки селянські господарства, які розорилися внаслідок голоду.

¹⁸ Поляков Ю. А. 1921: Победа над голодом.— М., 1975.— С. 19; Итоги борьбы с голодом в 1921—1922 гг.— М., 1922.— С. 253.

Голод, що спричинив розорення значної кількості селянських господарств, загострив чимало інших соціальних та економічних проблем: бандитизм, безпритульність, безробіття. Десятки тисяч мешканців міст, де вирувала господарська розруха, переміщувалися на село (звичайно, лише у неохоплені неврожаєм регіони). Разом з тим могутньою хвилею голодуючі селяни поринули у міста, сподіваючись знайти там хоч яку-небудь поживу. Незадоволення трудящих розрухою і голодом, декласування робітничого класу створювали реальну загрозу дестабілізації Радянської влади. «Голод був справді великим і серйозним нещастям, таким нещастям, яке загрожувало знищити всю нашу організаційну і революційну роботу» — зазначав В. І. Ленін¹⁹. Боротьба з голодом була тим важливим завданням, від розв'язання якого залежала доля соціалістичної революції.

Визначивши соціально-економічні передумови голоду (післявоєнну господарську розруху, низький рівень технічного оснащення сільсько-господарського виробництва і різкий занепад його товарності внаслідок продрозкладки), Радянський уряд перейшов до розробки системи заходів щодо подолання продовольчої кризи. Розроблена В. І. Леніним програма боротьби з голодом передбачала широке коло конкретних дій, які гарантували б створення фонду допомоги голодуючим та сприяли б переходу до економічних методів управління народним господарством. Вона була розрахована на мобілізацію переважно внутрішніх ресурсів. Основним джерелом створення державних продовольчих та насінневих фондів був продподаток, уведений замість розкладкової системи хлібозаготівель. Він був задуманий як прогресивне оподаткування селян у залежності від ступеня їх заможності та місцевих умов.

Радянські історики ретельно дослідили ленінську програму боротьби з голодом. Проте вони помилково ототожнювали ідеї цієї програми з їх реалізацією. На жаль, життя вносило свої корективи, котрі нерідко перекичували сутність ленінських задумів. Це насамперед стосується здійснення продподатку — головної ланки на шляху до ринкового соціалізму.

Відсутність товарної продукції у більшості селянських господарств внаслідок посухи зумовила повернення до адміністративно-примусових засобів хлібозаготівель. Як відзначалося на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У, продподаток на Україні запроваджувався формально, зберігався розкладковий характер хлібозаготівель. Податкові завдання окремим губерніям встановлювались адміністративними методами згори за попередніми підсумковими кошторисами Наркомпроду РСФРР, а не за результатами оподаткування селян, як передбачалося спочатку. Якщо для губерній України, де були порівняно хороші врожаї, затверджувалися реальні хлібозаготівельні плани, то до неврожайних районів встановлювались фантастичні вимоги. Наприклад, Олександрівська (Запорізька) губернія за пропозицією голови ЦСУ П. І. Попова повинна була дати 8 679 000 пудів хліба. І це, незважаючи на повідомлення з УСРР про валовий збір зерна там у такому ж обсязі²⁰.

Нереальність планів хлібозаготівель зумовила застосування таких засобів стягнення продовольчого податку, які були характерні для часу продрозкладки. Зберігалася колективна відповідальність селян за виконання хлібоздачі. Продовжували діяти робітничо-військові заготівельні формування*. Їх численність на Україні досягла 8 тис. чол. — чверті

¹⁹ Ленін В. І. П'ять років російської революції та перспективи світової революції: Доповідь на IV конгресі Комінтерну 13 листоп. 1922 р. // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 272.

²⁰ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 20, спр. 981, арк. 3.

* В 1921 р. була змінена назва цих формувань — з військово-продовольчих загонів на військово-продовольчі дружини ВЦРПС, а також розширено їх завдання. На протипагу своїм діям вони були зобов'язані популяризувати серед селян принципи

загальноросійського складу²¹. Ці формування посилалися в райони масових селянських заворушень і були розформовані тільки після завершення збору податку.

При саботажі хлібозаготівель цілими селами та волостями дозволявся також масовий військовий постій за рахунок селян, які чинили опір, та їх економічна блокада (заборона торгівлі). Невиконання продукції окремими селянами каралося штрафом — від 1/5 до 1/10 розміру цього податку або арештом строком до двох тижнів. Коли ці засоби не мали необхідної дії, злісні порушники, які відмовлялися від виконання податку або приховували чи здавали неякісні продукти, навіть в неурожайних губерніях відправлялись на примусові суспільно-корисні роботи строком на 1 місяць або позбавлялися волі з конфіскацією майна. При оскарженні громадянами адміністративних стягнень їх застосування не припинялося до розгляду у президіях виконкомів. У випадках невиконання адміністративних стягнень повітовим та губерньським продовольчим комісарам дозволялося віддавати несплатників до суду революційних трибуналів. Ця міра покарання застосовувалась насамперед у місцевостях, де оголошувався військовий стан²².

Однак навіть збереження продрозкладкових методів хлібозаготівель не забезпечувало виконання нереальних планів*. Тому для економії ресурсів продовольства для неврожайних губерній у місцевостях, де були врожаї, не раз здійснювалося скорочення державного продовольчого забезпечення робітників та службовців. Надзвичайні засоби терміново вживалися також для поповнення державного продовольчого фонду.

На користь імпорту продовольства та насіння було переглянуто план закордонних закупівель, розрахований спочатку на придбання переважно промислового устаткування і транспортних засобів. Але своєчасному укладанню зовнішньоекономічних угод насамперед перешкоджала вичерпаність державних валютних ресурсів. З метою термінового поповнення валютного фонду держава змушена була вдатися до адміністративно-репресивних заходів: вилучення запасів по філателії, музейного майна та церковних цінностей²³. Адже тільки після їх здійснення навесні та влітку 1922 р. з'явилися реальні можливості сільськогосподарського імпорту.

До цього часу для державної закупівлі продуктів на внутрішньому ринку на користь голодуючих існували спеціальні податкові відрахування з організацій та установ²⁴. Широко використовувалися можливості громадської допомоги.

В країні також була розгорнута широка благодійна кампанія, спрямована на врятування голодуючих. Робітники та службовці з врожайних губерній ділилися з ними своїми мізерними пайками, робили добровільні пожертвування з невеличких заробітків, віддавали останні особисті заощадження й цінності у фонд боротьби з голодом. Селяни врожайних регіонів вкрай обмежили свої продовольчі потреби, щоб врятувати голодуючих. Навіть незаможники, які не мали продовольчих лишків, жертвували зернові фонди своїх комітетів, які були створені

нової економічної політики, а також створювати радгоспи у колишніх поміщицьких маєтках.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2065, оп. 1, спр. 553, арк. 14.

²² СУ РСФСР.— 1921.— № 49.— Ст. 256; № 52.— Ст. 310; № 55.— Ст. 346; ПА ІІІ, ф. 1, оп. 20, спр. 981, арк. 3.

* Первісно у червні 1921 р. план хлібозаготівель на Україні визначався в обсязі 137 млн. пудів. Восени того ж року він був зменшений до 95 млн., а на початку 1922 р. остаточно затверджений в сумі 81,5 млн. пудів. Але фактично в республіці було зібрано лише 74,9 млн. пудів зерна. (Бюллетень № 3 VI Всеукр. конференції КП(б)У.— С. 132; Народное хозяйство Украины в 1921—1922 гг.— р. VII.— С. 1—2; СУ України.— 1922.— № 12.— Ст. 199).

²³ СУ України.— 1921.— № 17.— Ст. 521—523; 1922.— № 22.— Ст. 356.

²⁴ Там же.— № 11.— Ст. 183; № 20.— Ст. 314—315; СУ РСФСР.— 1921.— № 60.— Ст. 412; 1922.— № 19.— Ст. 216, 217.

державою з 5 — 20 % відрахувань з надходжень по продподатку. В листопаді 1921 р. за пропозицією ЦК РКП(б) почалася організація шефства трудящих врожайних районів над потерпілими під гаслом «Десять ситих харчують одного голодуючого». З метою прискорення державної та благодійної допомоги уряд конкретизував її надання: до певних врожайних місцевостей прикріплювалися окремі неврожайні губернії. Взимку 1922 р. у зв'язку з різким загостренням продовольчої кризи в організації громадської, як і державної, допомоги голодуючим з'явилися елементи адміністративного примусу.

Центральна комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК організувала серед населення врожайних районів розкладку так званих «голодних пайків» для допомоги потерпілим. Стосовно ж трудящих пайкова розкладка здійснювалася заходами виховного впливу, а щодо буржуазних верств населення — адміністративно-судовими примусовими методами. Згідно із статтею п'ятою постанови Раднаркому УСРР «Про відповідальність за злочини проти надання допомоги голодуючим» (1 березня 1922 р.) особи, винні у невиконанні без поважних причин зобов'язань щодо подання допомоги голодуючим, підлягали покаранню, зв'язаному з конфіскацією майна, але без позбавлення волі. Найбільш суворо, аж до позбавлення волі строком до 5 років з конфіскацією майна, карались службові злочини, пов'язані з недбалим виконанням обов'язків щодо організації допомоги голодуючим. Мародери та хабарники підлягали найвищій мірі покарання²⁵.

Перед проведенням весняної сівби, що потребувала нових зернових витрат, добровільна участь трудящих у русі допомоги голодуючим була доповнена заходами економічного примусу. В березні 1922 р. держава запровадила разовий прогресивний грошовий загальний громадський податок на користь голодуючих, від якого звільнялись лише недостатньо забезпечені верстви населення: червоноармійці, інваліди, учні, багатодітні та одинокі матері, безробітні, голодуючі селяни. Несплата цього податку каралася штрафом у розмірі 100 % за кожен прострочений місяць²⁶.

Здійснення надзвичайних заходів, які виходили за межі продподаткової політики (спеціальні податки, судово-адміністративний примус, а також організація благодійної допомоги), забезпечили приплив додаткових коштів для врятування голодуючих. В 1921—1922 рр. обсяг цих ресурсів становив 3,2 млн. пудів²⁷.

Спираючись у боротьбі з голодом насамперед на внутрішні ресурси, уряд РСФРР робив все можливе для залучення коштів на цю справу з-за кордону. Проте уряд УСРР майже до початку 1922 р. не звертався за допомогою ні до уряду РСФРР, ні до закордонних держав. Як відзначалося у доповідній записці В. І. Леніну, ЦК РКП(б) про збір хліба на Україні (автор не зазначений), «...різні міжнародні комітети допомоги голодуючим були допущені на Україну лише в січні і лише після того, як вони самі полізли туди за згодою РСФРР»²⁸. Тому тільки з середини 1922 р. вони розгорнули активну діяльність в УСРР. Всі іноземні організації лише того року ввезли на Україну близько 2,3 млн. пудів продовольства, з них переважну частину забезпечила Американська Адміністрація допомоги²⁹.

Термінова мобілізація державних ресурсів країни та зусиль громадськості, а також залучення іноземної допомоги дали змогу зосередити максимально можливі в умовах господарської розрухи засоби для

²⁵ ЗУ України.— 1922.— № 9.— Ст. 55.

²⁶ Там же.— № 11.— Ст. 189; № 50.— Ст. 738.

²⁷ Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе.— Харьков, 1922.— С. 34, 50.

²⁸ ПА ІІІ, ф. 71, оп. 20, спр. 981, арк. 10.

²⁹ Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе.— С. 34, 50.

подання допомоги тим верствам населення, які її найбільш потребували: дітям, інвалідам, селянам-незаможникам, сім'ям червоноармійців, безробітним, а також біженцям.

Але в результаті безмежного панування командно-адміністративних методів господарювання в умовах відсутності реального суверенітету радянських республік ці кошти розподілялися винятково за передбаченням уряду РСФРР, який фактично був центральним щодо уряду УСРР. Лише влітку 1922 р. неврожайні губернії України одержали реальну допомогу від держави. У серпні було забезпечено продовольством 58 % голодуючих³⁰. Проте до того становище залишалося катастрофічним. Державні та господарські органи РСФРР тривалий час ігнорували масштаби неврожаю на Україні.

У 1921 р. продовольство з врожайних губерній УСРР спрямовувалося переважно у голодуючі райони Російської Федерації. Південь України було залишено на самозабезпеченні. При цьому селяни з районів, де був неврожай, не звільнялися від продподатку, як це робилось в РСФРР. Ім тільки дозволялося замінювати сплату податку зерном на м'ясо у зв'язку з тим, що вони вимушені були забивати виснажену худобу. Навіть після появи голодних смертей на півдні України РНК РСФРР деякий час відмовлялася вірити в наявність там голоду. «На жаль, наші російські товариші до цього часу впевнені, що Україна являє собою ту країну, де все рясноту дихає, де не може бути голоду», — охарактеризував на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У таку позицію уряду Радянської Росії Д. З. Мануїльський³¹.

Але, незважаючи на це, найбільша провина лягає на українських державних і партійних діячів. Саме вони певний час заплющували очі на виникнення лиха у республіці. Як зазначалося у згадуваній вище записці на ім'я В. І. Леніна і ЦК РКП(б), «...українським ЦВКом було відмінено постанову УЕР (Української економічної ради — О. М.), щоб відправити у неврожайні губернії слідчі комісії для з'ясування стану речей, і було відмінено... з суто політичних міркувань — не створювати паніки»³².

Лише після масового поширення голоду на півдні України республіканський уряд розпочав розробку заходів щодо його подолання. З пропозицією про термінову мобілізацію республіканських продовольчих ресурсів і залучення загальнореспубліканських валютних коштів для закупівлі зерна за кордоном виступив на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У Д. З. Мануїльський. Одночасно він запропонував звернутися до уряду РСФРР з проханням про зменшення хлібозаготівельних поставок з України, а також закликав всіх комуністів республіки виступити організаторами допомоги голодуючим УСРР³³.

(Далі буде)

Одержано 24.01.90.

В статье освещены ранее замалчиваемые социальные причины голода 1921—1923 гг. на Украине — военно-административные методы хозяйствования и первые проявления сверхцентрализованности межреспубликанских отношений.

³⁰ Итоги борьбы с голодом в 1921—1922 гг. — С. 263.

³¹ Бюллетень № 3 VI Всеукраинской конференции КП(б)У. — С. 126.

³² ПА ИП, ф. 1, оп. 20, спр. 981, арк. 10.

³³ Бюллетень № 3 VI Всеукраинской конференции КП(б)У. С. 129, 131.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. П. Коцур (Переяслав-Хмельницький)

Партійно-радянська преса на початку 20-х рр.

Зроблено спробу за допомогою сучасних математико-статистичних методів досліджень розкрити зміст партійно-радянської преси як джерела вивчення політики зміцнення союзу робітничого класу і селянства у відбудовний період.

В нинішніх умовах, коли концепція перебудови передбачає творче осмислення спадщини Маркса, Енгельса, Леніна, інших корифеїв революційної і прогресивної думки¹, вбачається доцільним уважно і неупереджено оцінити як позитивний, так і негативний досвід нашого історичного минулого. Зокрема, останнім часом помітно зросла увага з боку фахівців, широкої наукової громадськості до питань нової економічної політики, яку часто-густо розглядають як альтернативу сталінській моделі адміністративно-командного соціалізму. Звичайно, не можна ототожнювати неп і сучасну економічну політику партії. Радянське суспільство нині перебуває на якісно іншому етапі свого розвитку. Однак у непі за слугує на увагу його багатство ідей, закладені можливості для розвитку творчої енергії мас, підвищення ініціативи людини. Нова економічна політика, як підкреслювалося на березневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС, логічно випливає з об'єктивного ходу революційного процесу, мислилася «всерйоз і надовго», спиралася на ініціативу знизу, будувалася на основі демократії, госпрозрахунку, різноманітності форм кооперації. Це був доступний і найбільш зрозумілий... шлях до соціалізму².

На наш погляд, до числа важливих проблем, розв'язання яких у певній мірі може сприяти деяким сучасним завданням перебудови, належить джерелознавче дослідження газетної публіцистики про діяльність Компартії України по зміцненню союзу робітничого класу і селянства у відбудовний період. Поглиблене вивчення даної проблеми зумовлюється також й актуальністю питань ідеологічної полеміки з західними опонентами³.

Зрозуміло, що діяльність Компартії України по зміцненню союзу робітників і селян у досліджуваній період знайшла відображення не лише в газетах. Однак особливість преси полягає у тому, що вона, виконуючи свої соціальні функції колективного пропагандиста, агітатора і організатора, в той же час виступала могутнім засобом ідеологічного впливу партії на маси. В роки відбудови народного господарства вся робота преси, що виступала за визначенням В. І. Леніна «частиною загальнопролетарської справи», складовою частиною організованої, планомірної, об'єднаної соціал-демократичної роботи⁴, велася під неослабним керівництвом партії. Саме це виступає вирішальним фактором,

¹ Горбачов М. С. Йти далі шляхом перебудови: «Політичний звіт Центрального Комітету КПРС XXVIII з'їздові КПРС і завдання партії» // Рад. Україна.— 1990.— 4 липня.

² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15—16 берез. 1989 р.— К., 1989.— С. 38.

³ Критика современных буржуазных концепций в курсе истории КПСС.— Киев, 1986.— С. 133—146.

⁴ Ленін В. І. Партійна організація і партійна література // Повне збір. творів.— Т. 12.— С. 93—94.

який забезпечив відображення в пресі основного змісту, напрямів і форм роботи КП(б)У у відповідний період.

Проте далі поглиблене вивчення діяльності партії по зміцненню союзу робітників і селян потребує нової інформації, що закладена в найрізноманітніших джерелах, зокрема у пресі. Цю вимогу можна задовольнити, на наш погляд, двома шляхами: 1. введенням до наукового обігу нових, раніше не використовуваних джерел; 2. підвищенням інформативної віддачі відомих джерел. Ознайомлення з літературою з проблеми партійного керівництва зміцненням союзу робітничого класу і селянства показує, що перший шлях залишається продуктивним. Адже дослідники головним чином використовували центральну і в незначній мірі республіканську пресу, тоді як великий масив місцевої преси — губернські, окружні та повітові газети — залишився переважно поза увагою істориків⁵. Однак перший підхід як екстенсивний метод дослідження в кінцевому рахунку обмежений наявною кількістю джерел. Саме тому першочергового значення набуває другий підхід, що передбачає використання сучасних методів кількісного дослідження, зокрема контентного і кореляційного аналізу. Творче застосування сучасних математико-статистичних методів дослідження такого масового джерела, як газетна публіцистика дозволяє з більшою повнотою розкрити її інформативні можливості з метою вивчення закономірностей діяльності Комуністичної партії по зміцненню соціальної основи радянського суспільства — союзу робітників і селян.

На відміну від традиційних методів кількісних підрахунків, контент-аналіз дозволяє не лише визначити основні напрями змісту газетної публіцистики, а й простежити динаміку площі публікацій з проблеми, поставити її у взаємозв'язок з конкретною історичною обстановкою, вийти на реальні закономірності роботи партії в розглядуваному ракурсі. При допомозі кореляційного аналізу визначається, наприклад, взаємозв'язок між інформацією про різні напрями діяльності КП(б)У і газетними жанрами, а також авторами публікацій. Це, по-перше, дає цілісне уявлення про інформативну цінність джерела, по-друге, полегшує історичу пошук необхідних матеріалів і залучення їх до наукового обігу*. У даному повідомленні робиться спроба дати якісно-кількісний аналіз аналітичних і синтетичних матеріалів партійно-радянської преси України про діяльність КП(б)У по зміцненню союзу робітничого класу і селянства в 1921—1925 рр. Звичайно, автор не намагається висвітлити усі аспекти діяльності КП(б)У по зміцненню союзу робітників і селян, а в основному зупиняється на її роботі по згуртуванню трудящих міст і сел на подолання розрухи, налагодженню господарських зв'язків між промисловістю і сільським господарством.

Отже, в умовах розгортання мирного будівництва Комуністична партія рішуче відмовилась від політики «воєнного комунізму», приділила головну увагу зміцненню союзу робітничого класу і селянства на економічній базі. Після X з'їзду РКП(б), який визначив нові принципи тісного співробітництва робітничого класу і селянства на основі використання товарно-грошових відносин, введення госпрозрахунку, розвитку кооперації, особистої зацікавленості в результатах праці, діяльність

⁵ Развитие союза рабочего класса и крестьянства в СССР.— М., 1958.— 126 с.; Бакуменко П. І. Українська РСР в період відбудови народного господарства 1921—1925 рр.— К., 1960.— 104 с.; Самофалов В. М. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.).— К., 1963.— 365 с.; Сенявский А. С. Социальная основа СССР.— М., 1987.— 270 с.; Во главе строительства нового общества. Исторический опыт деятельности КПСС в переходный период (Автор. коллектив: Н. Васецкий, В. Веряскин, Н. Ганин и др.).— М., Мысль, 1988.— 284 с. та ін.

* Див. докладніше про сучасні кількісні методи дослідження масових джерел, їх методика в кн.: Варшавчик М. А. Историко-партийное источниковедение. Теория, методология, методика.— Киев, 1984.— С. 247—248; Количественные методы в исторических исследованиях / Под ред. И. Д. Ковальченко.— М., 1984.— С. 17—23, 101—123, 299—369 та ін.

Компартії України, спрямована на реалізацію рішень з'їзду, стала центральним напрямом змісту республіканської і місцевої преси у досліджуваний період. Зміцнення союзу робітничого класу і селянства на новій економічній базі вимагало від партії великих зусиль по роз'ясненню рішень X з'їзду РКП(б), в яких викладалися головні завдання непу. У цей переломний момент було важливо донести до трудящих мас ленінське розуміння суті і завдань нової економічної політики. Тому більшості республіканських і місцевих газет відразу опублікували працю В. І. Леніна «Про продовольчий податок», в якій теоретично обгрунтувалася сутність нової економічної політики. Донецька газета «Всероссийская кочегарка» від 18 травня 1921 р., надрукувавши названу роботу В. І. Леніна, писала, що вона дає ясні, точні і переконливі відповіді на всі питання, пов'язані з непом⁶.

У газетах «Коммунист», «Вісті ВУЦВК», «Селянська біднота» публікувалися статті відомих партійних і радянських діячів Ф. Я. Кона, Д. З. Мануїльського, Г. І. Петровського та ін.⁷ У них підкреслювалася життєва необхідність переходу до нової економічної політики, її значення для зміцнення робітничо-селянського союзу — соціальної основи диктатури пролетаріату. Характерно, що з усієї площі газетної публіцистики 1921—1925 рр., що роз'яснювала суть і завдання непу, більша частина її припадала на 1921 р. Так, в газеті «Коммунист» на перший рік непу на таку інформацію припадало 95,58 %. Це свідчить про те, що на крутому повороті в економічній політиці партія відразу розгорнула широку роз'яснювальну роботу серед трудящих, активно використовуючи усі наявні засоби інформації і пропаганди, зокрема пресу.

Газетна публіцистика містить багатий фактичний масив, який підтверджує ефективність роботи Ленінської партії по роз'ясненню трудящим сутності непу. Це перш за все публікації, які відбивають схвальне сприйняття робітниками і селянами політики будівництва соціалізму економічними методами. «З непохитною вірою в майбутнє переможне завершення нашої боротьби,— говорилося в резолюції, прийнятій робітничими зборами харківського заводу «Електросила»,— ми примножимо наші зусилля, подаючи всебічну підтримку державі в її нових починаннях»⁸. Відгуки трудящих на нову економічну політику партії преса друкувала в спеціальних розділах і рубриках. Наприклад, «Коммунист» вів рубрику «Робітники про нову економічну політику», де за період 1921—1925 рр. опублікував понад 30 заміток, кореспонденцій і статей, «Вісті ВУЦВК» за відповідний період — майже 70 таких матеріалів умістили під заголовком «Голос селянина», а харківський «Більшовик» — понад 40 у розділі «Листи з села» і т. д.

Серед великої кількості газетних джерел чільне місце займають матеріали, в яких розкривається боротьба партійних організацій з розрухою, за відбудову народного господарства. Адже «створення міцної господарської бази для загального розвитку завоювань пролетаріату,— відзначалося на січневому (1921 р.) Пленумі ЦК КП(б)У — є основним завданням моменту»⁹. Відродження зруйнованого війною народного господарства створювало необхідні умови для налагодження більш тісних господарських зв'язків між робітниками і селянами, зміцнювало союз обох класів. Ось чому найчисленнішими у пресі дослідженого періоду стали дві умовні групи публікацій. Вони об'єднують відповідно інформацією по двох галузях народного господарства: промисловості і сільському господарству. Проте кількісний аналіз газетної публіцистики свідчить, що на різних етапах відбудови народного господарства газетна площа у згаданих групах розподілялась нерівномірно. Так,

⁶ Всероссийская кочегарка.— 1921.— 18 мая.

⁷ Коммунист.— 1921.— 25 авг.; Вісті ВУЦВК.— 1921.— 12 квіт.

⁸ По Харькову // Пролетарий.— 1921.— 20 окт.

⁹ Пленум ЦК КП(б)У 7—9 січня 1921 р. // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях ... — К., 1976.— Т. 1.— С. 126.

у 1921—1923 рр. більша частина площі була присвячена питанням відбудови сільського господарства (49,6 % в «Коммунисте», 58,6 % «Пролетарской правде»), тоді як промисловості відповідно 41,8 % і 36,9 %, а вже у 1924—1925 рр. становище міняється — газетна публіцистика про відродження промисловості становить у згаданих виданнях 53,9 % і 47,2 %, а сільського господарства — 39,9 % і 30,4 %¹⁰. Дане явище, на нашу думку, можна пояснити тим, що в умовах переходу від війни до мирного будівництва партія в першу чергу спрямовувала свої зусилля саме на відбудову і розвиток сільського господарства. «Тільки через це — підкреслював В. І. Ленін, — можна добитись і поліпшення становища робітників, і зміцнення союзу робітників з селянством, зміцнення диктатури пролетаріату»¹¹. Таким чином, відродження сільського господарства у тих умовах створювало матеріальні передумови для вирішення головного завдання — відбудови і піднесення великої промисловості, яка забезпечувала базу для розвитку сільськогосподарського виробництва на соціалістичній основі. Ці реальні процеси і визначили приведені вище пропорції матеріалів у пресі.

Поряд із роз'ясненням рішень X з'їзду РКП(б) преса України широко висвітлювала практичні заходи партійних організацій республіки, зокрема по підготовці і проведенню весняного сіву 1921 р., якому, як відомо, великого значення надавав В. І. Ленін у плані відродження сільського господарства. Виступаючи 4 лютого 1921 р. на Московській конференції металістів, він підкреслював: головне завдання посівної кампанії полягає в тому, щоб «засіяти всю площу землі, інакше нам — загибель неминуча»¹². Редакції постійно керувалися настановами В. І. Леніна у своїй роботі. Газета «Коммунист», наприклад, відкрила рубрику «Посівна кампанія», де протягом 1921 р. помістила близько 60 публікацій відповідного характеру. Понад 50 тематичних заміток, кореспонденцій під спеціальною рубрикою опублікували «Вісті ВУЦВК», близько 30 — харківський «Пролетарий». Вони інформували читачів про те, як спільно партійні осередки міста і села організовували дні «червоного плугатаря», ударні декади, місячники по ремонту сільгоспінвентаря і т. ін.¹³. Досить часто газети вмещували повідомлення про дарову матеріальну допомогу робітників селянам в підготовці посівної кампанії, яка полягала у виготовленні комплектів сільгоспінвентаря в неурочний час, його безплатний ремонт і т. д. Газети відзначали вагомий внесок робітників-комуністів у створення на селі майстерень по ремонту сільськогосподарського інвентаря, громадських кузень, прокатних пунктів тощо. Наприклад, під керівництвом і при безпосередній участі комуністів в Одеській губернії було організовано 145 ремонтних майстерень, Київській — 120, а по всій республіці — близько 5 тис.¹⁴ Під рубриками «На червону дошку» в періодиці систематично висвітлювався досвід повітів, волостей, які успішно виконували посівну програму, відстаючі критикувалися в рубриці «На чорну дошку»¹⁵.

Як головну причину невиконання посівної програми в ряді повітів, зокрема Харківської губернії, преса називала запізниле роз'яснення селянам партійними і радянськими органами суті законів про продподаток і землекористування. Саме тому багато селянських господарств відмовилися розширювати посівну площу, вирощувати технічні культури

¹⁰ Підрах. автором.

¹¹ Ленін В. І. Про продовольчий податок // Повне зібр. творів.— Т. 43.— С. 200.

¹² Ленін В. І. Промова на Московській широкій конференції металістів 4 лютого 1921 р. // Там же.— Т. 42.— С. 298.

¹³ Місяць ремонту сільськогосподарського інвентаря // Сел. біднота.— 1921.— 16 берез.

¹⁴ Ремонт сільськогосподарського інвентаря // Більшовик (Одеса).— 1921.— 24 берез. Ремонт сільгоспінвентаря // Більшовик (Київ).— 1921.— 24 берез.; Ремонт сільськогосподарського інвентаря // Коммунист.— 1921.— 21 февр.

¹⁵ Більшовик (Одеса).— 1921.— 28 трав.

для промисловості. Однак, незважаючи на окремі недоліки, упущення й перегини, організаторська робота партії на селі, послідовне втілення в життя нової економічної політики і, як результат цього, ріст трудової активності селянських мас, допомога робітничого класу сільському господарству забезпечили перші успіхи у відбудові продуктивних сил землеробства. Проте пожвавлення сільського господарства було затримане стихійним лихом — сильною посухою і неврожаєм, які охопили літом 1921 р. південь України. Тому тема боротьби партійних і радянських органів з голодом — один із лейтмотивів газетної публіцистики цього періоду. Під рубрикою «На допомогу голодаючим», а потім — «Боротьба з голодом» «Коммунист» тільки у липні-вересні 1921 р. помістив 814 матеріалів, «Вісті ВУЦВК» — 359, «Вольнський пролетарий» — 206. Названі джерела знайомлять з роботою губернських, повітових комітетів допомоги потерпілим від стихійного лиха, розповідають про проведення партійними організаціями тижнів, місячників, зверхурочних робіт по ліквідації наслідків неврожаю.

Важливо відзначити, що преса в цілому намагалася вміщувати достовірну інформацію з цього питання. Проте допускалися й неточності, які вимагають перевірки дослідниками окремих публікацій шляхом співставлення їх з іншими джерелами. Наприклад, 28 вересня 1921 р. газета «Коммунист» повідомила про те, що ВУЦВК прийняв постанову про організацію громадського комітету допомоги голодаючим на Україні. Це повідомлення не відповідає дійсності, оскільки в архіві зберігається лист секретаря ВУЦВК В. Єрмошенка в редакцію «Коммунист», у якому заперечується надруковане в газеті передчасне повідомлення про рішення законодавчого органу УРСР про створення громадського комітету допомоги голодаючим¹⁶. Оскільки голод став серйозною перешкодою в реалізації завдань непу, зміцненні союзу робітничого класу і селянства, необхідно було глибоко проаналізувати його причини, щоб мобілізувати усі сили і засоби на боротьбу з стихійним лихом, не допустити його повторення в майбутньому. Партія зробила висновок про те, що голод був не лише результатом дії стихійних сил природи, але й наслідком розрухи, відсталості сільського господарства в цілому. Тому вже в складних умовах відбудови народного господарства вона значну увагу приділила піднесенню культури землеробства, впровадженню в сільськогосподарське виробництво передових агрономічних прийомів. У цьому зв'язку можна вважати закономірним публікацію в пресі 1921—1925 рр. значного масиву відповідних матеріалів. Так, «Селянська правда» вмістила понад 1,4 тис., «Вісті ВУЦВК» близько 800, «Коммунист» — понад 500 таких публікацій¹⁷. Цікаво, що найбільша площа друків (наприклад, 48,5% в «Селянській правді») характерна для періоду 1922—1923 рр. Це пояснюється виникненням і широким поширенням у той час основних форм агрокультурної роботи партійних організацій: курсової системи, лекційної, селянських конференцій, сільськогосподарських виставок тощо. Крім названих масових заходів по піднесенню культури землеробства партійні організації широко практикували такі форми, як молодіжні агрономічні гуртки, агропоїзди і агровози, сільгоспмузеї, святкування «днів урожаю» тощо¹⁸.

Помітний внесок у боротьбу з сільськогосподарською відсталістю на селі, що гальмувала розвиток економічного співробітництва робітників і селян, зробили спеціальні публікації у республіканській і місцевій пресі. Газета «Селянська правда» відкрила спеціальний розділ «Сільське господарство», де лише за червень-грудень 1921 р. вмістила понад 240 практичних рекомендацій землеробам про те, як вести господарство, обробляти землю, доглядати худобу, знищувати сільськогосподарських шкідників і т. д. А за аналогічний період у 1925 р. газета вмістила по-

¹⁶ ЦДАЖР, ф. 1, оп. 2, сп. 320, арк. 360.

¹⁷ Підрах. автором.

¹⁸ Сельскохозяйственные кружки — молодежи // Голос труда.— 1923.— 23 марта.

над 300 таких порад. Ця газета була своєрідною малою сільськогосподарською енциклопедією для селян. З повагою вони називали її «своєю порадищею»¹⁹. Подібні матеріали під рубрикою «Декілька практичних порад» публікували харківський «Пролетарий», бердянська «Красная заря» та ін. З метою обміну передовим досвідом преса проводила на своїх сторінках конкурси-огляди на кращого господаря, сільськогосподарський колектив і т. д.²⁰.

Висвітлюючи паростки нового і передового в сільськогосподарському виробництві, надаючи допомогу селянам практичними порадами, преса справедливо критикувала тих, хто повільно перебудовував своє господарство, працював по-старому. Такі критичні матеріали вміщувала, наприклад, «Селянська правда» під рубрикою «Малий фейлетон», де часто виступав з друкованим словом відомий український письменник-сатирик О. Вишня²¹. Партійні і радянські органи неослабно сліdkували за тим, щоб критичні публікації не залишалися поза увагою відповідних організацій і установ. З цією метою, наприклад, Червоноградський, Лубенський, Пирятинський окрвиконкоми ввели таку форму контролю, як «відомості» (вони мали вигляд спеціальних бланків), де у відповідних графах фіксувалися назви і дати опублікованих критичних матеріалів, які були вжиті на виступи кореспондентів, їх результативність тощо. Наприклад, «відомість» Червоноградського окрвиконкому за січень 1925 р. нараховувала 25 назв гостросюжетних матеріалів, уміщених у газеті «Більшовик Полтавщини», а Прилуцького окрвиконкому — 50, надрукованих у «Правді Прилуччини». Архівні джерела свідчать, що критичні матеріали преси у більшості випадків були предметом особливої уваги з боку партійних і радянських органів²². Відіграючи позитивну роль у боротьбі за підвищення культури землеробства, критикуючи помилки в цьому плані, газети в той час самі не були позбавлені окремих недоліків. Перш за все це стосується губернських і повітових періодичних видань, які досить часто механічно передруковували з центральних газет поради землеробам, не враховуючи при цьому кліматичних умов своїх районів. Так, в уманській газеті «Робітничо-селянська правда» в № 91 були уміщені агрономічні поради селянам із «Бедноты», адресовані північним районам. Такі «поради», звичайно, були малокоорисні селянам, а то й навіть шкідливими.

У досліджуваній період преса прагнула роз'яснювати читачам, що відбудова і розвиток промисловості виступають найважливішою умовою розвитку сільського господарства, забезпечення села відповідною матеріальною базою. Піднесення промисловості, відзначалося на VII конференції КП(б)У (квітень 1923 р.), «створює необхідні основи пролетарської диктатури», зміцнює союз трудящих міста і села, забезпечує керівну роль робітничого класу в соціалістичному будівництві²³. У розділах «На господарчому фронті», «Професійне життя» газети «Коммунист», «Пролетарий», «Пролетарская правда», «Диктатура труда» та інші видання систематично висвітлювали роботу партійних організацій по відродженню фабрик і заводів, показували значення цього процесу для зростання рядів робітничого класу, зміцнення союзу «серпа і молота». Названий темі орган ЦК КП(б)У «Коммунист» присвятив в 1921—1925 рр. понад 450 публікацій, «Вісті ВУЦВК» — близько 400, харківський «Пролетарий» — понад 140. За даними контентного аналізу площа публіцистичних матеріалів про діяльність партійних організацій по відродженню великої промисловості в цілому збільшується на

¹⁹ Снісар М. «Селянська правда» на селі // Сел. правда.— 1924.— 11 трав.

²⁰ Конкурс на хорошого хазяина // Голос труда.— 1923.— 30 марта.

²¹ Вишня О. Про продуктивність праці в сільському господарстві і про те, як цю продуктивність збільшити // Сел. правда.— 1924.— 1 жов.

²² Держ. арх. Полтав. обл., ф. 1503, оп. 1, спр. 425, арк. 14—17, 56—63.

²³ VII конференція КП(б)У (4—10 квітня 1923 р.) // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях...— Т. 1.— С. 244.

завершальному етапі відбудови народного господарства. Якщо в 1921—1923 рр. в газетах «Коммунист», «Вісті ВУЦВК» вона становила 32,4 % і 18,7 % відносно всієї площі джерел про діяльність КП(б)У по ліквідації наслідків громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції в промисловості, то в 1924—1925 рр. відповідно — 50,1 % і 44,2 %²⁴.

Закликаючи до найшвидшої відбудови промисловості, преса України сама виступала не лише інформатором, а й безпосереднім учасником цього процесу. Наприклад, газета «Пролетарий» в січні — лютому 1923 р. провела конкурс на кращого господарника. До редакції надійшло понад 40 матеріалів про досвід роботи керівників підприємств, які досягли помітних результатів у підвищенні виробництва, покращенні умов праці і побуту своїх працівників²⁵. Неабияке значення для відбудови промисловості, усунення негативних явищ, що гальмували цю роботу, мали критичні листи трудящих, сатиричні виступи журналістів, робкорів. Такі публікації харківський «Пролетарий», наприклад, уміщував під рубрикою «Гвіздок у тім'я», де лише у вересні 1924 р. надрукував 48 кореспонденцій. Десятки аналогічних публікацій вміщували «Вісті ВУЦВК» у розділі «Із листів читачів».

Преса у той час була сповнена пафосом оздоровлення економіки і її зростаючої сили. Газети оперативно інформували читачів про введення до ладу доменних печей, мартенів, інших великих промислових об'єктів. Таку інформацію «Коммунист» уміщував під рубрикою «По Радянській Україні», газета «Всероссийская кочегарка» — під заголовком «Відродження Донецького басейну», криворізька «Красный горняк» — у відділі «По шахтах і кар'єрах».

З точки зору інформативної насиченості матеріалів кількісний аналіз указує на сильний кореляційний зв'язок їх з таким публіцистичним жанром, як замітка (коефіцієнти кореляції в «Селянській правді» — 0,86, «Вістях ВУЦВК» — 0,95, «Пролетарской правде» — 0,97), яка як особливий жанр характеризується найменшим рівнем узагальнення, оскільки створювалися замітки в ході подій чи у мінімальному віддаленні від них. Тому замітки містять найменший наліт «авторських вражень». Що стосується характеристики авторів публікацій, то тут переважають категорії: «партійні і радянські працівники» (коефіцієнт кореляції в «Коммунисте» — 0,97, «Пролетарской правде» — 0,75), а також «робсількори» — («Вісті ВУЦВК» — 0,80, «Пролетарий» — 0,98)²⁶. Переважання першої категорії авторів є результатом, на нашу думку, того, що відбудова народного господарства здійснювалася під керівництвом партійних організацій і їх виконавців — партійних і радянських працівників. Крім того, прагнучи до об'єктивного висвітлення подій, партійні комітети України широко залучали до роботи редакційних колегій партійних і радянських працівників як позаштатних кореспондентів²⁷.

Однак разом з тим у газетній публіцистиці відбудовного періоду досить часто зустрічаються замітки без підпису або під псевдонімами: «робітник», «селянин», «незможник» і т. д. Авторами цих матеріалів переважно виступали робітничо-селянські кореспонденти. Під псевдонімами публікувалися і дискусійні матеріали. Авторами їх виступали партійні і радянські діячі республіки. За нашими спостереженнями, наприклад, голова ВУЦВК Г. І. Петровський проблемні статті підписував «Г. П.», наркомзем УРСР Д. З. Мануїльський — «Д. М.», наркомпрод України М. К. Володимиров — «М. В.» і т. д.

²⁴ Підрах. автором.

²⁵ Два красных хозяйственника // Пролетарий.— 1923.— 30 янв.

²⁶ Підрах. автором.

²⁷ Парт. архів Сум. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 1, спр. 30, арк. 20; Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 10408, оп. 1, спр. 8, арк. 1; Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1094, арк. 58.

В умовах непу, в зв'язку з переходом до продподатку і вільного товарообігу, вирішальна роль в становленні стійких господарських взаємовідносин між пролетаріатом і селянством і створенні цілком стійких форм економічного союзу між ними належала кооперації. Адже «через споживчу кооперацію проходило більше половини всього обсягу роздрібного товарообороту, на неї припадала значна частина заготівель хліба, м'яса, яєць, льоноволокна та багатьох інших видів продукції»²⁸. Компартія України постійно тримала в полі зору розвиток споживчої кооперації. Різні аспекти роботи кооперації розглядалися на VI (1921 р.) і VIII (1924 р.) конференціях КП(б)У, IX з'їзді КП(б)У (1925 р.), а також липневому (1924 р.) і січневому (1925 р.) Пленумах ЦК КП(б)У²⁹.

Розвитку кооперації 1921—1925 рр. газета «Коммунист» присвятила понад 70 публікацій, «Селянська правда» — близько 100, «Пролетарий» — 30. За ініціативою партійних, радянських, профспілкових органів газети відкривали спеціальні розділи і рубрики про кооперативний рух в республіці³⁰. В той час важливо мати на увазі, що в початковий період відбудови народного господарства в пресі переважають публікації про розвиток споживчої кооперації. Наприклад, в газеті «Коммунист» площа цих матеріалів в 1921—1923 рр. становила 89,8 % площі всіх матеріалів про кооперацію, в «Селянській правді» — 51,5 %, «Голос труда» — 61,6 %. Останнє, на нашу думку, зумовлюється тим, що в умовах переходу до непу партія і уряд у першу чергу зосередили свою увагу на організації і розвитку саме споживчої кооперації, в якій найкраще акумулювалися взаємні інтереси робітничого класу і трудового селянства.

Газетні джерела вміщували інформацію про губернські, повітові та волосні партійні конференції, пленуми і засідання бюро губкомів і повіткомів партії, на яких розглядалися різні питання вдосконалення роботи кооперації³¹. Преса в певній мірі розкривала і такі форми політичного керівництва, як постійні наради по роботі в кооперативних органах, що проходили при губкомах і повіткомах КП(б)У³², створення і зміцнення комуністичних фракцій на кооперативних підприємствах і в установах тощо³³. Усі ці заходи, безумовно, сприяли вдосконаленню господарського механізму споживчої кооперації, перетворенню її в ефективний економічний важіль зміцнення союзу робітників і селян.

Значна група матеріалів преси висвітлювала роботу партійних організацій по розвитку виробничої форми сільгоспкооперації — комун, сільгоспартілей і т. д. Подавалися вони в газетних розділах «Партійне життя», «Сільське господарство» та ін. «Селянська правда» помістила у 1923 р. огляди стану колективних господарств Волині (1 лип.), Полтавської (4 лип.), Одеської (17 серп.) та ін. губерній. «Вісті ВУЦВК» публікували огляди сільськогосподарських колективів Катеринославщини (10 берез.), Сумщини (5 верес.) та ін. Ці джерела дають можливість установити кількість колективних господарств в окремих областях республіки, ознайомитися, в якій мірі вони були забезпечені інвентарем, робочою силою і т. п. Цікаву з джерелознавчої точки зору інформацію містить стаття М. Скрипника «Колективні господарства на

²⁸ Горбачов М. С. Про аграрну політику КППС у сучасних умовах // Рад. Україна.— 1989.— 16 берез.

²⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів...— Т. 1.— С. 187—189, 278—281, 301—305, 315—318, 357—358.

³⁰ Парт. арх. Полг. обкому Компартії України, ф. 35, оп. 1, спр. 5, арк. 23; Держ. арх. Київ. обл., ф. 708, оп. 1, спр. 170, арк. 38.

³¹ Постанова пленума губкома КП(б)У // Пролетарий.— 1924.— 22 лютого; В губкомі КП(б)У // Вісті (Вінниця).— 1922.— 17 січ.

³² Народа секретарів волосередків // Плуг і молот (Біла Церква).— 1923.— 27 січ.

³³ 3000 партійних робітників у кооперацію // Сел. правда.— 1924.— 21 верес.

Україні»³⁴, в ній він аналізує динаміку розвитку колективних господарств, відзначає її особливості в різних районах України, приводить важливі узагальнюючі дані про колективний рух у республіці.

Таким чином, партійно-радянська преса 1921—1925 рр. є важливим і необхідним джерелом для вивчення багатогранної діяльності КП(б)У по зміцненню союзу робітничого класу і селянства. Розглядаючи газети в цілому як достовірне джерело, разом з тим важливо мати на увазі, що такі об'єктивні труднощі, як нестача паперу, коштів, відсутність належної кількості кваліфікованих журналістських кадрів у комплексі з суб'єктивними причинами (у видавництвах працювали старі спеціалісти, які не могли відразу, а дехто й не хотів перейти на більшовицькі засади) негативно відбивались на формі і змісті публіцистики. Також варто враховувати, що в той час партійно-радянські видання публікували матеріали авторів, що дотримувалися різних поглядів, деякі з них стояли на опортуністичних позиціях.

Незважаючи на все це, газети містять найрізноманітнішу інформацію про роботу партійних організацій по зміцненню союзу робітників і селян на одному з крутих поворотів історії, пошук найбільш ефективних шляхів задоволення взаємних інтересів двох класів в ім'я побудови соціалізму. Історичний досвід партії по зміцненню союзу робітничого класу і селянства на базі швидкого піднесення сільського господарства і промисловості, стрімкого розвитку кооперації, товарно-грошових відносин, набутий в період соціалістичного будівництва під керівництвом В. І. Леніна, потребує сьогодні, на новому переломному етапі розвитку країни, глибокого вивчення. Застосування в комплексі з якісними сучасних кількісних методів дослідження газетної публіцистики сприятиме успішному вирішенню цього завдання.

Одержано 17.05.90.

Предпринята попытка при помощи современных математико-статистических методов исследований раскрыть содержание партийно-советской прессы как источника изучения политики укрепления союза рабочего класса и крестьянства в восстановительный период.

³⁴ Коммунист.— 1922.— 4 июля.

З історії політичних партій на Україні

М. В. Кугутяк (Івано-Франківськ)

Радикальна партія в Східній Галичині

Розглядається процес зародження й розвитку радикального руху у Східній Галичині, створення та перший етап діяльності Української радикальної партії.

В жовтні минуло 100 років з часу створення Русько-української радикальної партії (РУРП), доля якої була тісно пов'язана з історією зародження й розвитку соціалістичного руху на західноукраїнських землях, боротьбою українського народу за соціальне та національне визволення.

Радикалізм — як суспільно-політична течія — виник в Європі в кінці XVIII — на початку XIX ст. і був виявом політичного розмежування ліберальної буржуазії і дрібнобуржуазної демократії. Вимоги радикалів (загального виборчого права, рівноправного парламентського представництва, демократичних свобод), їх боротьба із всевладдям великого капіталу, залишками станових привілеїв і засиллям церкви йшли далі програми поміркованої ліберальної буржуазії. Радикальний рух під впливом нових суспільних ідей, особливостей історичного розвитку набував специфічних змісту та форм у тій чи іншій країні світу.

На його характер в Східній Галичині вплинули складні соціально-економічні й суспільно-політичні процеси. Капіталізм там розвивався повільно. Нова соціальна структура тривалий час співіснувала з тією, що була властива феодальному суспільству. Аграрна еволюція йшла пруським шляхом — повільного пристосування поміщицьких господарств до капіталістичних умов господарювання. Вільнонаймана праця лише наприкінці XIX ст. почала витісняти відробітки. Для 94% населення джерелом існування залишалося сільське господарство¹.

З початку 70-х років XIX ст. у Східній Галичині поширилися прогресивні радикальні ідеї, в пропаганді яких видатну роль відіграв відомий вчений і громадський діяч М. Драгоманов. Шлях розв'язання соціально-економічних проблем він бачив у тому, щоб усі засоби виробництва «були в руках товариств і громад хліборобських і робітницьких»². На його думку, колективна власність при наявності трудової особистої власності мала посприяти ліквідації експлуатації людини людиною, знищенню соціальної нерівності серед людей.

Національні відносини необхідно будувати на засадах рівноправної федерації громад і спілок вільних людей, союзу рівних і вільних націй³. М. Драгоманов вважав, що лозунгом революціонерів повинна стати боротьба за децентралізацію і федералізм. На його погляд, кожний учасник національно-визвольного руху на Україні водночас мав бути соціалістом, а український соціаліст — борцем за національне визволення.

¹ Бу́жак Ф. Гали́ція.— Львів, 1908.— Т. 1.— С. 67.

² Громада.— 1880.— № 1.— С. 2.

³ Там же.— С. 1.

Поява в середині 70-х років революційно-демократичної течії, яку очолили І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, сприяла поштовху соціалістичного руху в Галичині. Пропаганду соціалізму серед студентів, робітників вела газета львівських друкарів «Праця», редакційний комітет якої (Ю. Данилюк, О. Маньковський, Б. Червенський, І. Франко, М. Павлик та ін.) фактично виконував роль ініціатора й координатора цього руху⁴. У краї були добре відомі праці доцента Київського університету М. Зібера, який виступив із серією статей на захист економічного вчення К. Маркса. Ідеї марксизму популяризував революційний діяч і вчений С. Подолінський. За його допомогою і при матеріальній підтримці київської «Громади» революціонер-демократ, економіст О. Терлецький організував у 1875 р. у Відні видавництво соціалістичної літератури українською мовою. У виданих там працях «Парова машина», «Про бідність», «Про правду», «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків» у популярній формі аналізувалися економічний механізм капіталістичного ладу, причини експлуатації трудящих. Це була перша українська політична література, в якій пропагувалися соціалістичні ідеї. Вона адресувалася робітникам, селянам та інтелігенції⁵.

Прагнучи активізувати суспільний рух у Східній Галичині, а через нього впливати на політичний процес на Україні, М. Драгоманов ще на початку 70-х років доклав багато зусиль для заснування політичних, економічних і культурно-освітніх організацій. Оскільки в той час українські, польські і єврейські соціалісти виступали спільно, він у листах до І. Франка та М. Павлика, пересланих через М. Котурницького, радив організувати польсько-українську соціалістичну партію Галичини⁶. У січні 1881 р. І. Франко разом з Л. Інлендером і Б. Червенським підготували «Програму галицьких соціалістів», в основу якої було покладено ідеї «Маніфесту Комуністичної партії». У цьому документі галицькі соціалісти проголосили про своє прагнення створити робітничу партію, яка вважатиме найближчою метою «завоювання широкої політичної влади»⁷. Проголошувалася ідея «самостійного національного побуту» українців і поляків. У травні 1881 р. з'явилася «Програма галицької робітничої партії», яка містила як загальнодемократичні, так і суто робітничі вимоги. В червні її обговорили на зборах 700 робітників Львова. На її основі планувалося організувати політичну партію, але проти цього виступили власті.

Пропаганда назрілих радикально-демократичних ідей вела до появи прихильників навіть серед народоців. У драгомановській «Громаді» співпрацював економіст-народовець В. Навроцький. Він часто виступав у народоцькій «Правді» на захист М. Драгоманова. Під впливом радикальних ідей спочатку перебував і професор гімназії народовець Ю. Романчук, який у 1879 р. заснував популярний часопис для селян «Батьківщина». У листі до нього за 1881 р. М. Драгоманов пропонував йому вести роботу в масах, щоб «виявити стан робітничого ладу в селах і містах краю... після того ж між людом цим треба закласти спілки, котрі матимуть на кінці передати народові всі краєві джерела життя — як наприклад земля, вода, заводи й т. ін. — таким способом, який в свій час знайдено буде найпрактичнішим — чи викупом, чи даремною експропріацією»⁸.

Заклики М. Драгоманова зайнятися агітацією безпосередньо серед народу, згуртувати його у складі кооперативних, культурно-освітніх і політичних організацій знайшли відгук навіть серед таких народоців

⁴ *Общественное движение на польских землях.*— М., 1988.— С. 59.

⁵ Трусевич С. М. Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50—70-х рр. XIX ст.— К., 1978.— С. 138—139.

⁶ Чернецький А. До історії робітничого і соціалістичного руху в Галичині // *Нова культура.*— 1923.— № 5.— С. 66.

⁷ *Polskie programy socjalistyczne. 1878—1918.*— Warszawa, 1975.— S. 62.

⁸ Іванова Р. П. Михайло Драгоманов в суспільно-політичному русі Росії та України.— С. 205—206.

угодовського напрямку, як В. Барвінський (засновник газети «Діло»). За його ініціативою 30 листопада 1880 р. у Львові відбулося перше масове віче, в якому взяли участь 2500 представників від селянства цілого краю⁹. Незважаючи на його лояльний характер по відношенню до австрійського уряду, воно засвідчило про політичне пробудження мас, вихід їх на політичну арену. Вічовий рух швидко поширився на території Східної Галичини.

На початку 1890 р. І. Франко та М. Павлик починають видавати журнал «Народ», кошти на який було зібрано серед радикально настроєної громадськості Наддніпрянщини. Своїм програмним завданням його редакція вбачала в тому, щоб «помочі зв'язати русинів в одну демократично-поступову партію»¹⁰. Журнал вів пропаганду ідей революційної демократії, гуртував навколо себе прогресивні сили, готував ґрунт для створення радикальної партії. 4 серпня 1890 р. І. Франко, М. Павлик та Е. Левицький надіслали прихильникам радикальних соціалістичних ідей запрошення на з'їзд. У ньому йшлося про порядок денний установчого з'їзду:

- «1) Потреба заснування радикальної партії.
- 2) Її програма максимальна.
- 3) Програма мінімальна: а) справи економічні, б) політичні, в) просвітні.
- 4) Тактика й організація партії.
- 5) Орган партії»¹¹.

Він відбувся 4—5 жовтня 1890 р. у Львові на квартирі М. Павлика. Прибули близько 30 делегатів, серед яких були О. Терлецький, Е. Левицький, В. Охрімівич, Т. Окуневський (посол), Р. Ярославич, С. Данилович¹². Головував на з'їзді І. Франко. Після дводенних дискусій було прийнято резолюцію, в якій зазначалося: «Зваживши, що теперішні економічні, політичні і культурні потреби нашого простого народу і інтелігенції такі, що обі наші старі партії, — народовська і москвофільська, — при своїх основах і цілях, не в стані заспокоїти тих потреб, — ми русько-українські радикали, порозумівшись приватно в днях 4 та 5 жовтня 1890 р. виступаємо отсе яко нова партія під назвою: Русько-українська * радикальна партія»¹³.

Було також ухвалено програму партії, яку підготували І. Франко, М. Павлик, Е. Левицький, Р. Ярославич на зразок програми французької соціалістичної партії. До цього ані народовська «Народна рада», ані москвофільська «Руська рада» не мали якоїсь упорядкованої програми. В максимальній частині цього документа проголошувалася стратегічна мета: «У справах суспільно-економічних змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, то є хочемо колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних»¹⁴. Фраза про «науковий соціалізм» свідчила про вплив Маркса на авторів програми. Проте теоретичні питання соціалізму в ній не були чітко розроблені. Потребувала конкретизації ідея «колективної» власності засобів виробництва, оскільки виникала така проблема — чи партія добива-

⁹ Андрусак М. Нариси з історії галицького москвофільства. — Львів, 1935. — С. 47.

¹⁰ Народ. — 1890. — № 1. — С. 1.

¹¹ Стахів М. Народні маси в русі. Історія українського політичного руху. — Львів, 1939. — С. 16.

¹² Феденко П. Український громадський рух ХХ ст. — Подєбради, 1934. — С. 42.

* Слово «руська» вживалося для визначення русинів-українців у Східній Галичині, «українська» вказувало на зв'язок з Україною. «Радикальною» вона називалась тому, що «хоче, щоб той корінь народу (радикал — від латин. — «корінь»), робітні люди — мужики — був забезпечений від усякої шкоди... визискування та кривди». Згодом радикали вживали назву «Українська радикальна партія» (УРП).

¹³ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914. — Львів, 1926. — С. 294.

¹⁴ Феденко П. Назв. праця. — С. 42.

ється скасування приватної власності і трудових господарств, чи — лише великих капіталістичних. Висувалися також вимоги демократичних свобод, якнайширшої автономії громад, країн, забезпечення умов культурного розвитку кожного народу, реалізму в мистецтві, використання надбань науки і культури на благо людини.

В мінімальній програмі були визначені більш практичні орієнтири. Зокрема, як спосіб досягнення «матеріального добробуту всіх робітних людей і усунення всякого визискування економічного» пропонувалося звільнити від екзекуції ті ґрунти, що є засобом утримання сім'ї, розвивати різноманітні форми кооперації, а також здійснити «найширшу організацію всіх робітних людей без різниці заняття в цілі самооборони проти визиску з боку капіталу і для взаємної помочі»¹⁵. В галузі освіти — «цілковито безплатна наука по школах народних, середніх і університетах; організація державної публічної помочі для поставлення спроможности образуватися незаможним суспільним класам; можности користати з науки в школах народних, середніх і університетах для всіх без різниці пола; підвищення видатків на просвіту взагалі, а на народну просвіту особливо»¹⁶.

Перша радикальна програма була спробою пристосувати тогочасні прогресивні суспільні ідеї до умов Східної Галичини з її відсталою аграрною соціально-економічною структурою, величезним переважанням селянства над робітниками. Цим пояснюється той факт, що вона об'єднала різні ідеологічні напрямки: народницький і марксистський. «Руські радикали, — писав І. Франко, — де в чому сходяться з соціалістами. Сходяться в загальному змаганню до вільності думок, сумління і громадського життя, в змаганню до громадського уладження вжитків із добутків тої праці. Різниця між радикалами і соціалістами впливає з того, що одні і другі працюють на різних нивах і серед різних обставин і для осягнення своєї цілі мусять уживати різних способів»¹⁷.

Програма проголосила захист інтересів «всіх робітних людей — селян, промислових робітників, трудової інтелігенції», виступила за збереження дрібної і середньої власності, передбачала ряд реформ, які б «поздержали скорє творення пролетаріату», захищала існування громадської земельної власності¹⁸. На думку ідеологів радикального руху, соціальною базою останнього, виходячи з аграрного характеру економічних відносин у краї, мало бути «пролетаризоване» селянство.

Автори програми, переконані в доцільності еволюційного («поступового») переходу трудящих мас від капіталізму до соціалізму на основі широкої демократії, вперше серед галицьких українців висунули гасло загального і рівного виборчого права, тим самим проголосивши парламентаризм як один з важливих принципів діяльності партії. Розглядаючи національно-визвольний рух як складову частину демократичного процесу, вона мала на меті «розвій народних мас на національним ґрунті, ... піднесення почуття національної свідомости і солідарности в масах усього русько-українського народу через літературу, збори, з'їзди, товариства, демонстрації, відчити і т. ін.»¹⁹.

Проти молодшої партії відразу ж виступили всі реакційні сили — від офіційних властей, польської шляхти й буржуазії до консервативно настроєних москвофілів і народовців. Останні не розуміли необхідності створення масової політичної організації й боротьби, поширювали думку про «нероздільність інтересів хлопа і пана»²⁰. Газети «Діло», «Правда» і «Червона Русь» звинувачували її в безбожництві, намаганні зни-

¹⁵ Коберський К. Українське народництво по обох боках Збруча.— Львів— Коломия, 1924.— С. 24.

¹⁶ Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce.— Warszawa, 1925.— S. 212.

¹⁷ Франко І. Радикали і радикалізм.— Львів, 1896.— С. 21.

¹⁸ Bełcikowska A. Op. cit.— S. 212.

¹⁹ Левицький К. Назв. праця.— С. 234—235.

²⁰ Феденко П. Назв. праця.— С. 43.

щити сім'ю, в національному нігілізмі, пропаганді «жолудкових» ідей. Тогочасну суспільно-політичну обстановку у Східній Галичині І. Франко змалював так: «Заснування радикальної партії було сигналом, на котрий виповзло все, що обскурне, нетолерантне, темнолюбне і вороже народному розвоєві і почало кричати: радикали відбирають народові бога, віру, моральність, виступають проти церкви, власности і т. д. Під тими окликами могли темні сили, ніби під щитом, воювати із читальнями і хлопськими газетами, зі спілками і вічами. В ненависті до радикалів москвофільська часть духовенства біжить на випередки з народовсько-клерикальною»²¹.

Водночас радикальній партії довелося вести політичний бій з угодовством народовців. Панівна польська шляхта (за участю цісарського намісника в Галичині К. Бадені) шляхом дрібних закулісних торгів з народовськими лідерами (Ю. Романчуком, О. Барвінським, О. Огоновським, М. Телішевським, митрополитом С. Сембратовичем) добила того, що 25 листопада 1890 р. Ю. Романчук проголосив у галицькому сеймі «нову еру» — угодовську програму. Цьому сприяли також деякі наддніпрянські українофіли — В. Антонович, О. Кониський та інші. Прикриваючись турботою за долю «своєї народности і руського язика» та «розвій селянства і міщанства», народовці, яким були обіцяні незначні поступки та підтримка польською шляхтою їхніх кандидатів на виборах до австрійського парламенту, зобов'язувалися зберігати вірність австро-угорській державі й династії та «мирному і приятному сожиттю всіх народів і клас»²². На основі «угоди» шляхта мала там 57 послів, а народовці — всього 7. Угодовство народовців призвело до їх повного розмежування з радикалами, розколу та ослаблення їхнього власного табору й посилення москвофілів.

Радикальна партія різко засудила їх і повела проти них рішучу боротьбу. М. Драгоманов у статтях «Неполітична політика», «Словесність замість політики», «Сліпі проводирі», опублікованих в журналі «Народ», піддав «угоду» вбивчій критиці. Згубність цієї політики доводили на численних вічах І. Франко, М. Павлик, посол Т. Окуневський та інші. Під впливом радикалів від угодовців уже в 1891 р. відійшла група народовців. Згодом проти них виступила більшість народовської «Народної ради» на чолі із самим ініціатором «угоди» Ю. Романчуком. З травня 1894 р. у Львові на її засіданні справа дійшла до остаточного розколу в таборі народовців. Лише незначна його частина, яку очолили В. Барвінський та Н. Вахнянин, залишилася на позиції «нової ери»²³.

Підсумки першого року існування УРП підбив II з'їзд партії, який відбувся 3—5 жовтня 1891 р. у Львові. Для участі в його роботі прибули 60 делегатів. З доповідями виступили І. Франко, М. Павлик, Я. Невестюк, Р. Яросевич, Н. Кобринська та інші²⁴.

На з'їзді розгорнулася дискусія з програмних питань. Спеціальна комісія дійшла висновку, що УРП і надалі дотримуватиметься засад «народницького соціалізму — всіх робітних людей, тобто всіх тих, хто робить працю корисну для громадян (селяни, фабричні робітники, умові робітники)»²⁵. У відозві до всіх її членів містився заклик вести роботу «серед міських і фабричних робітників, освідомлюючи їх не лише як робітників, але і як українців, щоби спинити колонізацію українських робітників... їх розрив з сільською українською людністю»²⁶. Прийняті на з'їзді резолюції скеровували їх на посилення політико-просвітницької

²¹ Житте і слово.— 1896.— № 5.— С. 3.

²² Феденко П. Назв. праця.— С. 43.

²³ Дзерович М. Ціла правда про радикалів.— Львів, 1910.— С. 37.

²⁴ Стахів М. Народні маси в русі. Історія українського політичного руху.— С. 62.

²⁵ Стахів М. Проти хвиль. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західноукраїнських землях.— С. 73.

²⁶ Там же.— С. 73.

роботи серед селян і робітників, зобов'язували вступати до різноманітних товариств та інституцій (але при цьому зносили з іншими політичними партіями не допускалися). Для залучення широких верств населення до політичної боротьби УРП першою розгорнула широку агітацію за загальне й рівне виборче право. Перше народне віче з цього приводу було організоване у Львові 14 грудня 1890 р. Радикали почали скликати їх не тільки в повітових центрах, а й сільських громадах. Перше з них відбулося 16 грудня 1891 р. у Карлові Снятинського повіту. Його організаторами були селяни-радикали І. Сандуляк, М. Кейван, В. Лукина, С. Лютик, В. Семотюк²⁷.

Заслугою УРП було те, що вона вперше у Східній Галичині пропагувала в масах соціально-економічні ідеї. Радикальна преса друкувала численні статті з економічних проблем краю. Крім програмних статей І. Франка про земельну справу, було опубліковано книгу О. Будзиновського «Хлопська посілість» з описом господарської кризи. «Народ», «Хлібороб», «Радикал» і «Громадський Голос» писали про способи боротьби селян та робітників проти експлуатації їх дідами, капіталістами, банкірами, лихварями, державою. В 1894 р. І. Франко заснував літературно-науковий журнал «Життя і Слово», який часто аналізував суспільно-політичний рух у краї. Радикальні видання першими заговорили про організацію аграрних страйків, висунули ідею створення селянських професійних спілок, кооперативних товариств. Радикали закладали по селах «Народні спілки», кооперативні крамниці, каси, повсюдно організували читальні товариства «Просвіта». Такого масового суспільно-політичного руху селянства в епоху капіталізму до того ще не знала жодна європейська країна. Він був виявом сили селянської демократії.

Радикали знайшли й висунули з рядів народу цілу когорту таких талановитих організаторів, як І. Сандуляк, П. Думка, А. Шмігельський, М. Гарматій, Л. Драганчук, І. Королюк, І. Міхас, І. Дорундяк, М. Шлемкович, І. Рандуляк, І. Бородайкевич, Г. Ример, С. Новаковський, Я. Остапчук та багато інших²⁸. Не лякаючись арештів і переслідувань, вони виступили політичними керівниками трудящих.

Діячі УРП намагалися зав'язати тісну співпрацю з Галицькою робітничою партією*, яка в основному об'єднувала польських і частково українських робітників²⁹. І. Франко та М. Павлик неодноразово виступали на робітничих мітингах із закликом почати спільну боротьбу проти шовінізму, за інтернаціональну єдність. Однак зближення цих партій перешкоджала відкрито націоналістична політика керівництва ГСДП.

Важливе місце в діяльності радикальної партії займали питання національного самовизначення українського народу. УРП виховувала в масах почуття всеукраїнської національної єдності. Вона робила все, щоб вивести їх з-під впливу москвофілів і залучити на бік українського національного руху. Радикали першими відкрито назвали свою партію «українською». Радикально-соціалістичні видання, починаючи із 70-х років, застосовували зрозумілий народові фонетичний правопис, відкинувши етимологічний, який використовували москвофіли і народовці³⁰. УРП поширила свою діяльність на Буковину, частково — Закарпаття, докладала багато зусиль для пропаганди своїх ідей на Наддніпрянщині, де в той час повністю було заборонено українське слово. На Україну часто виїжджали відомі галицькі радикали, таємно пересилалася відповідна література.

²⁷ Коваль П. Земля і воля.— Львів, 1937.— С. 7.

²⁸ Павлів О. Сорокалітній ювілей УСРП // Громадський Голос.— 1929.— 8 черв.

* Створена 7 листопада 1890 р., у 1892 р. реформувалася у Галицьку соціал-демократичну партію.

²⁹ Общественное движение на польских землях.— С. 92, 96.

³⁰ Левинський В., Коберський К. Національна ідея.— Львів, 1937.— С. 18.

Проблеми дальшого національного розвитку галицьких українців були в центрі уваги IV з'їзду партії, який відбувся 29 грудня 1895 р. у Львові. На нього прибули 58 делегатів від 24 повітових організацій. Національна політика радикалів на цьому форумі була доповнена положенням про державну самостійність України. У постанові зазначалося: «Стоячи на ґрунті наукового соціалізму і годячися на всі впливаючі з цього консеквенції, на полі політичнім, економічнім і культурнім, заявляє Українська Радикальна Партія, що здійснення усіх її соціалістичних ідеалів можливе при повній політичній самостійності українського народу і повнім неограниченим праві його рішати самому у всіх справах його дотикаючих. Зокрема в Австрії стремить вона до утворення окремої руської політичної території з руських частей Галичини і Буковини з якнайширшою автономією»³¹. Політична самостійність українського народу розглядалася УРП як стратегічна мета. На найближчу перспективу висувалася вимога перебудови Австро-Угорщини на федеративних засадах.

За депутатські мандати у 1897 р. розгорілася вперта боротьба між УРП, блоком групи народоців Ю. Романчука і москофілів та польською шляхтою, яку підтримала як союзник угодовська група народоців В. Барвінського. Проти радикальних кандидатів і населення, що їх підтримувало, місцеві власті застосовували репресії і відкритий терор. У день виборів в десятки сіл і міст краю ввійшли війська. У селах Баличі, Чернів, Комарно, Куликів, де селяни виступили на захист своїх прав, проти зловживань, справа дійшла до кривавих сутичок з армією, в ході яких убито 10 і поранено 30 чол. (600 чол. заарештовані).

Незважаючи на масові репресії, від УРП послами до парламенту були обрані Т. Окуневський, Р. Ярославич і незалежний кандидат Д. Тяничкевич. Оцінюючи криваві баденські вибори, І. Франко писав: «З приводу тих виборів про Галичину і про українців голосно заговорила печать російська, німецька, французька. Ми мусимо вважати ті вибори подією безмірно важною для цілого нашого дальшого народного життя. Наша радикальна партія особливо може бути вдоволена з останніх виборів. Що є чесне, характерне і народолюбне все нині стало радикалами, свідомими прихильниками нашої партії»³². Організовані радикалами у Відні масові віча протесту проти «збройних» виборів, їх виступи з цього приводу в європейській пресі, рішуча опозиція в парламенті привели до того, що прем'єр-міністр К. Бадені змушений був піти у відставку.

Дальшому піднесенню авторитету УРП як захисниці інтересів широких верств українського населення сприяли рішення VI з'їзду партії (19—21 вересня 1897 р.) Значну частину його делегатів становили селяни й робітники. На основі доповідей І. Франка, Е. Левицького, К. Трильовського, С. Даниловича, Ю. Бачинського, Р. Ярославича з'їзд схвалив рішення широко пропагувати ідею загального страйку. Важливим завданням партії проголошувалася боротьба за поділ Галичини на українську й польську частини та створення окремих сеймів. Що ж до парламентської тактики, то було вирішено співпрацювати з послами австрійської соціал-демократії, але «в границях своєї програми й додержувати повну самостійність партії»³³.

В кінці 90-х років у діяльності радикальної партії намітився ряд суперечливих тенденцій, суть яких полягала в тому, що поруч з розгортанням радикального руху і охопленням ним трудящих мас дедалі більше виявлялася політична диференціація всередині самої УРП. До цього

³¹ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914.— С. 284.

³² Громадський Голос.— 1897.— 25 листоп.

³³ Стахів М. Проти хвилі. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західноукраїнських землях.— С. 85.

привели соціально-економічні, політичні й ідеологічні фактори, пов'язані з дальшим розвитком капіталізму, соціальним розшаруванням суспільства, виходом на політичну арену робітничого класу, зростаючим впливом марксизму, піднесенням національної свідомості. Політичному розмежуванню УРП сприяла її еклектична програма, яка поєднала різні ідеологічні напрямки.

Політичне протиборство різних груп у радикальній партії особливо посилювалося після смерті М. Драгоманова (20 червня 1895 р.), високий авторитет якого перешкодив відкритому розриву. Внутріпартійна боротьба, що розгорнулася в другій половині 90-х років, викристалізувала три основні фракційні групи: власне радикальну, яку очолили М. Павлик, К. Трильовський і Л. Бачинський, соціал-демократичну на чолі з Р. Ярославичем, М. Ганкевичем, М. Новаковським та національно-демократичну (В. Охримович, Е. Левицький, В. Будзиновський). Керівники національно-демократичної течії виступали за згуртування всіх українців передусім навколо ідей державної самостійності України. Соціал-демократи пропонували реформувати УРП та об'єднати її з австрійською соціал-демократичною партією. Радикальна група не заперечувала проти утворення Української соціал-демократичної партії (УСДП), висловлювала свою готовність співпрацювати з нею, але відкидала необхідність об'єднання із соціал-демократичною партією Галичини, звинувачуючи останню в націоналізмі³⁴.

Про організацію УСДП розмова йшла ще 17 вересня 1896 р., коли І. Франко, М. Павлик, М. Ганкевич, Ю. Сидорак та інші опублікували звернення до українських робітників під назвою «Поклик до робітників». Однак спроба сформувати її на початку 1897 р. була невдалою. VII з'їзд УРП (30 жовтня 1898 р.) не підтримав пропозицію Р. Ярославича про перейменування радикальної партії на соціал-демократичну та перетворення її в секцію загальної австрійської соціал-демократичної партії³⁵. Цікаво, що І. Франко не відкидав можливість переходу УРП на позиції соціал-демократії. З цією метою він навіть виїжджав до Відня для переговорів з лідерами австрійських соціал-демократів³⁶.

Для остаточного вирішення спірних питань 21 травня 1899 р. у Львові було скликано партійну конференцію за участю 8 провідних діячів різних політичних груп. Після бурхливих дискусій щодо дальшої долі радикальної партії думки делегатів визначилися таким чином: за збереження УРП голосували М. Павлик, М. Лозинський, Ю. Олесницький, за реорганізацію та вступ до австрійської соціал-демократичної партії — Р. Ярославич, М. Новаковський, І. Франко, Е. Левицький та В. Охримович заявили про свій вихід з УРП та заснування національно-демократичної партії³⁷.

18 вересня 1899 р. на конференції соціал-демократів було прийнято рішення про створення Української соціал-демократичної партії та видання партійної газети «Воля»³⁸. 26 грудня 1899 р. на з'їзді представників національно-демократичної групи УРП, народовської організації «Народна рада» та «Комітету львівських русинів» організовано Українську національно-демократичну партію³⁹. Вибух «радикальної бомби» (за висловом М. Павлика), отже, в основному завершив партійно-політичний поділ українського суспільства у Східній Галичині.

Ослаблена розколом радикальна партія, яку очолили М. Павлик,

³⁴ Кравець М. М. До питання про русько-українську радикальну партію у Східній Галичині в 90-х роках XIX ст.— У зб.: З історії західноукраїнських земель.— К., 1957.— Вип. 2.— С. 138—139.

³⁵ Стахів М. Проти хвиль. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західноукраїнських землях.— С. 88.

³⁶ Воля.— 1919.— 6 серп.

³⁷ Там же.

³⁸ Стахів М. Проти хвиль. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західноукраїнських землях.— С. 91.

³⁹ Левицький К. Назв. праця.— С. 324—325.

К. Трильовський, Л. Бачинський, І. Макух, М. Лозинський, поступово змінює ідейні засади та характер діяльності. На початку ХХ ст. вона вступила в новий етап свого розвитку.

Одержано 11.07.90.

Рассматривается процесс зарождения и развития радикального движения в Восточной Галиции, создание и первый этап деятельности Украинской радикальной партии.

Маловідомі сторінки історії

Я. Р. Дашкевич (Львів)

Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині [кінець ХІХ — початок ХХ ст.] *

Автор ставить своїм завданням визначити основні напрями у вивченні проблеми двосторонніх міжнаціональних контактів українців та євреїв на матеріалі, обмеженому територіально і хронологічно: Східна Галичина, останнє десятиріччя ХІХ — два перші десятиріччя ХХ ст. Цей час охоплював як період миру, так і період війни — першої світової та, для Східної Галичини, національно-визвольної (як відомо, воєнні роки сприяють глибшому виявленню приглушених антагонізмів).

В сучасній історіографії єврейства Східної Європи нового та новітнього періодів переважає тематика, пов'язана з винищенням, загибеллю та дискримінацією євреїв. Бажання дослідників висвітлювати передусім саме ці питання можна зрозуміти, але не завжди — виправдати до кінця. Звичайно, історія євреїв Східної Європи має чорні й криваві сторінки. Та чимало в ній і сторінок нейтральних, світлих тонів. Інакше чим пояснити хоча б той факт, що на початку ХХ ст. на Україні зосередилося близько 30% світового єврейства? Важко уявити собі такий стан речей, при якому б майже третина народу свідомо мешкала в пеклі (як намагаються інколи зобразити Україну деякі закордонні дослідники), маючи, між іншим, усі можливості втекти з цього пекла. Історики, які фіксують увагу на жахах і нещастях, що начебто всюди чигали на євреїв, не хочуть розуміти одного: хочемо ми того чи ні, однак, як твердить давня латинська приповідка, «*historia est magistra vitae*» — «історія — вчитель життя». Тим часом однобокий підхід до неї викликає, зокрема у даному випадку, стереотип гонимості євреїв, їх ворожості до свого оточення, настороженої замкнутості, сприяє формуванню в них захисної свідомості і навіть почуття приреченості.

* Положення, викладені в даному повідомленні, поділяють не всі члени редколегії «Українського історичного журналу». Існують й інші думки щодо висвітлених питань. Насамперед це стосується й складних моментів у взаємовідносинах між євреями та українцями, на які, зокрема, звертав увагу І. Я. Франко як у цитованій автором даного матеріалу статті, так і в ряді інших праць. Там переконливо говориться про експлуатацію єврейським капіталом галицько-українського селянства, викриваються сіоністські тенденції. Про це ж стосовно Східної України писав у своїй «Громаді» М. П. Драгоманов. Отже, проблема, порушена в цьому повідомленні, потребує дальшої поглибленої розробки. Редакція буде вдячна всім, хто побажає взяти участь в обговоренні тих чи інших її аспектів.— *Ред.*

До парадоксів сучасної історіографії треба віднести тезу, згідно з якою нормальне, безконфліктне проживання євреїв діаспори оголошується, як правило, нетиповим, швидкоминушим явищем, а періоди переслідувань — звичайним, ледве чи не природним станом. Одночасно з досліджень, присвячених формально двостороннім міжнаціональним контактам, автоматично виключається поведінка однієї із сторін, єврейської, оскільки апріорно вважається, що вона не могла бути самостійним суб'єктом, а завжди виступала тільки як об'єкт переслідування і вигублювання. Такий підхід має багатьох переконаних прихильників серед самих євреїв, де значного поширення набули дві ідеї: перша — про представників своєї нації як про «козла відпущення», на которого їх перетворюють, коли виникають політико-економічні труднощі в середовищі, де вони перебувають; друга — про одвічний антисемітизм оточення, викликаний навіть не релігійними, а якимись ірраціональними мотивами.

Деформований підхід сучасної історіографії до цієї проблематики негативно позначається й на вивченні єврейсько-українських взаємин. Незважаючи на періодичне проведення за кордоном істориками, соціологами, політологами наукових конференцій, присвячених українсько-єврейським зв'язкам (досі було видано два томи праць таких спільних симпозіумів)¹, до відмови від панівних стереотипів та переходу до конкретних досліджень (точніше, до врахування в історичному синтезі результатів аналітичних досліджень) ще далеко.

Завдання цієї статті — визначити основні напрями у вивченні даної проблематики на матеріалі, обмеженому територіально і хронологічно: Східна Галичина, останнє десятиріччя XIX — два перші десятиріччя XX ст. Свідомо обрано час, що охоплював як період миру, так і період війни — першої світової та, для Східної Галичини, національно-визвольної (як відомо, воєнні роки сприяють глибшому виявленню приглушених антагонізмів).

Формально Галичина була королівством у складі Австро-Угорської монархії. Східна Галичина — частина цього королівства, що займала територію близько 55 тис. кв. км і була дуже густо заселена (і перенаселена аграрно). Складними тут були етносоціальні відносини: у 1900 р. з близько 4,7 млн. чол. населення 62% становили українці, майже 13% (610 тис.) — євреї. Українці були народом з неповною соціальною структурою (95% зайнятих у сільському господарстві, 1% — у промисловості, лише 0,2% в торгівлі). Політична влада й земля перебували в руках поляків; підприємництво й торгівля — в руках євреїв. Відповідно до цього, євреї становили 40—45% населення міст, а в деяких з них (Броди, наприклад) їх налічувалося понад 70%. Євреї були посередниками між містом і селом, їм належала оптова й роздрібна торгівля, корчми, лихварство, оренда землі, експлуатація бориславської нафти. Однак переважна більшість євреїв жила в умовах страшної бідності. Їм протистояла, за словами єврейського автора Д. Шаттнера, верхівка «десяти тисяч»². Така етнічна структура не могла не викликати соціальних конфліктів, які, однак, треба підкреслити, не перетворювалися в українсько-єврейські національно-релігійні чи расові. Погромів євреїв українцями у Східній Галичині не було. Немає підстав дивитися на соціальне напруження, що спостерігалось в краї (воно було викликане перевагою євреїв у торгівлі, корчмарстві, лихварстві), як на ознаку расових конфліктів ще й тому, що саме тоді, коли українська сторона, завдяки швидкому розвитку кооперативного руху швейцарського типу, почала поволі відвойовувати у євреїв позиції в торгівлі й кредиті (що навіть дало пош-

¹ Ukrainians and Jews: A Symposium.— New York, 1966; Jewish-Ukrainian Relations in Historical Perspective / Ed. P. J. Potichnyj and H. Aster.— Edmonton, Alta, 1988 (готується нове видання цього збірника).

² Schattner D. Im Zeichen des nationalen Ausgleiches // Ruthenische Revue.— Wien, 1903.— Nr. 14.— S. 328.

товх до еміграції євреїв із Східної Галичини до США)³, стала помітною тенденція до єврейсько-українського зближення. Навіть найприскіпливіші дослідники, визначаючи основні риси антисемітизму, не наважуються зараховувати до його проявів конфлікти, що виникали в низах виключно на економічному ґрунті. Не підлягає сумніву, що єврейсько-українські суперечності на економічному рівні не лише заслуговують на увагу, а й вимагають окремого об'єктивного дослідження. При цьому, однак, слід, мабуть, дотримуватися двох правил: по-перше, вивчення питання має здійснюватися на реальному (а не міфотворчому) фактографічному матеріалі; по-друге, таке дослідження мусить абстрагуватися від ідей пошуку зовнішніх (як для українців, так і для євреїв) вогнів.

Виразною віхою в єврейсько-українських відносинах став 1881 р. Єврейське населення, особливо прикарпатських міст, було дуже стурбоване погромами на Східній Україні, які організовувало петербурзьке і московське купецтво, що доведено в історичних дослідженнях, зокрема, в найновішій розвідці О. Прицака⁴. Західноукраїнська громадськість з настороженістю сприймала ці звістки. Найбільший український письменник того часу І. Франко відповів на них поетичним шедевром — циклом «Жидівські мелодії» (у Східній Галичині слово «жид» було позбавлене глузливого відтінку, його мало, навпаки, слово «єврей»)⁵, посиленням єврейської тематики у своїй творчості та поглибленням гебраїстичних досліджень⁶. З-під пера І. Франка зірвалися тоді гнівні рядки:

«Пригнути жидів, підкорити,
Ви раді б під ваші права,
Їх мову й закон розорити?...
Пусті се, безумні слова»⁷.

Очевидно, не треба дивитися на Східну Галичину як на свого роду погідний острів серед бурхливого моря (в 1881—1883 рр. хвиля єврейських погромів покотилася по Росії, Пруссії, досягла Франції та Угорщини), однак західноукраїнська преса тих часів посилено і небезрезультатно пропагувала думку, що погроми не є методом економічної боротьби. І. Франко писав у 1883 р., що протиеврейського руху «треба нам стерегтися як би перед заразливою хворобою»⁸. Жодних антиєврейських виступів українців Східної Галичини в 1881 р. не було. Навпаки, у 1882 р. посилювався приплив єврейського, переважно дуже бідного, населення із Східної України до Галичини. Основна маса цих людей емігрувала до США, але й «чимало їх полишалось в Галичині по містах і се-

³ Mahler R. The Economic Background of Jewish Emigration from Galicia to the United States // YIVO Annual of Jewish Social Science.— New York, 1952.— Vol. 7; Subtelny O. Ukraine. A History.— Toronto; Buffalo; London, 1988.— P. 311—312, 325.

⁴ Pritsak O. The Pogroms of 1881 // Harvard Ukrainian Studies.— Cambridge, Mass., 1987.— Vol. 11, No. 1—2.— P. 8—84. З давніших праць: Рибинський В. П. Протиеврейський рух р. 1881-го на Україні // Збірник праць Єврейської історико-археологічної комісії.— К., 1929.— Т. 2.— С. 139—182.

⁵ Про це зі здивуванням згадував свого часу навіть М. С. Хрущов (його спостереження 1939 р.). Див.: Хрущев Н. Воспоминания. — Нью-Йорк, 1981.— Кн. 2.— С. 79.

⁶ Див.: Кудрявцев П. Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка // Збірник праць Єврейської історико-археологічної комісії.— К., 1929.— Т. 2.— С. 1—81. Про єврейську тематику в творчості І. Франка, зокрема про його поему «Мойсей», є ряд праць.

⁷ Це — початок вірша «Асиміляторам», третього в циклі «Жидівські мелодії». І. Франко, який вільно володів ідишем, прислухався до пісень єврейських народних співаків і за їхніми мотивами почав у 1881 р. творити свій цикл. Цит. за: Франко І. З вершин і низин: Збірник поезій.— Львів, 1893.— С. 234 (цілий цикл там же, с. 227—291). Вірші І. Франка, написані на оборону євреїв (серед них і поезія «Асиміляторам»), не ввійшли в найновіше Зібрання творів у п'ятдесяти томах.— К., 1976—1986.

⁸ [Франко І.] Питання жидівське // Діло (Львів).— 1883.— № 94.— С. 1—2. Див. також: Борба против жидів // Батьківщина (Львів).— 1881.— № 11.— С. 85—86 (стаття анонімна).

лах, живуть тепер тутки спокійно в добробиті» (це знову цитата із статті І. Франка)⁹.

Як ознака цілком нормальних відносин сприймається поява єврейських дітей в українських гімназіях, хоч їхні батьки мали можливість вибирати між польськими, німецькими, а пізніше єврейськими гімназіями. (До речі, в українських гімназіях Закарпаття, в Ужгороді та Пряшеві, євреї складали іспити на атестат зрілості по-українськи. Лише з посиленням мадяризації у 70-х рр. XIX ст. цю традицію було ліквідовано Будапештом)¹⁰. В Перемишлі перші учні-євреї вступають до української гімназії у 1897 р., в Коломиї — у 1902 р., в Тернополі — у 1905 р., до жіночої семінарії в Коломиї — у 1906 р. і т. д. Єврейські діти навчалися в усіх українських гімназіях. Кількість гімназистів-євреїв спочатку не була дуже великою, але якраз ця обставина свідчить, що й окремі євреї не боялися дискримінації або цькування. Напередодні та під час першої світової війни процент їх помітно зріс: від близько 5% (Перемишль, 1911/12 шкільний рік), 6% (Коломия, гімназія, 1913/14 р.), 7% (Буськ, 1912/13 р.), 15% (Коломия, жіноча семінарія, 1911/12 р.) до майже 20% (Відень, 1916/17 р.), 34% (Коломия, гімназія, 1920/21 р.: 223 євреї). В більшості випадків учні-євреї декларували рідною українську мову, а в період загострення польсько-єврейських відносин — і українську національність (Львів, 1915/16, 1920/21 рр.; Коломия, гімназія, 1920/21 р.; Тернопіль, 1920/21 р.). Серед учнів українських гімназій і семінарій були також дівчата-єврейки, що само собою було рідкістю в консервативному єврейському середовищі Галичини. Ці відомості взято з друкованих загальнодоступних звітів (в яких названо прізвища всіх учнів-євреїв), що виключає необ'єктивну інтерпретацію даних¹¹.

Бар'єри в єврейсько-українських відносинах нівелювалися на побутовому рівні не лише в процесі спільного навчання дітей. Значна частина євреїв Східної Галичини, особливо мешканців сіл і невеликих містечок, була україномовною, тобто вважала, за термінологією австрійської статистики, розмовною мовою українську. Вади статистичної служби в Галичині відомі. Оскільки виконавча влада в краї перебувала в руках поляків, останні під час переписів давали вказівки всіма можливими засобами зменшувати кількість українського за мовою і греко-католицького за релігією населення. Заборонялося також подавати єврейську мову (ідиш) як розмовну. Євреїв не вважали за окремий народ. У зв'язку з цим (згідно з даними статистики, за якою розмовну мову ідентифікували з національністю) виникали групи євреїв — германофонів, полонофонів і українофонів; а далі — німці, поляки і українці мойсеевої релігії (знову ж таки за австрійською термінологією). Умовність подібних визначень очевидна. Характеризуючи необ'єктивність галицької австрійської статистики, М. Грушевський писав, що «вистане пригадати такий дивовижний факт, як ігнорування нею цілої народності — жидівської, котрої репрезентантів розкидається по інших національних категоріях, позбавляючи їх всякої докладності»¹². За переписом 1900 р. у Східній Галичині налічувалося 40 475 осіб мойсеевої релігії, що вважа-

⁹ [Франко І.] Питання жидівське...— С. 1. — Див. також анонімні статті: Наплив жидів з Росії на Галичину//Батьківщина. — 1882.—№ 10.— С. 76—77; Наплив російських жидів // Батьківщина.— 1882.— № 11.— С. 82—83.

¹⁰ Центр. держ. іст. арх. УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2277, арк. 32—37 (Лист студента В. Ляховича з Ужгорода до етнографа В. Гнатюка у Львові від 17 березня 1908 р.).

¹¹ Було використано друковані окремими випусками звіти і звітні матеріали гімназій таких міст: Буськ (1911/12—1912/13 шкільні роки); Городенка (1909/10, 1911/12, 1912/13 рр.); Коломия (1900/1—1913/14, 1920/21 рр.); Львів (1878/79—1913/14, 1916/17—1918/19, 1920/21 рр.); Перемишль (1895/6—1917/18 рр.); Рогатин (1909/10—1913/14 рр.); Станіслав (1912/13, 1913/14, 1920/21 рр.); Тернопіль 1905/6—1913/14, 1920/21 рр.); Яворів (1910/11, 1913/14 рр.); жіноча семінарія, Коломия (1906/7—1913/14 рр.); гімназичні курси, Відень (1914/15, 1916/17 рр.).

¹² Грушевський М. Зав'язання Статистичної комісії Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка // Літ.-наук. вісник.— К.; Львів, 1906.— Т. 35, кн. 8.— С. 308.

ли розмовною мовою українську (це були «українці мойсеевої релігії») ¹³. Основну ж частину євреїв становили ті з них, які нібито користувалися польською мовою, хоча, згідно з заявами представників єврейської сторони, «80—90% східногалицького єврейства насправді не володіє нею» (цитата з видання 1911 р.) ¹⁴. Тому можна припускати, що кількість україномовних євреїв була в 1900 р. набагато більшою. Адже без української розмовної мови євреї Східної Галичини просто не могли виконувати своєї посередницької функції, що була основою їхнього матеріального існування. Саме з цієї групи походили згадані вище учні українських гімназій. Під час перепису 1910 р. власті пішли на ще більшу фальсифікацію — галицьке намісництво видало розпорядження записувати всіх євреїв виключно польськомовними ¹⁵. Таким чином із статистичних документів несподівано зникли євреї-українофони... Аналізуючи асиміляторський натиск на євреїв з боку поляків, відомий польський історик та соціолог Ф. Буяк робив висновок, що серед галицьких євреїв «певна частина, незважаючи на все, зберігатиме свою окремішність, а інша асимілюється з нашими (тобто польськими. — Я. Д.) суперниками, русинами» ¹⁶. Треба підкреслити й інший бік цього процесу: досить поширене знання єврейської мови (ідишу) серед західноукраїнської інтелігенції.

Заслугове на увагу питання про українсько-єврейські мішані шлюби. Серед яскравих особистостей, що їх дав один з таких шлюбів, укладених у 90-х роках, були три брати Рудницькі (літературознавець, композитор і журналіст) та їх сестра (політичний діяч), які зайняли пізніше помітне місце в культурному та громадському житті Західної України. Починаючи з 80-х років, у середовищі євреїв посилювався перехід з юдаїзму на греко-католицьке віросповідання, про що систематично повідомляли тогочасні українські газети. Очевидно, такі явища наштовхувалися на різке засудження (оголошення анафемі неофітові, громадський бойкот) в середовищі єврейських громад, що були під сильним впливом консервативного хасидизму. Ці факти неприємні для євреїв як свідоцтво розмивання їх національно-релігійної самосвідомості — та вони, так чи інакше, свідчать про те, що міжетнічні бар'єри було зведено до мінімуму. Всі ці процеси вимагають глибшого дослідження, притому не лише в ілюстративному плані. Однак підведення статистичної бази під вивчення питання про прийняття євреями греко-католицького віросповідання та про українсько-єврейські змішані шлюби наштовхується на перешкоди джерелознавчого характеру. Галицька статистика відзначала змішані шлюби ¹⁷. Але євреї чи єврейки, одружуючись з українцями чи українками ж не враховувала (як уже згадувалося вище) їх єврейську національність, а брала до уваги лише новоприйнятну релігію. Наявні дрібні й дуже нетипові фрагменти внутрієврейської статистики Львова за

¹³ Охримович В. З поля національної статистики (Помічення над різницями і переїнами в національній складі галицької людності) // Збірник Статистичної комісії Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1909.— Т. 1.— С. 10; Buzek J. Rozsiedlenie ludności według wyznania i języka // Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych.— Lwów, 1909.— Т. 21, zes. 2.— С. 156; Die Statistik der Umgangssprache in Galizien // Ukrainische Rundschau.— Wien, 1912.— Nr. 8—9.— С. 147.

¹⁴ Wie in Galizien die Volkszählung gemacht wurde: Von jüdischer Seite // Ukrainische Rundschau.— Wien, 1911.— Nr. 3—4.— С. 90. В. Охримович (назв. праця, с. 11) писав, що «велике їх (євреїв.— Я. Д.) число навіть не вмів говорити польськи».

¹⁵ Конскрипційний похід на Русь // Діло (Львів).— 1911.— № 2.— С. 4 (стаття анонімна; конскрипція — перепис населення). Польські статистики «дипломатично» писали, що в 1910 р. «майже все ізраелітське населення визнало свою належність до польської мови». Див.: Kasznica S., Nadobnik M. Najważniejsze wyniki spisu ludności i spisu zwierząt domowych według stanu z d[nia] 31 grudnia 1910 r. // Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych.— Lwów, 1911.— Т. 24, zes. 1.— С. XLII.

¹⁶ Буяк Ф. Галиція. Т. 1.— Лwów; Warszawa, 1908.— С. 117.

¹⁷ Наприклад, Podręcznik statystyki Galicji.— Lwów, 1908.— Т. 8, cz. 1.— С. 44.

1921—1925 рр. свідчать, що одночасно з переходом євреїв на греко-католицизм (4 жінки за згаданий період) відбувався також протилежний процес — перехід українців на юдаїзм (6 осіб, з них 4 жінки)¹⁸. Очевидно, архівні пошуки треба продовжувати.

Греко-католицька церква з митрополією у Львові була наприкінці XIX — на початку XX ст. могутньою суспільно-політичною силою. Намагання її поживити українсько-єврейський діалог особливо помітне з 1900 р., коли митрополитом став граф А. Шептицький, який, між іншим, володів староеврейською мовою на письмі та усно. Під час подорожей по Східній Галичині він зустрічався з представниками єврейських громад, жертвував на єврейську бідноту. Позиція митрополита, який постійно висловлював свою прихильність до євреїв, викликала нападки на нього австрійських антисемітів. (Пізніше, як відомо, А. Шептицький сприяв урятуванню групи євреїв під час німецької окупації Східної Галичини в період другої світової війни)¹⁹. Подібного курсу щодо євреїв дотримувалося й очолюване А. Шептицьким духовництво, що мало, як правило, університетську освіту, до програми якої входило вивчення староеврейської мови. Періодично організовуючи паломництво до Палестини, воно посередньо сприяло ознайомленню греко-католиків із староеврейською культурою та проблемами єврейського національного руху²⁰. Українські монастирі ордену Василіан приймали в своє середовище молодих євреїв та єврейок (з цього ордену, до речі, вийшла відомий колекціонер творів українського народного мистецтва Северина Парилле)²¹.

У політичному житті краю єврейська консервативна верхівка Східної Галичини досить уперто — але не без періодичних хитань — дотримувалася традиційної орієнтації на польські аристократичні кола²². Головною віссю галицької політики в досліджуваний період були українсько-польські відносини, які переважно мали загострений характер²³. Для того, щоб позбутися польського переважання в етнічно українській східній частині Галичини, українці десятиріччями добивалися (але так і не добилися) поділу королівства на польський та український краї. Єврейські політичні кола займали щодо цього стрижневого питання різну позицію. У 1848—1849 рр. єврейське купецтво Львова субсидувало утворення українських відділів Галицьких гірських стрільців — допоміжних австрійських формувань²⁴. Під час виборів до австрійського парламенту 1873 р. «жиди не з поляками тримали, але з німцями і ру-

¹⁸ Статистичні таблиці й переліки, складені Статистичним бюро Єврейської віросповідної громади Львова, зберігаються в ЦДІА УРСР у Львові, ф. 701, оп. 3, спр. 605, 606.

¹⁹ Redlich Sh. Sheptyts'kyi and the Jews During World War II // *Morality and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi* / Ed. P. R. Magocsi.—Edmonton, Alta, 1989.—P. 145—162; Redlich Sh. Sheptyts'kyi and the Jews // *The Jerusalem Post Magazine*.—1985.—13 Dec.

²⁰ Терлецький В. А. Записки второго поклонического путешествия з Рима в Єрусалим і по інших місцях Востока.—Львів, 1861—1862.—Т. 1, вип. 1—2; Турянський Л. Путешествіє міщанина коломийського до Єрусалима, відбитое года 1875 з Коломиї / Сост. Ф. І. Білоус.—Коломия, 1886; Білоус Ф. И. Путевые записки из путешествия галичанина на Восток в 1888 году.—Львов; Коломия, 1889—1890, Ч. 1—3; Провідник для народних паломництв до Св. Землі.—Львів, 1906; Булка О. Руське паломництво до Святої Землі 1906 року.—Коломия, 1907; Як то Русь ходила слідами Данила: Пропам'ятна книга першого русько-народного паломництва в Святу Землю від 5 до 28 вересня 1906.—Жовква, 1907 та ін.

²¹ Колекція зберігається в Державному музеї етнографії та художніх промислів АН УРСР у Львові.

²² Загальна картина внутрішньоєврейських відносин подається в нарисі: Bałaban M. *Zydzi w Austrii ze szczególnym uwzględnieniem Galicji 1848—1908*.—Stanisławów; Warszawa, 1909.

²³ Див.: Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі.—Мюнхен, 1969.

²⁴ Кревецкий І. Руська самооборона на галицько-угорським пограниччю 1848—1849.—Львів, 1912.—С. 77—78.

синами против поляків і причинилися немало до того, що тогди вибрано 16 руських послів до Ради державної»²⁵.

У 1878 р. М. Драгоманов висунув думку про необхідність пропаганди соціалістичних ідей серед єврейського пролетаріату Східної Галичини для того, щоб вирвати його з-під впливів багатії верхівки (купців, факторів, шинкарів)²⁶. Однак мав пройти не один рік до того моменту, поки ці ідеї почали здійснюватися. У 1887 р. галицькі соціалісти словами І. Франка декларували, що «про жодне гноблення, про жоден визиск, про жодну апостазію чи релігійну, чи національну, чи яку іншу в наших ідеалах нема мови. Жодна релігія, жодне переконання, жодна раса і жодна народність не були і не можуть бути предметом нашої ненависті. Таким предметом були й лишаться на все тільки усякий утиск, усякий визиск і усяка експлуатація»²⁷.

Утворення в 1890 р. Української радикальної партії, яка була в основному дрібноселянською, вимагало вироблення нею тактики щодо євреїв. Це знову зробив І. Франко — найкращий у той час знавець єврейського питання в Галичині: «Радикали не є антисеміти. Говоримо се явно і отверто. Ми не є ворогами жидів для того, що вони жида, що походять з Палестини»²⁸. Водночас він не заперечував, що члени цієї партії виступають проти євреїв-банкїрів, мільйонерів, спекулянтів та оптових торговців. І. Франко першим з українських громадських діячів відгукнувся на книжку Т. Герцля «Єврейська держава» («Das Judenstaat»).

Івану Яковичу належить дуже прониклива (якщо не пророча) оцінка ідей Т. Герцля: «Не можна однак відмовити йому в тому, що його план одушевлений глибокою вірою і гарячою любов'ю до свого народу, особливо до його пригноблених і скривджених мас. Треба шкодувати, але нам здається, що автор надто поверхово знає ці маси [...] План, однак, без сумніву, має перед собою майбутнє, а якщо сьогоднішнє покоління ще не дозріло до нього, то з часом повинен дочекатися молоді, яка захоче і зуміє його здійснити»²⁹. Ці слова написані у 1896 р.

Помітні кроки в напрямі до єврейсько-українського політичного зближення і співробітництва було зроблено з обох сторін на початку ХХ ст. Показовими щодо цього є виступи єврейських і українських громадських діячів. Так, згадуваний уже Д. Шаттнер, відзначаючи, що на святі українського «Сокола» в Стрию 1903 р. представники єврейського об'єднання «Верітас» виступали за спільні дії українців і євреїв, заявляв, що «серед євреїв є два стани, які розуміють прагнення українського народу: студенти і соціалістичні робітники»³⁰. Відомий єврейський філософ і суспільний діяч, у минулому співробітник Т. Герцля, Н. Бірнбаум писав: «З усіх європейських народів лише українці не брали участі в утворенні великої всесвітньо-історичної брехні проти євреїв. А те, що раніше було лише справою їхнього інстинкту, тепер вони, українці, продовжують як свідому політику [...]. Українці, серед яких, мабуть, проживає більшість євреїв, не вимагають їхньої асиміляції»³¹. (Тут слова Н. Бірнбаума перегукувалися з цитованою вище заявою І. Франка 1887 р., що українцям не потрібна апостазія — перекинчиство євреїв).

²⁵ Жида. ХХ // Батьківщина.— 1881.— № 20.— С. 159—160.

²⁶ Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли й соціалізм // Літературно-публіцистичні праці у двох томах.— К., 1970.— Т. 2.— С. 125.

²⁷ Франко І. Семітизм і антисемітизм у Галичині // Франко І. В наймах у сусідів.— Львів, 1914.— Т. 1.— С. 117. Апостазія — відступництво, регенатство; у даному випадку — асиміляція євреїв українцями.— Я. Д.

²⁸ Франко І. Радикальна тактика.— Львів, 1898.— Ч. 1.— С. 12. (Розділ «Радикали і жида» на с. 9—15).

²⁹ Franko I. Państwo żydowskie // Tydzień.— Lwów, 1896.— Nr. 10.— S. 74.

³⁰ Schattner D. Im Zeichen...— S. 226—228.

³¹ Acher M. Die jüdisch-nationale Bewegung // Ruthenische Revue.— Wien, 1905.— Nr. 14.— S. 371. В українських виданнях Н. Бірнбаум вживав псевдонім «Матіас Ахер» (див. розкриття цього псевдоніму в: Діло.— 1907.— № 103.— С. 2). Про Н. Бірнбаума: Österreichisches biographisches Lexikon. 1815—1950. Bd. 1.— Graz; Köln, 1957.— S. 87.

За переконанням Н. Бірнбаума, в особі євреїв українці «дістають приятеля, сильного індивідуальністю, такого, що захищається від асиміляції (ворожої також для українців), що йде разом з ними через справжнє життя, — приятеля, якого вони справді можуть потребувати»³². Під цим приятелем Н. Бірнбаум розумів єврейський національний рух, в якому певне місце відводив утвореній 1905 р. у Львові Єврейській соціал-демократичній партії (т. зв. Галицькому Бундові). Українська сторона вітала виникнення останньої, оскільки вона вивела єврейський пролетаріат із складу Польської соціал-демократичної партії, що заперечувала право євреїв уважати себе окремою нацією, зараховуючи їх до поляків та прирікаючи на повну асиміляцію. «Коли боронимо права жидівської соціальної демократії на самостійне існування, — писав М. Лозинський, — то не про існування жидівської соціальної демократії нам ходить, тільки про принцип рівноправності жидівського пролетаріату»³³. Розвиваючи свої погляди, М. Лозинський заявив у 1906 р., що «вирішення єврейського питання полягає не в асиміляції євреїв, а в тому, щоб їм, як євреям, тобто самостійній нації, дати всі права»³⁴. Євреї — соціал-демократи і сіоністи — визнавали, що представники цієї нації «виконували для польської шляхти рабські послуги і допомагали їй найнещаднішим способом проявляти силу по відношенню до польського, українського і єврейського народів, бо, нібито, такої політики вимагали інтереси євреїв»³⁵ і доходили висновку, що «українсько-єврейський союз є в життєвих інтересах обох сторін»³⁶. У свою чергу, до програми Української націонал-демократичної партії 1905 р. було внесено вимогу про задоволення національних, культурних, політичних і економічних потреб галицьких євреїв.

Дальші події показали, що всі ці висловлювання і декларації не були пустою риторикою. Співробітництво між єврейськими і українськими політичними партіями було реалізовано під час виборів до австрійського парламенту 1907 р. Голосами українських і єврейських виборців — за домовленістю виборчих комітетів, що репрезентували інтереси обох народів, — депутатами були обрані львівський адвокат Г. Габель і доцент Празького університету А. Малер, які пізніше підтримували українські вимоги під час їх обговорення у парламенті³⁷. Двох інших спільних кандидатів (згаданого вже Н. Бірнбаума і С. Раппапорта) не обрали³⁸.

Єврейські дрібні підприємці відіграли певну роль у розвитку української культури. Львівські та провінційні єврейські друкарні, як правило, мали українські шрифти і друкували досить значну частку книжок, періодичних та інших видань українською мовою. Першою була, мабуть, друкарня А. Мілера-сина в Стрию, що друкувала українські книжки в 1887—1893 рр. (зазначені роки ще вимагають уточнення). У Бродях українські видання друкував Ф. Вест (1894 р.), у Золочеві — В. Цукеркандель (1913 р.), в Коломиї — В. Бравнер (1905—1923 рр.), Я. Оренштейн (від 1914 р. до початку 30-х рр.), у Львові — І. Айхельбергер (1910—1912 рр.), в Перемишлі — Л. Шварц і син (1894—1905 рр.), потім Л. Шварц і Робінзон (1906 р.), в Самборі — Шварц і Троян (1892—1893 рр.), в Станіславі — Е. Вайденфельд (1912—1922 рр.) та ін. В. Цукеркандель та, особливо, Я. Оренштейн видали багато українських книжок власним коштом.

³² Acher M. Die jüdisch-nationale Bewegung... — S. 376.

³³ Лозинський М. Жидівська соціальна демократія в Галичині // Літ.-наук. вісти. — Львів, 1905. — Т. 32. — кн. 10. — С. 21.

³⁴ Lozynskyj M. Die jüdische Frage in Galizien und die österreichische Sozialdemokratie // Ukrainische Rundschau. — Wien, 1906. — Nr. 6. — S. 213.

³⁵ Waschnitz O. Jüdische Politik in Galizien // Ukrainische Rundschau. — Wien, 1906. — Nr. 10. — S. 377.

³⁶ Landau S. R. Die jüdisch-nationale Bewegung und die Ruthenen in Galizien // Ukrainische Rundschau. — Wien, 1907. — Nr. 5. — S. 151.

³⁷ Діло. — 1907. — № 101. — С. 1; № 103. — С. 1; № 107. — С. 3; № 113. — С. 2.

³⁸ Діло. — 1907. — № 103. — С. 2; № 108. — С. 2. Причиною виборчого провалу Н. Бірнбаума стало запізнення, з яким він включився до виборчої кампанії. — Я. Д.

Перша світова війна стала серйозним випробуванням для вже установлених нормальних відносин між українцями та євреями. Український визвольний рух, спрямований проти Російської імперії з її чорносотенною ідеологією, притягував до себе галицьких євреїв. Деякі з них вступали до добровільного легіону Українських січових стрільців, що воювали на боці Австро-Угорщини (найвідомішим з євреїв-добровольців був Я. Насс, пізніше лікар-стоматолог у Львові, який у 1941 р. відмовився перейти на нелегальне становище і загинув у львівському гетто). Євреї були також у складі галицьких формувань, що виникли на Східній Україні в 1917—1918 рр. (наприклад, сотник, тобто капітан, Січових стрільців В. Розенберг-Чорній, пізніше секретар ЦК КПЗУ, розстріляний у 1940 р. після возз'єднання Західної України з Українською РСР)³⁹.

Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки у листопаді 1918 р. євреї сприйняли лояльно. Більше того, вони активно підтримували українську адміністрацію. Українська національна рада ЗУНР гарантувала євреям 27 місць у своєму складі⁴⁰. Євреї залишилися на державній службі, в жандармерії, утворювали власні місцеві Народні ради, що делегували своїх представників до загальнонаціональних повітових Народних рад⁴¹. До Української галицької армії вступило багато євреїв, зокрема, кадрових офіцерів. Цей процес стимулювали й антиєврейські ексцеси польських військ, що наступали на Західну Україну (наприклад, триденний погром у Львові 22—24 листопада 1918 р., під час якого було вбито понад 150 євреїв, частково членів місцевої Жидівської міліції, спалено понад 50 три- і чотириповерхових будинків, пограбовано понад 500 крамниць, розгромлено центральну синагогу — загалом постраждало близько 7000 єврейських родин; погроми відбувалися також в інших містах)⁴². У червні 1919 р. виник окремий Жидівський курінь. Він був сформований на базі Жидівської міліції в Тернополі, організованої у грудні 1918 р. Цей курінь у складі близько тисячі чоловік належить до перших такого роду єврейських національних військових формувань нового часу. Він діяв у складі I корпусу Української галицької армії і брав участь у кривавих боях з польськими військами. Серед воїнів УГА були й солдати-єврейки (відоме ім'я С. Цукерберг). Доля багатьох євреїв — офіцерів і солдатів Української галицької армії — була трагічною. Командир Жидівського куреня лейтенант С. Ляймберг потрапив до поляків у полон і там загинув⁴³. Близько де-

³⁹ Про В. Розенберга див.: Золоті ворота: Історія Січових стрільців 1917—1919.— Львів, 1937.— С. 92, 95, 106, 149, 312. Ще в свої дитячі роки я неодноразово зустрічався особисто з Я. Нассом, В. Розенбергом, а також зі згаданою вище С. Паралле.— Я. Д.

⁴⁰ Прокламація Української національної ради, Львів 1 листопада 1918 р. «Український народ!» // Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки / Впор. Б. Кравців.— Нью-Йорк, 1964.— С. 205. Відозва Української національної ради з листопада 1918 р. до єврейського населення Львова зберігається в ЦДА УРСР у Львові, бібліотека, Колекція листівок, № 4907. Див. також: Чубатий М. Державний лад на західній області Української народної республіки // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1987.— Т. 205.— С. 17; Хом'як М. Як розв'язав справу національних меншин уряд Західно-Української народної республіки (ЗУНР), а як уряд Польщі? // Збірник наукових праць на пошану Є. Вертипороха.— Торонто, 1972.— С. 180—192.

⁴¹ Чайковський А. Чорні рядки: Мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919.— Львів, 1930.— С. 18, 20, 38, 79. Автор описує умови, що склалися в повітовому місті Самборі.

⁴² Tomaszewski J. Lwów 22 listopada 1918 // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1984.— Т. 75, zes. 2.— С. 279—285. Автор наводить рапорт спеціальної комісії Міністерства закордонних справ Польщі від 17 грудня 1918 р., в якому, згідно з формулюванням, подаються «мінімальні цифри». Польська історіографія переважно применшує і ці дані. Див.: Wgóbel P. Listopadowe dni 1918: Kalendarzyk narodzin II Rzeczypospolitej.— Warszawa, 1988.— С. 127.

⁴³ Жидівський курінь УГА // Енциклопедія українознавства. Словникова частина.— Париж; Нью-Йорк.— 1955—1957.— Т. 2.— С. 680; Subtelny O. Ukraine...— Р. 369. Після мого виступу на міжнародній конференції «Історична доля євреїв у Росії та СРСР: початок діалогу» в Москві 27 грудня 1989 р. Р. М. Капланов (Інститут загаль-

сятка офіцерів було арештовано на Східній Україні (ці люди перебували там у складі Червоної української галицької армії) у березні 1920 р. Вони пройшли через Кожухівський табір під Москвою, деяких відправили на Соловецькі острови, де вони й загинули, решта — повернулася до окупованої Польщею Східної Галичини⁴⁴. Необхідно підкреслити, що в районах дислокації галицьких військових частин (Українських січових стрільців, Січових стрільців, Української галицької армії) будь-які антиєврейські виступи були виключені.

Приязні відносини між українськими політичними установами Східної Галичини та єврейськими партіями зберігалися, незважаючи на воєнні невдачі галичан. Президія ексекютиви єврейської організації у Львові листом від 14 травня 1920 р. до президії делегації Української національної ради у Львові заявляла: «Віriamo непохитно, що наспіє теж свято визволення для українського народу, свято для всього солідарного людства»⁴⁵.

Великою мірою завдяки євреям боротьба західних українців за свою самостійність дістала міжнародну підтримку. Так, радником англійського прем'єра Д. Ллойд-Джорджа був єврей з Галичини Л. Б. Наме, який виступав проти анексії Західної України Польщею⁴⁶.

Добросусідські відносини між євреями і українцями Східної Галичини, фундамент яких було закладено в мирний та воєнний часи, дістали дальший розвиток у 20—30-х роках на Західній Україні⁴⁷.

Виступаючи в травні 1989 р. в Єрусалимі на науковій конференції, присвяченій єврейсько-українським взаємовідносинам, М. Хейфец сказав, що євреї і українці століттями жили поруч і століттями існувала ворожнеча, яка кінчалася трагічно. При глибокій повазі до М. Хейфеца, який багато зробив для України та українців, захищаючи їх добре ім'я в Ізраїлі⁴⁸, потрібно зауважити, що його твердження — це також один з панівних стереотипів. Взаємовідносини між двома народами були завжди нормальними доти, доки в них не втручалася якась третя сила, що використовувала як одних, так і других у своїх цілях та однаково ненавиділа як цих, так і тих. Можливість нормального співіснування та, навіть більше, справжнього добросусідства, буде реалізована тоді, коли обидва народи перестануть бути зняряддям у чужих руках.

Одержано 24.05.90.

Автор ставит своей задачей определить основные направления в изучении проблемы двусторонних межнациональных контактов украинцев и евреев на материале, ограниченном территориально и хронологически: Восточная Галиция, последнее десятилетие

ної історії АН СРСР, Москва) звернув увагу на іншу версію біографії С. Лямберга: він пережив полон і поїхав до Палестини.— Я. Д.

⁴⁴ Максимчук І. Кожухів: Спомини.— Львів, 1930.— С. 7, 29, 54, 81, 84, 85. Автор згадує таких офіцерів: поручик С. Штрум, хорунжий (=лейтенант) Табак, четар (=ст. лейтенант)-суддя Т. Магерович, четар М. Фогель, четар-бухгалтер Нутман, четар-бухгалтер М. Руггальтер, агент розвідки С. Дорн, четар-суддя Мерлер, сотник (=капітан) З. Кунке.

⁴⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 338, оп. 1, спр. 8а, арк. 1 (український переклад з іврити, аналогічний оригіналові). Звернення підписали Л. Рейх та С. Цігер.

⁴⁶ Sukiennicki W. East Central Europe During World War I: From Foreign Domination to National Independence. Vol. 2.— New York, 1984.— P. 382.

⁴⁷ Незважаючи на велику літературу з історії євреїв у Польщі 1919—1939 рр., питання українсько-єврейських контактів за цей час ще чекає свого дослідження. З літератури: Rabinowicz H. M. The Legacy of Polish Jewry: A History of Polish Jews in the Inter-War Years 1919—1939.— New York, 1965; Trunk I. Studies on Polish Jewry 1919—1939: The Interplay of Social, Economic and Political Factors in the Struggle of a Minority for its Existence.— New York, 1974; Meller C. S. On the Edge of Destruction: Jews of Poland Between the two World Wars.— New York, 1977; Ertel R. Le shtetl: La bourgeoisie juive de la tradition à la modernité.— Paris, 1982; Marcus J. Social and Political History of the Jews in Poland 1919—1939.— Berlin; New York; Amsterdam, 1983.

⁴⁸ Про М. Хейфеца див.: Жулинський М. Коли воскреснуть палімпсести національної культури? // Літ. Україна.— 1990.— 19 квіт.

XIX — два первых десятилетия XX в. Это время охватывало как период мира, так и период войны — первой мировой и, для Восточной Галиции, национально-освободительной (как известно, военные годы способствуют более глубокому обнаружению приглушенных антагонизмов).

З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

В. О. Нерод (Київ)

Хроніки Великої Вітчизняної війни

В статті, присвяченій хронікам Великої Вітчизняної війни, вперше в узагальнюючому вигляді розкривається нагромаджений дослідниками досвід систематизації й аналізу найважливіших подій і фактів періоду боротьби радянського народу проти фашистських загарбників.

Героїчні події часів Великої Вітчизняної війни продовжують привертати увагу як істориків, так і широких кіл радянської громадськості. Побачили світ чимало книг-хронік, в яких відображено найважливіші події тих незабутніх років. Вони є невід'ємною складовою частиною конкретно-історичних досліджень з даної тематики. Хроніки дають можливість у всій повноті розкрити неповторність, унікальність тих чи інших відрізків історії.

Об'єктивний розгляд у ретроспективному плані історії Великої Вітчизняної війни неминуче приводить дослідників до необхідності критичної оцінки з позицій сьогодення зовнішньо- і внутріполітичних акцій Комуністичної партії і Радянського уряду в міжвоєнний період, воєнної доктрини командування Червоної Армії та ін.

Водночас обов'язково слід зважати на тісне переплетіння, починаючи з 30-х років, історіографії з політикою, що негативно позначилося як на трактуванні цілої низки питань, так і на висвітленні діяльності конкретних історичних осіб. Суспільствознавство відтоді надовго потрапило під постійний політичний контроль. У застійні часи, як відомо, у ЦК КПРС існував навіть відповідний підрозділ, який «уважно спостерігав за вченими, фіксуючи найменший відступ від канонів»¹.

Слабке використання архівних матеріалів, догматизм, схематизм були протягом тривалого часу типовими рисами воєнно-історичної науки. Перебільшення «полководницької діяльності» Й. В. Сталіна, замовчування його прорахунків і недоликів, апологетична оцінка багатьох явищ і подій перешкоджали дійсно науковому вивченню й аналізу фактів. Дослідників історії Великої Вітчизняної війни нерідко «змушували писати те, що потрібно «сильній особі», від них вимагалось розкрити лише значення перемоги і масового героїзму радянського народу»².

Перша спроба викласти в хронологічній послідовності події і факти, пов'язані з боротьбою радянського народу проти фашистських загарбників, була зроблена на початку 60-х років співробітниками Інсти-

¹ Известия.— 1990.— 10 апр.

² Чередниченко М. И. О научной разработке основ военной науки // Военная мысль.— 1989.— № 7.— С. 48.

туту історії СРСР АН СРСР. У виданій ними хроніці³ містилося понад 6000 різних повідомлень, згрупованих у таких тематичних підрозділах: керівна роль Комуністичної партії в боротьбі радянського народу за свободу і незалежність; організаторська роль Радянської держави в справі досягнення перемоги над німецьким фашизмом; найважливіші міжнародні події, що стосуються боротьби СРСР проти фашистської Німеччини та її союзників; бойова діяльність Радянських Збройних Сил; боротьба підпільних організацій Комуністичної партії і партизанів у тилу ворога; героїзм радянських воїнів на фронті; трудові подвиги робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції в тилу. Джерельною базою хроніки стали матеріали періодичної преси й деякі архівні та інші документи, а також матеріали, надіслані інститутами історії АН УРСР і АН БРСР.

Позитивно оцінюючи сам факт створення першої хроніки Великої Вітчизняної війни, що, безумовно, сприяв більш глибокому осмисленню радянськими суспільствознавцями подій цього важливого періоду, слід водночас вказати на серйозні недоліки книги, зумовлені значною мірою вузькістю джерельної бази. Адже факти про бойову діяльність військ і партизанів її укладачі запозичили в основному з багатотомної «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза»⁴. Звичайно, зміст хроніки могли істотно збагатити матеріали з фондів архіву Міністерства оборони СРСР, де відклалися цінні документи (про підготовку і проведення важливих бойових операцій, формування в глибокому тилу військових частин і відправлення їх на фронт, надходження нової бойової техніки та ін.), окремі матеріали про діяльність Державного Комітету Оборони і Ставки Верховного Головнокомандування*. В хроніці ж є лише трохи більш як 100 посилок на архіви.

А газети і журнали не могли дати вичерпну інформацію. Адже у воєнні роки з метою збереження військової таємниці періодична преса не висвітлювала в повному обсязі події, що відбувалися на фронті і в тилу. Назви населених пунктів, номери військових частин, прізвища командирів були ретельно зашифровані (наприклад, «населений пункт Н», «в Н-ському полку» і т. д.), надто загальний характер мали й офіційні документи. Так, у «Ведомостях Верховного Совета СССР» від 8 серпня 1941 р. повідомлялося: «Президія Верховної Ради прийняла Указ про нагородження орденами і медалями інженерів, конструкторів і техніків Народного комісаріату боеприпасів СРСР за видатні досягнення по створенню одного з видів зброї, що піднімає бойову могутність Червоної Армії». Звичайно, подібна неконкретна інформація мало що говорила читачеві. Тому укладачі хроніки неминуче повинні були для уточнення тих чи інших фактів залучати додаткові матеріали.

Загальновідомо, що в хроніках виняткове значення має історична значущість факту, і завдання укладачів полягає в тому, «щоб, реконструюючи дану подію у формі наукового історичного факту, встановити з усією можливою об'єктивністю його дійсне значення»⁵. У процесі ж укладення згаданої хроніки фактичний матеріал добирався не завжди ретельно. В результаті були пропущені, наприклад, такі події, як створення Можайської лінії оборони з трьох армій для організації відсічі ворогу на підступах до столиці, а також формування Московського народного ополчення, створення перших частин реактивної артилерії («Катюші») та їх бойове хрещення під Оршею, перехід у Червоній Ар-

³ СССР в Великой Отечественной войне. 1941—1945: Краткая хроника.— М., 1964.— 867 с.

⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945: В 6-ти т.— М., 1960—1965.

* За свідченням Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова, Й. В. Сталін забороняв протоколювати і стенографувати засідання Ставки ВГК і ДКО. Відомості про ці наради можна одержати лише з мемуарів / Коммунист.— 1988.— № 14.— С. 92).

⁵ Иванов Г. М., Коршунов А. В., Петров Ю. В. Методологические проблемы исторического познания.— М., 1981.— С. 187.

мії до корпусної системи організації військ тощо. Тим часом у процесі формування сукупності історичних фактів, якщо вони хоч скільки-небудь значущі, не можна довільно викидати їх з ланцюга подій, спотворюючи таким чином їх загальну картину. Саме в цьому полягає головна відмінність факту від прикладу⁶.

Недостатньо відображено у хроніці героїчний опір радянських прикордонників, а також регулярних частин Червоної Армії, що відступали вглиб країни перед переважаючими силами противника. Зокрема, надто блідо висвітлена героїчна оборона Брестської фортеці. Нерівномірно показано й хід подій на всьому радянсько-німецькому фронті (зокрема, майже не знайшли відображення ті з них, що відбувалися в першій половині лютого 1942 р., а також у червні 1943 р.). Поверхово показано дії радянських Військово-Повітряних Сил і Військово-Морського Флоту. Наприклад, з 18 повітряних армій, що діяли на фронтах, у хроніці йдеться лише про п'ять; не згадані важливі бойові операції, здійснені окремими флотами. «Білі плями» залишилися й у висвітленні долі оточених радянських армій під Києвом у 1941 р., під Новгородом і в районі Харкова у 1942 р.

Неабияке значення у цьому, звичайно, мав й той факт, що хроніка готувалася в період, коли на чолі КПРС і Радянського уряду стояв М. С. Хрущов. Протягом останнього часу з'ясувалися, наприклад, нові подробиці наступальної операції під Харковом навесні 1942 р., коли було втрачено понад 18 радянських дивізій. Серед розшуканих працівниками Центрального архіву Міністерства оборони СРСР нових документів був, зокрема, лист Й. В. Сталіна Військовій раді Південно-Західного фронту від 26 червня 1942 р. З нього стали відомі імена прямих винуватців провалу згаданої операції—С. К. Тимошенко, М. С. Хрущова і І. Х. Баграмяна, які згодом всіляко приховували правду про дійсні масштаби втрат наших військ⁷.

Вибірково були представлені у хроніці імена воєначальників і багатьох інших учасників війни. Відсутні й окремі важливі факти, пов'язані з конкретними історичними особами. Наприклад, у ній не повідомлялося про затвердження 26 червня 1942 р. генерал-полковника О. М. Василевського начальником Генерального штабу Червоної Армії і про призначення 26 серпня 1942 р. на посаду заступника Верховного Головнокомандуючого генерала армії Г. К. Жукова*. Про неповноту відображення подій у хроніці свідчать й інші приклади: у позиції від 11 жовтня 1941 р. вміщена лише інформація про те, що підводний човен Північного флоту «Д—3» у районі Лонге-фьорда потопив транспорт противника водотоннажністю 5000 т. Однак саме цього дня Рада Народних Комісарів СРСР прийняла постанову «Про будівництво промислових підприємств в умовах воєнного часу», в ЦК КП(б)У — постанову про організацію Республіканського комітету допомоги по обслуговуванню лікарені і поранених бійців та командирів Червоної Армії. У хроніці подій за 1942 р. пропущена інформація про стан партійно-політичної роботи в Червоній Армії і про призначення начальником Головного Політичного Управління Червоної Армії кандидата в члени Політбюро ЦК ВКП(б), секретаря ЦК ВКП(б) О. С. Щербакова. «Випала» з поля зору укладачів літопису подій і постанова Президії Верховної Ради СРСР від 2 листопада 1941 р. про створення Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загартників та їх пособників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР.

⁶ Варшавчик М. А. Историко-партийное источниковедение: Теория. Методология. Методика.— К., 1984.— С. 114.

⁷ Военно-исторический журнал.— 1990.— № 1.— С. 4, 9.

* У цій хроніці взагалі не згадується прізвище Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова, якого в жовтні 1957 р. було відправлено у відставку.

Текстовий матеріал хроніки рясніє неточностями щодо хронологічних рамок ряду операцій радянських військ, дат залишення і визволення Червоною Армією міст. Істотною хибою книги була також відсутність у ній яскравих матеріалів про режим терору, встановлений фашистськими військами на тимчасово окупованій території нашої країни, про антифашистську діяльність у таборах для радянських військовополонених.

Не можна не погодитися з думкою рецензентів про цю працю: «Посилання на те, що книга є короткою хронікою, не може виправдати її неповноту. На нашу думку, короткість повинна досягатися стислістю викладу, суворим науково обгрунтованим відбором фактів, а не за рахунок відмови від висвітлення ряду важливих питань»⁸.

У новому виданні розглянутої вище хроніки⁹, здійсненому через п'ять років, критичні зауваження рецензентів і широких кіл читачів значною мірою враховані. Передусім події і факти були заново переглянуті з метою виділення найбільш важливих з них за рахунок інших, порівняно незначних, «буденних». У необхідних випадках вносилися доповнення. Так, згаданий вище пункт хроніки від 11 жовтня 1941 р. у другому виданні доповнений інформацією про оборонні бої військ 29-ї і 31-ї армій Західного фронту у районі Ржева, вздовж Волги, на північний схід, у напрямку Калініна (с. 100). Необхідність такого доповнення цілком вмотивована, оскільки вказані бої мали стратегічне значення. Про це свідчать, зокрема, спогади Маршала Радянського Союзу А. І. Єременка «На Західному фронті», в яких він писав: «Під Смоленськом німці змушені були тупцювати на місці майже протягом усього строку, що був їм відведений за планом «Барбаросса» на всю війну. Фашистське командування не змогло виділити з групи армій «Центр» усіх тих сил, які призначалися за початковим планом для підсилення групи армій «Центр» з метою захоплення Ленінграда. Воно змушене було тимчасово відмовитися і від продовження наступу на Москву»¹⁰.

Істотно були доповнені на підставі документів Центрального архіву Міністерства оборони СРСР відомості про бойову діяльність військ Червоної Армії і партизанських загонів. Детальніше, ніж у першому виданні, висвітлені події на різних ділянках фронтів, армій, корпусів, дивізій та інших підрозділів, із вказівкою номерів військових частин і з'єднань, строків початку і закінчення бойових операцій. Більш докладно розкрито хід Сталінградської битви 1942—1943 рр.

Усунення недоліків попередньої хроніки значно збагатило зміст нової книги, хоча окремі важливі документи внаслідок заборони на їх публікацію не були згадані. Серед них — наказ наркома оборони СРСР № 227 від 28 липня 1942 р. (відомий як наказ Сталіна «Ні кроку назад»), за яким створювалися спеціальні загороджувальні загоны, офіцерські штрафні батальйони і штрафні роти для рядового і сержантського складу, а також наказ Ставки Верховного Головнокомандування № 270 від 16 серпня 1941 р., згідно з яким за здачу в полон передбачалися жорстокі міри покарання не лише військовослужбовців, а й членів їх сімей.

На відміну від попереднього видання у новій хроніці наведено значно більше прізвищ конкретних осіб. Наприклад, у позиції від 23 червня 1941 р. дано перелік членів Ставки Головного Командування: народного комісара оборони СРСР Маршала Радянського Союзу С. К. Тимошенка (голова), начальника Генерального штабу генерала армії Г. К. Жукова, Й. В. Сталіна, Маршалів Радянського Союзу К. Є. Ворошило-

⁸ Дударенко М., Елисеєв Е., Кеменова А., Кузнецов Б., Лебедев В., Фост І. О хронике Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал.— 1965.— № 1.— С. 89.

⁹ СССР в Великой Отечественной войне. 1941—1945: Краткая хроника. 2-е изд., испр. и доп.— М., 1970.— 856 с.

¹⁰ Военно-исторический журнал.— 1959.— № 1.— С. 55.

ва і С. М. Будьонного, народного комісара Військово-Морського Флоту СРСР адмірала М. Г. Кузнецова. В інших повідомленнях хроніки вказувалися прізвища командуючих, членів військових рад і воєначальників Можайської лінії оборони (с. 46), Резервного фронту (с. 56), створених за наказами Ставки, відповідно, 18 і 30 липня 1941 р. У текстовому матеріалі хроніки згадується значна кількість воєначальників, а деякі з них (Г. К. Жуков, І. Х. Баграмян, Р. Я. Малиновський, М. М. Воронов, В. Д. Соколовський, Ф. І. Толбухін, С. С. Бірюзов, В. В. Курасов, М. С. Малінін та ін.) — неодноразово. Щоправда, діяльність видатного полководця Г. К. Жукова, який до 8 травня 1965 р. перебував в «опалі», згадана досить скупо (рецидиви «опали» діяли до кінця життя маршала^{10а}). І цього разу з поля зору укладачів з невідомих причин випало прізвище колишнього начальника Генерального штабу генерала армії О. І. Антонова, який відіграв, як відомо, помітну роль у розробці і підготовці стратегічних операцій і був нагороджений найвищим полководницьким орденом «Перемога».

Більше наведено в хроніці прикладів стійкості і мужності рядових солдатів та трудівників тилу, які винесли на своїх плечах основний тягар війни, яскраво довели перевагу радянської ідеології, радянського ладу над звірячою людиноненависницькою ідеологією фашизму і гітлерівським «рейхом».

Докладніше відображений у другому виданні хроніки заключний період війни — аж до підписання 8 травня 1945 р. у передмісті Берліна — Карлсхорсті представниками гітлерівського командування акту про беззастережну капітуляцію фашистської Німеччини. Охоплюючи найзначніші події війни з японськими мілітаристами (розгром Квантунської армії, визволення Кореї і Північного Китаю), хроніка доведена до 4 вересня 1945 р., коли Указом Президії Верховної Ради СРСР було скасовано Державний Комітет Оборони в зв'язку із закінченням війни і припиненням надзвичайного стану в країні.

Разом з тим у другому виданні хроніки недостатньо показано економічні, політичні, дипломатичні й воєнні аспекти першого періоду Великої Вітчизняної війни. Це зумовлювалося значною мірою недомовками відносно культу особи*, що мали місце в роки, коли Л. І. Брежнев всіляко прагнув стабілізувати, консервувати усталені форми економічної, державної і громадсько-політичної діяльності. В книзі відсутні матеріали про грубі прорахунки військово-політичного керівництва країни, насамперед Й. В. Сталіна, некомпетентні дії К. Є. Ворошилова, Л. З. Мехліса, А. О. Жданова та інших у ході підготовки і проведення бойових операцій, про помилки Ставки ВГК, допущені при плануванні стратегічних операцій літньої кампанії 1942 р., про безпідставні репресії щодо ряду народів (калмиків, чеченців, інгушів, балкарців, кримських татар, німців Поволжя та ін.).

Все ж вихід у світ другого, виправленого і доповненого видання книги «СССР в Великой Отечественной войне. 1941—1945» сприяв активізації роботи в напрямі укладення інших хронік подій даного періоду. Зокрема, помітним вкладом в історіографію і джерелознавство стала хроніка «Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза»¹¹, в якій на фоні загальносоюзних подій відображено воєнні операції на території України, життя її населення в умовах окупаційного режиму, всенародний опір фашистським загарбникам, діяльність партійного і комсомольського підпілля, партизанський рух.

^{10а} Павленко І. Г. Размышление о судьбе полководца // Военно-исторический журнал.— 1988.— № 12.— С. 35—36.

* Група відомих істориків (Є. Жуков, В. Трухановський, В. Шунков) навіть виступила 30 січня 1966 р. в газеті «Правда» з спростуванням терміну «період культу особи» як помилкового і «немарксистського».

¹¹ Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий.— К., 1985.— 618 с.

Укладачі літопису подій — наукові працівники Інституту історії АН УРСР, використавши вищезгадану загальносоюзну хроніку, залучили разом з тим велику кількість нових, маловідомих матеріалів. Так, у позиції цієї хроніки від 23 червня 1941 р. вміщено 27 різних повідомлень, в той час як у першому виданні хроніки «СССР в Великой Отечественной войне. 1941—1945» — лише 9, а у її другому виданні — 16. Позитивним моментом є також включення в хроніку окремих замовчуваних раніше фактів першого періоду війни, що дало можливість більш правдиво відтворити картину бойових дій.

Дві менші за обсягом хроніки знайомлять з подіями Великої Вітчизняної в окремих регіонах нашої республіки — Чернігівській і Вінницькій областях¹². У хроніці про події на Чернігівщині вперше вміщено дані про діяльність партизанських загонів, про героїчний опір населення тимчасово окупованої території області фашистським поневолювачам. Привертають увагу читачів змістовні редакційні примітки у другій хроніці.

Названі видання, підготовлені істориками-хроністами нашої республіки, істотно відрізняються в археографічному відношенні. Якщо хроніки по Чернігівській і Вінницькій областях мають додатки, іменні, географічні покажчики, то хроніка «Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза» містить лише список основної використаної літератури при відсутності посилань на джерела. Щодо цього вигідно вирізняється видана у 1986 р. хроніка про Москву і Московську область¹³. До кожного факту, вміщеного в ній, дається посилання на джерело.

Одночасно з цим виданням побачила світ хроніка битви за Кавказ у 1942—1943 рр.¹⁴. У ній вперше зроблено спробу відтворити кожен з 442 днів його героїчної оборони. Характерною особливістю цієї хроніки є те, що вона дає паралельно відомості про бойові дії радянських і німецьких військ. Вміщені відомості про погодні умови, температуру повітря і стан шляхів з 1 жовтня 1942 р. до 21 травня 1943 р. (дані почерпнуті з «Журналу бойових дій німецької армії групи «А»). Таким чином, переконливо розвінчуються намагання західноєвропейських воєнних істориків і мемуаристів виправдати поразки фашистських армій несприятливими кліматичними умовами.

Слід зазначити, що історики Грузії всебічно і об'єктивно описали бойові дії, у тому числі Новоросійську десантну операцію і битву за «Малу землю». В хроніці відсутні «факти», пов'язані з вигаданою «полководницькою» діяльністю Л. І. Брежнева, колишнього начальника політвідділу 18-ї армії.

Звертає на себе увагу широка джерельна база книги: матеріали Центрального архіву Міністерства оборони СРСР, партійних і радянських архівів Грузії, Вірменії, Азербайджану і автономних республік Північного Кавказу, періодична преса (особливо армійські і дивізійні газети), багатотомні праці, окремі монографії, мемуари учасників війни, праці німецьких воєнних істориків тощо.

Серед наукового доробку, присвяченого героїчним подіям Великої Вітчизняної, є також хроніки історії міст-героїв: книга «73 героических дня: Хроника обороны Одессы в 1941 году»¹⁵ (її 2-ге видання, виправ-

¹² Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією (1941—1943). — Чернігів, 1947. — 323 с.; Вінниччина у період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.: Хроніка подій. — К., 1963. — 141 с.

¹³ Москва и Московская область в Великой Отечественной войне. 1941—1942: Краткая хроника. — М., 1986. — 523 с.

¹⁴ Цкитишвили К. 442 огненных дня: Битва за Кавказ. Краткая хроника и материалы. — Батуми, 1986. — 489 с.

¹⁵ 73 героических дня: Хроника обороны Одессы в 1941 году. — Одесса, 1974. — 275 с.

лене і доповнене, вийшло в 1978 р.) і хроніка оборони Ленінграда¹⁶. Обидві хроніки виділяються насиченістю і змістовністю фактів героїчної епопеї.

Що ж до оборони Сталінграда, то вона, на жаль, ще не знайшла належного відображення в окремій хроніці. Цій події присвячено розділ у хроніці історії Волгограда і області¹⁷. Однак факти і події у ньому підібрані недосить ретельно. У позиціях хроніки, де згадуються Сталінградський, Південно-Західний і Донський фронти (с. 163, 167, 168), відсутні навіть прізвища їх командуючих. У тексті не знаходимо чомусь прізвищ В. І. Чуйкова, О. І. Родімцева і багатьох інших відомих учасників Сталінградської битви. Хід бойових операцій в хроніці описується дуже стисло. Не знайшли, зокрема, відображення героїчні бойові дії 2-ї гвардійської армії у районі Верхньо-Кумського. В цілому доводиться констатувати, що військово-історична концепція Сталінградської битви майже не зазнала змін із сталінських часів. Вона, як зазначає військовий історик Г. В. Ключарьов, «продиктована особистими інтересами і цілями Сталіна і є головною причиною зовсім недостатнього і багато в чому неадекватного відображення подій битви в різних книгах (радянських і зарубіжних) і долі втягнутих у ці події людей»¹⁸.

Історія битви під Сталінградом, безсумнівно, повинна бути належно відображена в окремій хроніці, так само, як, до речі, й історія воєнних років міст-героїв Києва, Севастополя, Новоросійська, Керчі, Тули, Смоленська, Мурманська. Тим більше, що вже почали виходити в світ хроніки, присвячені навіть прифронтовим містам¹⁹.

Заслужують на увагу дослідників і хроніки про Ясько-Кишинівську операцію²⁰ та окремі прославлені військові частини²¹. Ці праці добре насичені «фактажем». Хроніка про Ясько-Кишинівську операцію (20—29 серпня 1944 р.) запам'ятовується добре підготовленим науковим апаратом, до якого увійшли цінні додатки: списки керівного складу фронтів, армій, флотів, флотилій, корпусів і дивізій, що брали участь в операції; директиви Ставки ВГК, накази Верховного Головнокомандуючого і командуючих фронтами; повідомлення Радінформбюро; списки з'єднань і частин, удостоєних урядових нагород за зразкове виконання завдань командування в ході операції, а також з'єднань і частин, удостоєних почесних найменувань «нижньодніпровські», «кишинівські». У кінці книги вміщені бібліографія, іменний покажчик.

Однак робота в цьому напрямі тільки почала розгортатися. Нарешті, на початку 80-х років з'явилися хроніки про історію окремих родів військ Червоної Армії. Особливо слід виділити книгу «Войска ПВО страны в Великой Отечественной войне. 1941—1945»²², в якій на фоні бойових дій усієї Червоної Армії висвітлені найважливіші факти використання винищувальної авіації і зенітної артилерії, вдосконалення тактики застосування різних родів військ протиповітряної оборони. До недоліків книги треба віднести слабкий показ невідповідності радянських військ до відсічі нападу фашистів, що призвело до знищення у перший же день війни багатьох аеродромів разом з літаками, іншою

¹⁶ Буров А. В. Блокада день за днем: 22 июня 1941 г.—27 января 1944 г.—Л., 1979.—480 с.

¹⁷ Наш край: Хроника истории Волгограда и области.—Волгоград, 1978.—С. 154—182.

¹⁸ Ключарев Г. В. Новый взгляд на ход Сталинградской битвы // Вопросы истории.—1989.—№ 12.—С. 54.

¹⁹ Акинъхов Г. Вологда прифронтовая: Хроника.—Архангельск, 1984.—176 с.; Гринько А. В боях за Воронеж: Хроника героической обороны города.—Воронеж, 1983.—174 с.

²⁰ Краткая хроника Яско-Кишиневской операции.—Кишинев, 1984.—158 с.

²¹ Чмелев А. М. Прошла с боями: Хроника боевых действий 59-й гвардейской Краматорской стрелковой дивизии.—Кишинев, 1983.—174 с.

²² Войска ПВО страны в Великой Отечественной войне. 1941—1945: Краткая хроника.—М., 1981.—375 с.

технікою, засобами зв'язку. В цілому ж хроніка містить цінний матеріал для створення наступних праць про Велику Вітчизняну війну.

Підсумовуючи короткий аналіз хронік фактів і подій Великої Вітчизняної війни, слід відзначити нерівномірність їх виходу в світ, що в основному було пов'язано з розробкою недостатньо вивчених питань даного періоду. У міру появи нових узагальнюючих праць — монографій, мемуарів, збірників документів розширювалася тематика хронік, поліпшувався їх зміст.

Застій у суспільних науках, догматизм, відсутність творчих дискусій, грубе насадження авторитарних думок і оцінок історичних явищ надзвичайно знижували науковий рівень хронікальних публікацій. «Лакування історії» призвело до однобокого висвітлення у більшості хронік подій Великої Вітчизняної війни, в яких героїчна боротьба радянського народу проти фашизму здебільшого показана як ланцюг воєнних дій і діяльності Верховного Головнокомандування.

Як справедливо зазначив радянський історик А. В. Гулига, життя суспільства — це всесвітньо-історична драма. За кожним фактом — доля людини, інтерес до історії — це інтерес до людини²³. Тим часом, якщо у хроніках йшлося про історичну роль окремих осіб і подій, нерідко відбувалася відверта фальсифікація — деякі події і особи «висувалися на передній план, перебільшувалися їх питома вага у загальному ланцюгу історичних подій, роль інших, навпаки, применшувалися, а то й зовсім зводилася нанівець. У результаті загальна картина історичного розвитку поставала в спотвореному вигляді»²⁴.

Істотним недоліком усіх хронік є й те, що в них не знайшли належного висвітлення передвоєнна зовнішня політика Радянського уряду, зокрема укладення з гітлерівською Німеччиною пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. і Договору про дружбу і кордон з Німеччиною від 28 вересня 1939 р., що було грубою політичною помилкою Й. В. Сталіна та його найближчого оточення і призвело до недооцінки намірів майбутнього грізного противника. В хроніках не згадані грубі порушення соціалістичної законності, масові сталінські репресії щодо командних кадрів, внаслідок чого різко знизилася боєдатність Червоної Армії, яка виявилася невідповідною до війни.

У хронікальних наукових працях, присвячених історії Великої Вітчизняної війни, таким чином, ще слабо відображені реальні події, залишається чимало «білих плям». Немає хронік подій у таких великих регіонах, як Білорусія і Прибалтика, що були ареною запеклих боїв. Не створені хроніки багатьох важливих стратегічних операцій Червоної Армії.

Нині, в умовах перебудови воєнно-історичної науки, коли в Інституті воєнної історії Міністерства оборони СРСР готується фундаментальна 10-томна історія Великої Вітчизняної війни, а також проводяться дослідження відповідної тематики в інших наукових закладах країни, на укладачів історичних хронік покладаються особливо відповідальні завдання. Вони повинні мати не лише ґрунтовні професійні знання, вміти добре орієнтуватися у величезному корпусі архівних, друківаних, рукописних та інших джерел, а й глибоко осмислювати, критично оцінювати події минулих років з позицій сьогодення. Нині необхідна об'єктивна оцінка кожного факту, розкриття об'єктивного зв'язку між тим чи іншим фактом і тенденцією розвитку історичної дійсності.

Одержано 18.04.90.

²³ Гулига А. В. Эстетика истории.— М., 1974.— С. 27.

²⁴ Келле Ж. В. История КПСС в системе обществоведения // Вопросы истории КПСС.— 1988.— № 7.— С. 66.

В статті, посвященій хронікам Великої Отчественной війни, вперше в обобщаю-щем виде раскрывается накопленный исследователями опыт систематизации и анализа важнейших событий и фактов периода борьбы советского народа против фашистских захватчиков.

В. В. Ленська (Кривий Ріг)

Фашистська шкільна політика на окупованій території України

Розглядається реакційна сутність шкільної політики німецьких окупантів на Україні в роки війни та результати протидії їй корінного населення.

У своїх планах підкорення та колонізації окупованої України фашистські загарбники значну увагу приділяли налагодженню механізму духовного пригнічення місцевого населення. Гітлер не приховував своїх планів і щодо шкільної політики на окупованій території. Він вважав, що «...загальна освіта є розкладаючою отрутою. Тому кожен стан буде мати свій рівень освіти. Широким масам рабів буде надане благодіяння бути неписьменними»¹.

Рейхсфюрер СС Генріх Гімлер розглядав освіту населення окупованих територій як складову частину онімечування й поневолення європейського Сходу, політики «блют унд боден» (кров і земля). В одному з його документів говорилося: «Для ненімецького населення на Сході не повинно бути ніяких шкіл, крім чотирикласної початкової школи. Початкова школа має ставити своєю метою навчання учнів тільки рахуванню максимум до 500 і вмінню розписатись, а також поширення вчення про те, що покірність німцям, чесність, старанність і слухняність є божою заповіддю. Вміння читати я вважаю не обов'язковим. Щорічно повинна проводитися фільтрація дітей у віці від 6 до 10 років для відбору повноцінних і неповноцінних дітей»².

Виступаючи в 1942 р. перед вищими чинами СС і поліції в Житомирі, Гімлер ще раз підтвердив цю думку. Він, зокрема, сказав: «Принципова лінія для нас абсолютно ясна — цьому народу не треба давати культуру»³.

Наведені приклади свідчать про те, що шкільна політика, яку проводили фашистські загарбники на окупованій території, була спрямована на те, щоб поставити український народ в становище духовного кріпацтва.

Втілюючи в життя педагогічну доктрину фюрера, рейхскомісар України Кох у січні 1942 р. видав наказ, в якому викладались умови відкриття початкових, так званих «народних» шкіл. Згідно з цим наказом заборонялося використання учбових планів, навчальних посібників радянської школи. При відборі педагогічних кадрів перевага надавалася особам, відомим своїми антирадянськими поглядами, а передових учителів до роботи не допускали. Заборонялося також викладання російської мови⁴.

Виконуючи цей наказ, окупаційна влада відкрила майже в усіх областях невелику кількість чотирикласних «народних шкіл», почала

¹ Краль Вацлав. Преступления против Европы. Перевод с чешского.— М., 1968.— С. 13.

² СС в действии: Документы о преступлении СС.— М., 1968.— С. 546.

³ Нацистских преступников — к ответу! — М., 1983.— С. 23.

⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: 36. документів та матеріалів.— К., 1969.— С. 71.

видавати «Педагогічний інформаційний бюлетень», газету «Школяр», підготувала нові сфальсифіковані підручники, в місцевих газетах запроваджено рубрику «Сторінка для школяра».

«Реформатори народної освіти» почали активно впроваджувати в шкільне життя фашистські порядки, «обробляти» дітей у своєму дусі, створювати відповідний режим, який мав фашизувати освіту і шкільне життя.

Перетворивши школу в засіб класового панування, окупанти узаконили переважне право освіти для дітей заможного стану⁵. Особливо широко це практикувалося в західних областях України. З'явилися так звані «рідні школи», що утримувалися на кошти сімей учнів⁶.

Повсюдно в учбових закладах проводилася національна дискримінація. В офіційних документах державними мовами на окупованій території оголошувалися німецька і румунська. Російська й українська мови жорстоко переслідувалися. Так, семикласниця Машу Афанасьєву й Уляну Заволоніну із с. Павлівка Арцизького району Одеської області побили за те, що в їх роботі, написаній румунською мовою, зустрічалися російські літери. За кожну таку літеру вони отримали по три удари різкою⁷. У с. Мар'янівка румунська жандармерія прилюдно відшмагала 6 школярів та їх батьків за таємне вивчення української грамоти на квартирі вчительки-патріотки⁸.

Дітей залякували грошовими штрафами і фізичним покаранням за вживання російської мови.

Оскільки відповідної навчальної літератури не вистачало, окупанти використовували радянські підручники, попередньо виправивши їх на свій розсуд. До чого це призвело — свідчить стаття «Про підручники в українських народних школах», опублікована в 1942 р. у «Педагогічному інформаційному бюлетені». В ній, зокрема, говорилося: «Ці підручники ми виправили, але виправлення мало чисто механічний характер. Радянські слова, наприклад, такі, як «колгоспник», «піонер», «ударник», «стахановець», «соціалістичне будівництво», «Червона Армія», «комсомолец» й інші були замінені словами, що відповідали сучасності, але заміна окремих слів у цілому радянському контексті не досягає мети і подекуди доходить до курйозів». І далі: «Ця обставина багато шкодить справі, оскільки діти завжди будуть цікавитися, що там було написано раніше, до виправлення. Звідси може виникнути багато непорозумінь і неприємностей»⁹.

Негативна реакція населення, зрештою, змусила німецьку адміністрацію заборонити навіть виправлені підручники. Оберфюрер Шайдт прямо заявив: «Марксизм зумів внести як у буквар, так і в наукову книгу по сільському господарству марксистський підхід у такій мірі, що для майбутнього будівництва майже вся наявна література непридатна»¹⁰.

В результаті більш як 2 мільйони підручників було знищено. Школярі почали вчитися за конспектами, а для читання використовувалися фашистські газети, що видавалися на окупованій території¹¹.

Практика з кожним днем дедалі переконливіше спростовувала демагогічну пропаганду загарбників. Не випадково в одному із секретних документів фашистської окупаційної влади є цікаве визнання: «... Українці все більше переконуються в тому, що німецька адмініст-

⁵ Полтаві 800 років. 1174—1974: 36. документів і матеріалів.— К., 1974.— С. 260; Рад. освіта.— 1984.— 13 листоп.

⁶ ЦА ВЛКСМ, ф. 7, оп. 2, спр. 113, арк. 1.

⁷ Там же, спр. 1016, арк. 17.

⁸ В бою и труде: Подростки в Великой Отечественной войне.— М., 1981.— С. 121.

⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1198, арк. 86.

¹⁰ Рад. освіта.— 1984.— 13 листоп.

¹¹ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 7, спр. 49, арк. 73.

рація проводить культурну політику, спрямовану на знищення української культури»¹².

Поряд із соціальною й національною дискримінацією проводилася і статева. Під час формування класів перевага надавалася хлопчикам. На 40 школярів приймали приблизно 5 дівчаток. У кращому випадку їм вдавалося вступити в «школи доведення»¹³.

За природне вважалося фізичне покарання. В «Педагогічному інформаційному бюлетені» пропонувалося «впливати на учнів морально і фізично». Вчителі били дітей, по кілька годин змушували їх стояти на колінах¹⁴. Німецький поет-антифашист Еріх Вайнер писав: «Жахливе нині життя дітей... Дома — бідність, нестатки. У школах — тупа, звиряча муштра, вічне биття. По закінченню школи і в канікули дітей перетворюють у рабів, женуть на німецькі поля. З ранку до ночі вони гнуть там спину за кусень хліба... Скорботна доля дітей під кривавим кулаком фашизму! Ні хліба, ні радощів, ні волі, ні освіти. Нічого попереду. Таку долю недолюдок Гітлер хоче нав'язати всім поневоленим ним народам»¹⁵.

Вся робота шкіл в окупованих районах спрямовувалася на придушення будь-якої дитячої ініціативи, усунення учнів від суспільного життя. «Ніяких дитячих зборів і організацій. У класі — тільки черговий. Ніяких старост. Газет не потрібно. В класі повинен бути портрет фюрера і один — два плакати»¹⁶, — так записано в інструкції для директорів шкіл.

Самодіяльні дитячі організації, які існували за Радянської влади, категорично заборонялися. Дітей страчували за те, що носили піонерський галстук, за зберігання тексту урочистої обіцянки юного піонера і т. ін.

Загальним цілям реакційної «шкільної політики» загарбників відповідала комплектація педагогічних кадрів. В інструкції вчителям вказувалося, що «всякий більшовицький вплив, який виходить із школи, буде каратися смертю»¹⁷. Вчителі були зобов'язані поширювати серед дітей провокаційні чутки, нісенітниці про партійних і радянських керівників, брехливі зведення про стан справ на фронті і тому подібне.

Педагогічний персонал перевіряла політична поліція. Апофеозом нової системи «освіти» було встановлення над школою опіки гестапо. В Харківській області, наприклад, зондерфюрер Вайс щотижня викликав до себе завідуючих і наказував, що і як треба робити в школах в наступні тижні. Інструктуючи їх, як слід чити і виховувати дітей, він вимагав якомога менше конспектів і знань, побільше слухняності. Особлива увага зверталася на фальсифікацію гуманітарних наук та історичної дійсності¹⁸.

Оскільки процес поневолення й онімечення українського народу йшов не так швидко та якісно, то німецько-фашистські окупанти повели політику на розкол нації. Теоретично вона була обгрунтована у відомстві А. Розенберга в квітні 1942 р. В документі «До питання про майбутнє поводження з російським населенням» пропонувалося поділити окуповані території на різні політичні райони, щоб цим самим забезпечити в кожному з них «відокремлений національний розвиток»¹⁹. Окупанти намагалися втягнути шкільну молодь у свою антинародну

¹² Німецько-фашистський окупаційний режим (1941—1944).— М., 1965.— С. 217.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 209, арк. 17; ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 7, спр. 49, арк. 71.

¹⁴ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 7, спр. 19, арк. 74; спр. 49, арк. 74.

¹⁵ Піонерська правда.— 1941.— 12 июля.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1188, арк. 8, 184.

¹⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим.— С. 71.

¹⁸ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 14, оп. 1, спр. 127, арк. 59; ЦА ВЛКСМ, ф. 7, оп. 2, спр. 116, арк. 59.

¹⁹ Безыменский Л. А. Конец одной легенды.— М., 1972.— С. 33.

діяльність. Під їх впливом у Вінницькій області школярі 7—8 класів були залучені в профашистські молодіжні організації, що розповсюджували листівки, виготовляли саморобну зброю і здійснювали терористичні акти²⁰. У Харківській, Київській, Запорізькій, Дніпропетровській, Полтавській, Ворошиловградській областях націоналісти створили профашистську організацію «Просвіта», де була шкільна секція. У Львівській та інших західних областях були створені націоналістичні молодіжні організації «Курені молоді», «Вільний український союз молоді» та інші, що виховували молоде покоління в антирадянському, націоналістичному дусі. З цією ж метою українські й польські націоналісти використовували релігійні свята під антибільшовицькими гаслами²¹.

Аналогічну політику проводили румунські окупанти на півдні України. Вони створювали там спеціальні культурно-просвітні організації. Особливо активну роботу проводило товариство «Вогнища культури». Воно видало книгу «Керівництво для селянських шкіл», в якій основна увага приділялася вихованню молоді в дусі поваги до короля і бога²².

Однак ніякі витончені методи фашистського виховання й насильства не могли придушити в українських дітей почуттів патріотизму, національної гідності. Діти чинили посильний опір ворогу. Багато з них бойкотували фашистську школу, всіляко критикували її, добивалися, щоб їх критика набула широкої гласності. В статті В. Коноваленко «Мужність юних» розповідається про Галину Шереметеву, Світлану та Лілю Овчаренко, Валю Яшину, які присяглися носити під платками піонерські галстуки і чинити опір «новій владі». Вони випускали газету «Піонер—партизан» і вивішували її в місті. В одній з них піонери писали: «Ми вчимося при німцях в їх поганій, огидній школі. Вони брешуть нам про наших бійців неймовірно байки. Ми—піонери і тому повинні встановити зв'язок з партизанами»²³.

Обструкція з боку дітей фашистської шкільної політики набувала найрізноманітніших форм. На стінах фашистських шкіл з'являлися написи: «Геть німців!», «Хай живе радянська школа!». Учні свідомо порушували дисципліну, зривали навчальний процес, стріляли з рогаток у портрет Гітлера, писали на ньому лайливі слова²⁴. Улюбленою їх піснею була частівка, яку вони співали таємно:

Эй, ты, Гитлер, твердый лоб.
Закажи себе ты гроб.
Если гроба не закажешь,
То живым ты в землю ляжешь!²⁵

У ряді районів України бойкот фашистської школи набував масового характеру. Наприклад, у Червоному районі Сумської області в період окупації місцева влада відкрила 14 шкіл, але вже через півтора місяці вона змушена була закрити 4 з них, оскільки не вистачало учнів. Інші школи знаходилися також під загрозою закриття. За підрахунками журналістів Л. Бровченка і В. Чопенка, тільки 1% дітей шкільного віку відвідували «народні школи»²⁶.

Через брак спеціально підготовлених учительських кадрів окупанти змушені були використовувати на викладацькій роботі в чотири-

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 44, спр. 1651, арк. 71—72.

²¹ Там же, спр. 1763, арк. 3, 4; Григорович Д. Ф. Политическая работа КПСС среди населения на временно оккупированной территории Украины.— К., 1980.— С. 40—41.

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 44, спр. 1722, арк. 15.

²³ Сталинское племя.— 1944.— 8 янв.

²⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1189, арк. 187.

²⁵ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 7, спр. 49, арк. 72.

²⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1188, арк. 138; Рад. освіта.— 1984.— 13 листоп.

класних школах радянських педагогів. Проте багато з них намагалися уникнути цієї роботи, визнаючи за краще безробіття і голодну смерть. А ті педагоги, які погодилися працювати в початкових школах, часто на уроках пропагували серед дітей комуністичну ідеологію, таємно користувалися радянськими підручниками, розповідали дітям правду про стан справ на фронті²⁷. Таким чином, вони впливали на розум і серця не тільки школярів, а й їх батьків, виконуючи патріотичний обов'язок перед Батьківщиною і радянським народом.

Зважаючи на це, окупаційна влада змушена була подекуди закрити школи. В розпорядженні Чернігівської міської комендатури вказувалося: «Відкриття шкіл суворо забороняється, бо нема ніякої гарантії в тому, що викладання буде проводитися не в більшовицькому напрямі. Всі відкриті до цього часу школи, зокрема, в Острі і Броварах — негайно позакривати!»²⁸

Масових розмірів набув саботаж директиви Розенберга про примусову дитячу працю. Діти та їх батьки ухилялися від виконання наказу окупаційних властей, і це змусило рейхскомісара України піти на крайні заходи — позбавити підлітків на місяць продовольчих карток, а їх батьків оштрафувати на 200 крб. кожного²⁹.

Різні види опору фашизації шкільної системи завдавали досить відчутних ударів колонізаторській політиці окупантів. Спеціальні служби інформації румунських і німецьких окупантів змушені були визнати, що боротьбу доводиться вести не тільки з регулярною, а й з «непомітною армією»³⁰, у перших лавах якої була молодь. У доповідній записці «Про становище молоді на Україні» Гімлер зазначав: «Українська молодь у своїй поведінці зберегла традиції, набуті нею в період Радянської влади... Молодь бажає повернення радянської системи. В критичні дні на Східному фронті настрої молоді в основному були більшовицькими...»³¹.

Віра в поразку фашизму і перемогу Червоної Армії відбилася, зокрема, у прагненні дітей, їх батьків і патріотично настроєних педагогів зберегти, хоч і в нелегальній формі, радянську школу у ворожому тилу. Якщо це не вдавалося в повній мірі, то вчителі навчали невеличкі групи школярів у хатах селян. Наприклад, у с. Біла Криниця Ровенської області педагог І. А. Волков вчив п'ятикласників за радянськими програмами і підручниками³². Подібне навчання дітей односельців проводила 55-річна вчителька із с. Мар'янівка Одеської області А. Г. Головка, за що поплатилася своїм життям³³.

У Волинській області в нелегальних школах навчалися близько 10 тис. дітей³⁴. Особливо велику роботу по організації шкіл провадив колишній завідувачий Волинським облвно, командир партизанського загону Ф. І. Лисенко. Він допомагав вчителям складати програми, організував збирання радянських підручників у населення³⁵, що потрібні були не тільки для підпільних радянських шкіл, а й для тих, хто легально працював на території партизанських країв і зон.

Вчителі—партизани по пам'яті відновлювали учбові програми, самі складали букварі, підручники, тексти диктантів і переказів. Вони широко використовували матеріали зведень Радінформбюро, розпові-

²⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні.— С. 91.

²⁸ Кобринец П. Н. Патриотическое воспитание в советских школах на временно оккупированной территории СССР в годы Великой Отечественной войны // Сов. педагогика.— 1980.— № 5.— С. 105.

²⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні.— С. 128.

³⁰ Бачинський А. Д. Допомога трудящих придунайських земель України Червоній Армії у ході Ясько-Кишинівської операції // УІЖ.— 1984.— № 8.— С. 125.

³¹ Матеріали XVI з'їзду КП(б)У.— К., 1949.— С. 14.

³² Червоний прапор.— 1945.— 7 квіт.

³³ В бою и труде: Подростки в Великой Отечественной войне.— С. 121.

³⁴ Кобринец П. Н. Указ. соч.— С. 101.

³⁵ Комсомольская правда.— 1972.— 11 февр.

дали учням про героїв-земляків, про минулі бої. Якщо не було паперу, то писали на корі, землі, дошках, але заняття не припиняли³⁶.

Вчителі підпільних і партизанських шкіл прагнули налагодити обмін досвідом. У вересні 1941 р. була проведена антифашистська конференція вчителів Путивльського району Сумської області, на якій обговорювалися форми і методи проведення навчально-виховного процесу і завдання вчительства на тимчасово окупованій території³⁷. В смузі бойових дій партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака в деяких селах відбулися збори вчителів діючих шкіл з питання проведення уроків історії³⁸.

Яскравим прикладом життєздатності радянської школи була її робота в одеських катакомбах і севастопольських штольнях. Напередодні відступу наших військ з чорноморських міст вчителі перенесли туди шкільне обладнання, підручники, карти та інше майно. Протягом усього періоду окупації діти навчалися в підземних школах³⁹.

Шкільна політика окупантів, що мала за мету духовно роззброїти українську молодь, придушити її національну самосвідомість шляхом насильницького онімечення, румунізації, виховання в дусі ідей «Великої Німеччини», зазнала поразки.

Одержано 23.04.90.

Рассматривается реакционная сущность школьной политики немецких оккупантов на Украине в годы войны и результаты противодействия ей коренного населения.

³⁶ Суворова Г. Ф. Учителя в годы Великой Отечественной войны // Начальная школа.— 1984.— № 5.— С. 11.

³⁷ Коваль М. В. У битві з фашизмом: Соціалістична культура — могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів. — К., 1964.— С. 79.

³⁸ Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат.— К., 1962.— С. 38.

³⁹ Пионерская правда.— 1942.— 6 трав.; Рад. освіта.— 1984.— 23 жовт.

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

М. Ф. Рожко (Львів)

Карпатські шляхи та їх оборона

Залучаючи результати архітектурно-археологічних досліджень останніх років, проведених у Прикарпатті та Карпатах, автор робить спробу показати, що в цьому регіоні ще в давньоруський період існувала добре налагоджена система оборонних укріплень.

Важливою умовою оборони кордонів є наявність укріплених пунктів, особливо в тих місцях, які ворог не міг обійти.

Літописні та літературні джерела неодноразово вказують на побудову прикордонних оборонних пунктів. У 80-х роках Х ст. у Київській Русі була збудована система міст-фортець на південних кордонах. Вони мали захищати давньоруські землі від агресивних кочівників¹.

¹ Повесть временных лет.— М.; Л., 1950.— Ч. 1.— С. 11 (далі — ПВЛ); Прикордонні укріплення будувалися вздовж природних рубежів, річок Остер, Трубіж, Сула і Стугна.

Побудова прикордонних укріплених пунктів є характерною рисою для всієї території Русі. Освоєння її нових земель та покірність підлеглих племен були можливими лише при умові наявності оборонних укріплень з певними гарнізонами-залогами. Все це було характерним і для Галицької землі, а тому не дивно, що ятв'яги на знак покори «...послали послів своїх і дітей своїх, і данину дали, і обіцялися покоритись йому і городи ставити в землі своїй»². В період феодальної роздробленості прикордонні оборонні пункти існували навіть між окремими князівствами та землями.

Очевидно, що південно-західні рубежі Галицької землі, які мали кордони з Угорщиною та Чехією, що проходила вздовж гірського пасма Карпат, повинні були мати оборонні укріплення. Проте, в спеціальній літературі побутує думка, що «прикордонна зона в цьому районі (угорсько-галицьке прикордоння — авт.) була, очевидно, широкою і повністю включала Карпатські гори». Як вважає автор, в «...горах ні руських, ні угорських укріплених поселень не існувало»³. На Буковині, твердять дослідники, «...прикордонна смуга... була досить широкою, а прикордонні укріплення обох сусідніх держав (Русі і Угорщини) розташувались з обох боків Карпат на рівнині»⁴. Існуюча думка склалася завдяки відсутності відповідних даних і якоюсь мірою відображає стан дослідження цієї проблеми. Архітектурно-археологічні дослідження останніх років, проведені в Прикарпатті та Карпатах, дають підставу по-іншому розглядати це питання*. Незважаючи на те, що дослідженнями тимчасово охоплена не вся територія давньоруських Карпат, наявні оборонні укріплення в цьому регіоні дають підставу думати про добре налагоджену систему оборони, яка охоплювала не лише передгір'я, а й «Гору»⁵.

Спробуємо в загальних рисах знайти підтвердження цієї думки в писемних джерелах. Автор «Слова о полку Ігоревім» промовляє:

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
На своїм золотокованім престолі,
Підперши гори угорські
Своїми залізними військами.
Заступивши королеві дорогу,
Зачинивши ворота на Дунаї⁶⁻⁷.

Давньоруський автор «Слова» небагатослівно і лаконічно висловив основну суть діяльності та політики галицького князя.

За цими рядками відчувається добре організована оборонна система, яка надійно перекривала гірські проходи, закривала «Ворота», гарантувала безпечний проїзд на торгових шляхах. Згадка про такі «ворота» в Галицько-Волинському літописі дає вичерпну інформацію про їх характер та призначення. «Ляхи ж іще не ввійшли навіть у свою землю, а тільки лиш пройшли були Ворота,— а се було місце неприступне, бо не можна було його обійти нізвідки; тим-то й називалося воно «Ворота» через тіснину...»⁸. З подальшого тексту літопису дізнаємося, які переваги давали такі ворота. Незважаючи на те, що сини Данила Галицького та Василька, Шварно і Володимир, були «з

² Полное собрание русских летописей.— СПб., 1908.— Т. 2.— С. 835 (далі — ПСРЛ); Текст Галицько-Волинського літопису подається в перекладі Л. Махновця.

³ Раппопорт П. А. Военное зодчество Юго-Западной Руси // Материалы и исследования по археологии СССР.— Л., 1967.— № 140.— С. 178—180 (далі — МИА).

⁴ Цит. за.: Нариси з історії Північної Буковини.— К., 1980.— С. 36.

* Питаннями вивчення оборонних укріплень у Карпатах займається Карпатська архітектурно-археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР, створена згідно з постановою Президії АН УРСР № 132 від 17.03. 1982 р.

⁵ Так часто називають Карпатські гори давньоруські літописці. Див.: ПСРЛ.— Т. 2.— С. 778.

⁶⁻⁷ Текст перекладу М. Т. Рильського. Див.: «Слово о полку Ігоревім» (перекладу).— К., 1982.— С. 21.

⁸ ПСРЛ.— Т. 2.— С. 866.

великою силою і були полки [їхні] з виду, як бори великіі...»⁹, проте перемогли поляки русичів тому, що «через тісноту» неможливо було ввести свіжі сили. Як показують натурні обстеження, літописні «ворота» мали і спеціальні укріплення¹⁰. «Ворота» знаходилися поблизу сучасного с. Вороблячин Яворівського району Львівської області.

За даними літописів, ворота відомі не лише на узгір'ях Розточчя. В 1231 р. Данило Галицький, переслідуючи заколотників з князем Олександром Всеволодовичем на чолі, «...гнав його аж до Сянока і [до] Воріт Угорських»¹¹. Місто Сянок було важливим комунікаційним вузлом не лише на дорозі до Угорських Воріт, а й на шляху, який вів до Лупківського перевалу. Археологічні дослідження підтвердили наявність у Сяноку оборонного дитинця й посаду, а також укріплення на Білій Горі, які датуються XII—XIII ст.¹² Розміщені на правому березі р. Сян на Білій Горі укріплення могли прикривати переправу через ріку.

На противагу «Угорським воротам», з протилежного боку були відомі «Руські ворота» (аналогічно як Карпатські гори на Русі називали «Угорськими», а в Угорщині — «Руськими»). Підтвердження цьому знаходимо в угорських документах, у яких розповідається про битву угрів «на Русі під великими Воротами Галичини (Галиції), які ще називаються угорськими» і знаходяться «... над рікою Дністром»¹³.

«Угорські ворота» й дорога, яку вони прикривали, не були єдиними переходами через Карпати, що добре знали угри і русичі. Через сучасний Верецький перевал проходив ще один добре відомий шлях. Ще на початку X ст. по ньому угорський вождь Альмус вів племена угрів на свою нову батьківщину. Їх шлях проходив через Карпатські хребти «в районі Мукачева»¹⁴. В напрямку на Верецький перевал тікав у 1015 р. Святослав — син Володимира Великого. Святополк «Окаяний» вислав йому услід убивців, які наздогнали Святослава біля «Гори Угорської бежашу в Угрі»¹⁵. Урочище «Могила Святослава» за м. Сколе вказує на місце цього убивства, а археологічні дослідження, проведені в 1971 р., датують це поховання XI ст.¹⁶ Ця дорога добре відома і в пізніші часи¹⁷.

Давньоруські літописці згадували ще один шлях, який проходив південніше Верецького перевалу. В 1230 р. угорський король Бела IV з «великою силою» вирушив на Галич, однак зазнав поразки. Галичани відрізали угорцям шлях до відступу старою дорогою, а тому Бела IV пішов спочатку вздовж р. Дністер до Василева, перейшов Дністер і пішов «до [ріки] Пруту»¹⁸. В XII—XIII ст. по долині останньої проходив сухопутний торговий шлях, який з'єднував Галич з містами Північного Причорномор'я і Нижнього Подунав'я¹⁹. З долини Пруту можна було перейти через Карпати на шлях, який називався Семигородським. Саме по цій дорозі у 1239 р. тікав Ростислав. Побачивши, що Галич в руках Данила Галицького, він утік «в Угрі по путі, котрою

⁹ Там же.

¹⁰ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.— К., 1984.— С. 31.

¹¹ ПСРЛ.— Т. 2.— С. 764.

¹² Słownik starożytności Słowiańskich.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975.— S. 50.

¹³ Цит. за: Ondrej R. Halaga. Porta Poloniae w kwestii szlakow Karpackich we wczesnym sredniowieczu // Acta archaeologica Carpatnica.— Kraków, 1965.— Т. 7.— С. 21.

¹⁴ Ibid.— S. 20.

¹⁵ ПСРЛ.— Т. 2.— С. 126.

¹⁶ Дослідження «Могили Святослава» проводив О. О. Ратич. Див.: Археологические открытия 1971 года.— М., 1972.— С. 382.

¹⁷ ПСРЛ.— Т. 2.— С. 787.

¹⁸ ПСРЛ.— Т. 2.— С. 761.

¹⁹ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X—перша половина XIV ст.).— К., 1982.— С. 70—71.

йдуть на Борсуків діл. І прийшов він до Бані, що зветься Родна, і звідти пішов в Угри»²⁰.

Про наявність оборонних укріплень у зоні Карпат вказують топономічні назви місцевостей, розміщені вздовж шляхів. Розглянемо лише деякі з них. По дорозі на сучасний Ужоцький перевал у с. Спас з обох боків долини Дністра зустрічаються урочища під назвою «Сторожня» і «Вежа», а на лівому березі цієї ріки — вершина гори «Замчище» або «Замкова гора»²¹. В сусідньому с. Тершів знаходиться урочище «Загородище». Дещо збоку від с. Спас відомі урочища в с. Грозьова. Крім назви «Окіп» вершина має другу — «Замчище». Урочища «Замок» та «Підзамче» знаходяться на території селищ Стрільки та Розлуч.

У Прикарпатті значна частина населених пунктів мають назву «Городище», а за Верецьким перевалом існують поселення з назвою Верхні Ворота та Нижні Ворота. Раннє існування Нижніх Воріт²² та їх назва дають підставу думати про відповідні укріплення, які знаходилися на цій частині шляху. Навіть поверховий аналіз вищезазначених факторів переконливо свідчить, що крім природного бар'єру, створеного Карпатськими горами, там існував ще штучний, в системі якого, очевидно, крім оборонних укріплень широко використовувались і прості в побудові засіки.

Для кращого розуміння закономірностей появи, характеру розміщення нововиявлених оборонних укріплень у зоні Карпат, мабуть потрібно докладніше зупинитися на фізико-географічній характеристиці досліджуваної території.

Карпати — гірська система на півдні Європи²³. Гірський масив простягається у вигляді випуклої на північний схід дуги довжиною майже 1500 км та шириною від 120 км до 430 км у межах Польщі, Чехословаччини, Угорщини, СРСР і Румунії. Орографічно Карпати поділяються на Західні, Східні й Південні. Східні Карпати поділяються на Лісисті та Молдавські. Більша частина Лісистих Карпат розташована на території України і має назву Карпати Українські. Вона простягається смугою завдовжки понад 270 км і завширшки 100—110 км з північного заходу на південний схід, заходу УРСР. Зовнішню смугу Українських Карпат становлять Східні Бескиди, Горгани та Покутсько-Буковинські Карпати або Скибові Карпати. В їх центральній частині знаходиться Верховинський хребет з низькогірним рельєфом і багатьма перевалами.

Вододільні або Верховинські Карпати займають центральну, знижену (700—900 м) частину гірської системи. У верхів'ях Дністра і Стрию вони мають ширину 35 км і звужуються до 10 км на південному сході. Найвищим є Вододільний хребет, який простягається від р. Уж до верхів'я р. Ріки. Він має звивисті лінії гребенів і розчленовані схили. Низькі місця Верховинсько-Вододільного хребта, схили якого глибоко порізані верхів'ями річок, відомі своїми зручними перевалами: Ужоцьким, Верецьким, Вишківським або Торунським та Яблуницьким або Ясинським.

Карпатські перевали, як відносно доступні, завжди були тими магістральними нитками, що з'єднували різні райони землі й народи. Однак не лише вони ставали єдиними місцями переходів через гори. Значною мірою цьому сприяли й річкові долини, які, глибоко урізаю-

²⁰ ПСРЛ.— Т. 2.— С. 778.

²¹ В урочищах «Замчище», «Замчисько», «Замочок» виявлені давньоруські укріплення міст Василів, Вишня, Белз і ряд інших. Див.: Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів.— К., 1982.— С. 108—231.

²² Нижні Ворота відомі з XII ст. Див.: Українська Радянська Енциклопедія.— К., 1982.— Т. 7.— С. 347 (далі — УРЕ).

²³ Загальна характеристика Карпат подана за: УРЕ.— К., 1980.— Т. 5.— С. 42—43.

чись в гірські хребти, досить часто розділялися між собою незначними висотами, а це, в свою чергу, сприяло транспортним зв'язкам.

Уздовж карпатських рік і насамперед найголовніших шляхів споконвіку йшло розселення народів. Така тенденція прослідковується не лише на основі писемних джерел, а й підтверджується наявними слідами колишніх поселень. Зупинимся на цьому докладніше. Із Стрийсько-Сянської Верховини бере свій початок і протікає через Верхньо-Дністровські Besкиди р. Дністер.

У передгір'ї Карпат розташоване місто Старий Самбір. В давнину воно було відоме під назвою Самбір і входило до складу Перемишльської землі²⁴. Виникнення поселення, а потім і укріпленого пункту насамперед обумовлювалося його географічним положенням. Саме уздовж Дністра проходив один з шляхів, який вів до Ужоцького перевалу. Із Стрийсько-Сянської Верховини, крім Дністра, беруть початок ріки Сянок та Стрий. Вони були основою транспортних магістралей і тому поселення з певною системою оборонних укріплень у передгір'ї Карпат мало виконувати роль своєрідних «воріт», певної «тверді». Розташування міста на лівому березі Дністра не є випадковим. Правий берег річки низинний, а тому досить часто його заливає паводками, які характерні для усіх карпатських річок²⁵. Місто розташоване між невисоким хребтом (із західного боку) та Дністром, а тому дорога, що проходила в тому місці, могла добре контролюватися його укріпленнями.

В історіографії немає єдиної думки щодо розміщення й локалізації території давньоруського міста Самбора та його укріплень або замку. Проведений нами аналіз географічного положення сучасного міста дає підставу вважати, що його найдавніша частина може локалізуватися лише в межах нинішньої.

Найстаріша і центральна частина сучасного Старого Самбора розташована на невеликому, але домінуючому підвищенні — своєрідному перевалі. В цій частині міста на особливу увагу претендує урочище, відоме під назвою «Повалисько»*. Воно знаходиться у південній частині міста, на виїзді з нього у напрямку на Турку. Незважаючи на те, що ця територія повністю забудована, навіть поверховий огляд її наводить на думку, що ми маємо справу з типовим мисовим городищем. Займаючи значну територію, воно досить чітко обмежене природними стрімкими схилами від Дністра та дороги. Від сучасного міста й з боку зовнішнього в'їзду «Повалисько» відділено глибокими ярами і потоками. Таким чином, з трьох боків урочище добре захищене природними ярами та урвищами. З четвертого, напільного боку, характер захисту простежити не вдалося через значну забудованість цього району.

В сучасному передмісті Старого Самбора, в урочищі «Кляштор» (Смільниця) відомий один з чотирьох монастирів, які оточували місто. Раннє освоєння цієї території також легко пояснити лише його топографією. Монастир, виникнення якого датується XI ст.²⁶, існував на краю видовженого мису і з напільного боку був захищений ровом. Незважаючи на незначну загальну висоту цього мису, його схили, очевидно, були спеціально обкопані, а тому мали значну стрімкість. Відсутність широких досліджень даної території не дає відповіді на питання про оборонні конструкції. Традиція побудови як давньоруських, так і пізніших монастирів нероздільно пов'язана з існуванням певної оборонної системи. На це прямо вказує в'їзд на територію монастиря,

²⁴ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.— С. 32.

²⁵ Воропай Л. І., Куниця М. О. Українські Карпати.— К., 1966.— С. 65—72.

* Локалізація та часткове обстеження «Повалиська» проведено в 1982 р. Карпатською архітектурно-археологічною експедицією. В обстеженні брав участь учитель М. М. Гаврилик.

²⁶ Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів.— К., 1982.— С. 186.

який організований так, що ворог біля монастирських воріт змушений був залишатися під постійним обстрілом захисників. Дорога з боку Карпат на Старий Самбір теж мала попередній оборонний пункт, який знаходився в сучасному с. Тершів.

Тершів знаходиться за 3 км від Старого Самбора на лівому березі Дністра. Село розташоване по обидва боки магістралі Львів—Ужгород і майже посередині розділене річкою Ліниною, яка там впадає у Дністер. При її впадінні на лівому березі, першої тераси Дністровської долини, домінує широке, мисоподібне плато, яке має назву «Загородище». В тому місці, де воно підходить своїми південним і східним боками найближче до обох річок, є наявні сліди досить значного городища*. Оборонний характер його укріплень насамперед прямо пов'язаний з природним розміщенням території та його топографією.

Городище із західного, південного та східного боків оточене природними схилами, які особливо стрімкі з півдня та сходу. Загальна висота мису над прилягаючою долиною в окремих місцях доходила до 40 м. Лише з північного, напільного боку, городище було захищене валом понад 200 м. Нині від нього залишилася незначна частина довжиною 27 м. Через ліквідацію валу без спеціальних досліджень неможливо відповісти на питання, чи існував там ще додатково оборонний рів. Побічним доказом цьому може бути яр, який проходить поряд з валом з напільного боку. Причиною його утворення могла бути ерозія ґрунту водою, яка витікала з дна рову. Східний та південний боки городища мають стрімкі схили, що вказує на їх спеціальну підготовку-ескарпування. Із західного боку воно відділене від урочища «Поруб» («Посіч») невеликим потоком. У північно-західній частині природний схил городища дещо пологіший, а тому там прослідковуються додаткові укріплення у вигляді валу.

В'їзд на територію городища проходив з південно-західного боку у вигляді земляного тунелю, який прорізує стрімкий схил і продовжується до 100 м довжиною, виходячи на поверхню укріплення. Ширина проїзду невелика (2,25 м) і відповідно стрімкі бокові схили значно спрощували оборону воріт при побудові таких захисних споруд. Навіть найпростіші оборонні конструкції у вигляді частоколу, поставлені по периметру городища та на його валі, сприяли його надійному захисту. Ширина основи валу з напільного боку становила майже 20 м і вказувала на його значну висоту (від 6 до 10 м). Це, в свою чергу, підкреслювало обороноздатність даного об'єкту.

Характерною рисою городища в Тершові є його стратегічність. Розміщене поблизу шляхів, воно водночас контролювало дороги, одна з яких йшла у напрямку до перевалу, інша — вздовж р. Лінини. Остання вела до сіл Лаврів, Волошинове, інших населених пунктів цього району. Розміщення укріплення поблизу Старого Самбора сприяло його захисту ще на першій фазі небезпеки. Піднімаючись угору Дністром, не можна обминути с. Спас.

Село *Спас* розташоване на лівому березі цієї річки, при впадінні в неї р. Великий Дубень. З південного сходу на північний захід протікає невеликий потік — Малий Дубень, який, впадаючи у Великий Дубень, створює разом з ним водну межу села. У межиріччі Великого і Малиго Дубеня та Дністра локалізується територія давньоруського Спаса або монастиря «Святого Спаса». Під такою назвою він був відомий уже на початку XV ст., хоч датою його заснування вважається кінець XIII ст.²⁷

Деяке уявлення про характер планування монастиря на час його закриття, наприкінці XVIII ст., дає його опис. Територія монастиря

* Обміри городища та його обстеження проведені Карпатською архітектурно-археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР у 1982 р.

²⁷ Крип'якевич І. Княжий Самбір і Самбірська волость // Літопис Бойківщини.— Самбір, 1938.— № 10.— С. 31.

складалася з двох частин, одна з яких була господарським двором. Направо від воріт він «замикається оборонною спорудою, покритою гонтом, наліво — напроти озера, палісадом». Крім дерев'яних монастирських стін другий двір був оточений кам'яною стіною, проте її основні параметри невідомі. В описі лише вказано, що монастирська стіна разом з каменем фундаментів оцінена як «99 кубічних сажнів каменю». За кам'яною стіною знаходилися монастирські приміщення та церква, обсяг якої згідно з описом охарактеризований як «656 000 цеглин» і розглядаються вони як «купа каміння, так як тут в цій місцевості вони ні до чого непридатні». Незважаючи на такі докладні описи не лише монастирських споруд, а й окремих дрібних деталей (дверних замків, навісів тощо), не можна мати повного уявлення про споруди, які існували на території монастиря в давньоруський час. Нас особливо цікавить вигляд і характеристика монастирської території та споруд, які були синхронні церкві, побудованій Львом Даниловичем. На це питання конкретно, але частково могла відповісти археологія. Перші дослідження монастиря у с. Спас проводилися Ленінградським відділенням Інституту археології АН СРСР у 1978 р. під керівництвом М. В. Малевської. В їх процесі вдалося локалізувати місце давньоруського монастиря, який частково знаходився на території сучасного піонерського табору в центрі села. Під час археологічних досліджень виявлено залишки фундаменту з місцевого каменя-плитняка, складеного насухо. Фундамент має ширину 1,4—1,5 м, глибину закладки — 1,2 м та загальну довжину — 30 м²⁸. На основі археологічних досліджень М. В. Малевська зробила висновок про те, «що монастирська стіна була побудована не раніше XIV—XV ст.»²⁹.

Крім кам'яної стіни, в північно-східному напрямку від монастиря досліджувалися залишки оборонної вежі. Вона квадратна у плані, розміром 8,8×8,7 м, має вхід із західного, внутрішнього боку монастиря. Ширина стін дорівнює 2,3—2,6 м. Складені вони з місцевого колотого каменя-плитняка без спеціальної додаткової обробки на дуже міцному вапняному розчині з домішкою дрібного вугілля. Внутрішнє, трохи заглиблене, приміщення має розміри 3,9×3,9 м і перекрите склепінням, викладеним з тонкого каміння товщиною 5—10 см.

Вхід у вежу знаходиться посередині західної стіни. Зовнішня вузька частина проходу вимощена плоскими кам'яними плитками і обмежена за вежею з двох боків вузькими стінками шириною 30 см. Від цих стін залишився лише нижній ряд каміння.

Вежа була споруджена на необжитій місцевості, а культурний шар почав наростати лише з часу заснування монастиря (90-ті рр. XIII ст. — перша половина XIV ст.). Незважаючи на те, що основною метою археологічних досліджень були пошуки церкви кінця XIII ст., її так і не вдалося виявити та дослідити ні в 1978 р., ні в 1980 р.³⁰ Про загальний вигляд церкви можна судити лише з вищезгаданого опису.

За матеріалами археологічних досліджень 1978—1980 рр. можна зробити висновок про те, що територія Спаського монастиря локалізується на невисокому мисоподібному підвищенні, де до нашого часу ще добре проглядається природний рельєф. Найбільш високим місцем (сучасна територія піонерського табору) є те, де відкрито частину монастирської кам'яної стіни.

На нижній, східній частині мисової території вежа знаходиться також на домінуючому підвищенні, яке в північно-східному та південно-східному напрямках від неї знижується до 3 м.

²⁸ Отчет о работе Галицкого отряда архитектурно-археологической экспедиции 1978 г. Ленинград. отд. Ин-та археологии АН СССР.— 1978.— Ч. 1.— С. 3.

²⁹ Там же.— С. 5.

³⁰ Малевская М. В. Архитектурно-археологические исследования в Львовской области // Археологические открытия 1980 года.— М., 1982.— С. 277—278.

Монастирська кам'яна стіна та оборонна вежа розташовані паралельно одна до одної, що чітко вказує на єдиний будівельний ансамбль.

Монастир мав ще одну кам'яну стіну-огорожу, яка, очевидно, прилягала до вежі і була виявлена в процесі досліджень.

На основі аналізу вищезгаданих документальних даних і наслідків археологічних досліджень спробуємо реставрувати загальну схему планувальної структури та зовнішнього вигляду монастиря в с. Спас.

Територія під його будівництво була вибрана досить вдало, в межиріччі Дністра і потоків, які творили природну перепону на невисокій мисовій платформі. Характер забудови даної місцевості вказує на те, що монастир був оборонною спорудою як і переважна більшість давньоруських монастирів. З пізнішого опису дізнаємося про наявність у ньому двох дворів, з яких перший був господарським, а другий власне монастирським, де стояла церква і знаходилися монастирські келії. Датування виявленої в процесі археологічних досліджень кам'яної стіни XIV—XV ст. дає підставу думати, що перші оборонні стіни були дерев'яними і лише пізніше їх побудували з каменю.

Дерев'яними були не лише оборонні стіни, а й уся забудова монастиря. Таку дерев'яну зрубну споруду виявлено в давньоруському шарі при дослідженні вежі. Вона могла входити в оборонну систему монастиря або мала безпосереднє відношення до самої вежі.

Дорога до воріт проходила із східного боку вежі й від неї залишилася кам'яна бруківка пізнішого часу. Якщо матеріали археологічних досліджень датують кам'яні монастирські стіни не раніше XIV ст., то за численними аналогіями можна припустити, що по традиції ворота та проїзди і в пізніші часи продовжували існувати в тих місцях. Отже, можна вважати, що в'їзд на територію монастиря в давньоруський період знаходився там, де він був відомий у пізніші часи і проходив з південного боку від оборонної вежі на відстані 12—13 м. Це не випадковий збіг обставин, а добре продуманий захід. При під'їзді до воріт, або при їх штурмі, ворожі воїни змушені були мати відкритий, незахищений правий бік, який ставав вразливим при обстрілі з луків та самострілів з приміщень вежі. Невелика відстань між вежею та воротами гарантувала їх належний захист.

Центральним оборонним пунктом на території монастиря була кам'яна вежа. Характер її будівництва, місце розміщення, розміри, план вказують на її оборонне призначення.

За всіма зовнішніми та конструктивними ознаками ми маємо справу в даному випадку з типовою вежею-донжоном. М. В. Малевська справедливо зауважувала, що Спаська вежа аналогічна волинським вежам і «покищо єдина на території Галичини». Ця схожість повторюється навіть у характері розміщення на рельєфі. Вона, як і волинські вежі, знаходиться на великому підвищенні.

Спаський монастир з оборонними спорудами, до яких входила і кам'яна вежа «столп» (донжон), був типовим, як для давньоруської території, так і для сусідніх. Про подібну оборонну вежу йдеться у повідомленні Галицько-Волинського літопису. «І вибіже Кондрат во столп ко мніхом с бояри своїми і слоугами»³¹. Як видно, ця монастирська вежа мала значні розміри, якщо в ній могли знайти притулок бояри і слуги.

В 1978 р. разом з дослідженням монастирської місцевості проводилися археологічні розкопки на території «Замчища» або «Княжої гори»*.

³¹ ПСРЛ.— Т. 2.— С. 910.

* Археологічні дослідження на Замковій горі в с. Спас проводилися автором у 1978 р. в складі Галицького загону архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР (див.: Археологические открытия 1978.— М., 1979.— С. 360—361).

Княжа або Замкова гора, «Замчище», знаходиться на захід від с. Спас. Вершина її орієнтовно піднімається угору до 400 м н. р. м. і являє собою трикутник, у якого довгий бік (східний) проходить з північного сходу на південний захід, а північний кут зрізаний.

Городище на Замковій горі давно привертало увагу дослідників. У 30-х роках ХХ ст. там проводилися обстеження й розвідкові археологічні дослідження в його західній та північно-східній частинах. Городище обстежувалося в 1935 р. Т. Сулімірським, у 1962 р. — П. О. Раппопортом та в 1969 р. — І. К. Свешніковим. Загальна площа дослідженої території на Замковій горі становить 168 кв. м.

Підбиваючи підсумки археологічних досліджень на Замковій горі, можна констатувати:

1. Поява оборонних споруд на Княжій або Замковій горі в давньоруський час зумовлена насамперед її природними властивостями. Цьому сприяли річкові перепони Лідини, Дністра та Великого Дубеня, а також природні стрімкі схили вершини. Вони залишали лише один, і то дуже складний, можливий підхід до гори. Природні стрімкі схили вершини з трьох боків і важкоприступний південний були вагомими факторами при виборі місця для побудови там укріплень.

2. Збудовані укріплення на Замковій горі повністю підпорядковувалися природному рельєфу. Відсутність культурного шару в центральній частині городища та наявність його по краях вказує на те, що забудова існувала лише по його периметру. Це було характерно для більшості давньоруських городищ. Можливий підхід до вершини з південного боку значно утруднювався природним рельєфом і захищався ще додатковим валом й ровом, які проходять із заходу до південного сходу. Невеликий розрив валу з південного боку вказує на те, що саме там існував в'їзд на територію укріплення.

3. Планувальна структура городища та характер слідів його забудови вказують на те, що первісні оборонні споруди, очевидно, були дерев'яними, зрубної конструкції, тому що по периметру не зафіксовано залишків валів або слідів частоколу. Крім того, за межами оборонної території відсутні виступи площадки, які залишаються від оборонних веж, а про наявність таких свідчать ями від забудови, що знаходяться на внутрішньому боці городища.

4. Аналіз пізніших кам'яних укріплень, їх планувальної структури дає підставу вважати, що вони повністю повторюють давньоруський план подібних будівель. На це вказує відсутність за межами кам'яних стін оборонних кам'яних веж, які є характерними і обов'язковими компонентами пізньосередньовічних оборонних пунктів.

5. На користь оборонних дерев'яних зрубних стін вказує наявність культурного шару лише по периметру городища. Це може свідчити про часткове використання пустотілих зрубів під житло. (При заповненні дерев'яних зрубів оборонних стін ґрунтом на поверхні городища після їх знищення залишаються насини у вигляді валів).

У південній частині городища виявлений значний завал цегли «пальчатки» з штукатуркою та фресковим орнаментальним розписом. Наявність її, а також кам'яних блоків-наріжників, вказують на існування там громадської споруди з житловими функціями.

В даному випадку йдеться про житлово-оборонний об'єкт. Призначення та функції такої вежі добре описані в Галицько-Волинському літописі. «І почали вони собі думати, як узяти город, бо перед воротами городських стін стояла башта кам'яна висока, і в ній заперлися були пруси. І не [можна] було їм [русичам], мимо неї піти до города, бо побивали вони з башти тієї. І тоді пішли вони до неї приступом, і взяли її. І страх великий і жах напав на город, і стояли вони, [городяни], наче мертві, на заборолах після взяття башти, тому що то була надія їх»³².

³² ПСРЛ.— Т. 2.— С. 878.

Такі вежі в окремих замках служили одночасно і житлом для феодала. Дослідження свідчать, що споруда на Замковій горі, була, очевидно, саме таким «столпом» — оборонно-житловою вежею. На це вказує і наявність серед археологічного матеріалу вітражного скла.

На протилежному правому березі Дністра, в тому місці, де віднога хребта утворює невеликий природний перевал, а сучасна дорога біжить далі до верхів'я цієї річки відомий топонім під назвою «Сторожня». Вище нього по хребту є другий топонім «Вежа». Топоніми з такою назвою вказують на існування там об'єктів саме з такими функціями. Це легко зрозуміти, якщо проаналізувати географічне положення «Сторожні», «Вежі» та Замкової гори.

Із «Сторожні» добре проглядається нижня частина Дністра до Тершова, Старого Самбора, Смільниці й до повороту ріки біля с. Бачина. З хребта видно і верхню течію Дністра в напрямку на перевал. Візуальний сигнал про небезпеку (можливо димовий) з «Вежі» міг передаватися на «Сторожню» або безпосередньо до монастиря та укріплення на Замковій горі. В даному випадку маємо справу з добре організованим єдиним оборонним комплексом з чотирьох об'єктів, призначення якого — контроль та охорона дороги. Наявність на Замковій горі колодязя, на що вказує лійкувата яма діаметром 13 м, є доказом перебування там значного гарнізону, який міг витримувати довготривалу облогу.

Перед с. Спас розходяться дві вітки доріг, одна з яких тягнеться уздовж Дністра до Ужоцького перевалу, а друга, проходячи берегом р. Лідини, приводить до недалекого с. Лаврів.

Село *Лаврів* розташоване на обох берегах р. Лідини. Його виникнення нерозривно пов'язане з історією відомого Василіанського монастиря св. Онуфрія, походження якого відносять до давньоруського періоду.

Не зупиняючись докладно на історії та причинах появи підробної грамоти князя Льва Даниловича щодо монастиря, дамо опис останнього.

Лаврівський монастир розташований біля підніжжя гірського хребта з північного боку села. Існуюча там церква св. Онуфрія згадується вперше в 1550 р. у привілеї польського короля Жигмонта Августа. Історична традиція пов'язує з нею перехоронення князя Льва Даниловича, який помер у згаданому Спаському монастирі.

Історія Лаврівського монастиря має багату бібліографію, однак незважаючи на це, місце його існування важко локалізувати, користуючись лише історичними джерелами. Побудова давньоруського монастиря могла відбуватися на території сучасного кладовища, яке знаходиться на південному схилі гори біля церкви Івана Хрестителя. На думку ряду авторів (Р. Лукань, П. Волянський, В. Січинський), ця церква мала бути найдавнішою, а монастир існував саме на тому місці. В 1973 р. тут проводилися археологічні дослідження ЛІМ (Р. С. Багрій), а в 1980 р. залишки церкви були досліджені експедицією Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР. За висновками М. В. Малевської, церква Івана Хрестителя на території сучасного Лаврівського кладовища була побудована в XVI—XVII ст.³³ Навіть, якщо допустити, що там існував дерев'яний монастир з такою ж церквою, то локалізувати його нині практично неможливо, тому що ця територія зруйнована кладовищем.

Як вже згадувалося, церква св. Онуфрія відома з XVI ст., а ряд авторів (Д. Зубрицький, М. Білоус, О. А. Марков, І. Кравецький та ін.) вважають, що князь Лев був похований на території існуючого монастиря. Отже можна припустити, що саме це місце було територією давньоруського монастиря.

³³ Археологические открытия 1980 года.— М., 1981.— С. 277—278.

Археологічні дослідження, проведені на сучасній території монастиря та всередині церкви св. Онуфрія*, підтвердили, що вона дійсно має дві різночасові споруди, об'єднані в процесі перебудови в одну. Дослідження східної частини церкви виявилися дещо несподіваними. В плані ця частина споруди являє собою триконх (три апсиди, перекриті 1/4 кулі-конхою). Якщо вважалося, що їх зведення відбувалося одночасно з побудовою бабинця, тобто західної частини церкви, то дослідження археологів дають підстави вважати їх давньоруськими. На це вказує археологічний матеріал XII—XIII ст., знайдений у церкві, а також давньоруські керамічні плитки долівки церкви. Характер цегляної кладки, аркатурний поясок, розміри цегли, одноразовість закладки фундаментів трьох апсид датують цю частину споруди XIII ст. Аналіз архітектурно-археологічних досліджень приводить до висновку, що східна частина церкви у вигляді триконху належить до самостійної споруди. Її західна частина мала прямокутне завершення з контрфорсами на кутах.

Таким чином, можна стверджувати, що на відстані 7 км від Спаського оборонного комплексу й 9 км від Тершівського городища, на території монастиря, що зберігся до нашого часу, вже у XII—XIII ст. існував давньоруський монастир. Кам'яно-цегляна церква, побудована в XIII ст., належить до тих рідкісних пам'яток, які споруджувалися в період післямонгольської навали і належить до яскравих сторінок історії галицької давньоруської архітектури.

Недалеко від с. Лаврів у сусідньому с. Волошинове в урочищі «Окіп» знаходиться ще одне мисове городище. Залишки майже знищеного кладовища і церкви та оборонних ровів і валів вказують на те, що це був ще один оборонний монастир.

Село *Грозьова* розташоване за невеликим перевалом у південно-західному напрямку від Лаврова біля витоків Дністра. Там на вершині гори Магура Лімнянська (висота 1027 м) в урочищі «Окіп» обстежене ще одне городище. Воно має майже круглу форму, невелике за розмірами (75×65 м), а по периметру оточене валом, який дуже зруйнований. Наявність городища на такій висоті свідчить про його особливе призначення. Це мав бути прикордонний оборонний пункт, який контролював околиці.

Стрілки — селище міського типу, розташоване по обидва береги верхньої течії Дністра, на «Стрілці», звідки розгалужувалися три шляхи. Один з них проходив через Топільницю, Тур'є в напрямку до Дрогобицьких соляних джерел, другий — через сучасну Ясеницю — Замкову, Розлуч до Ужоцького перевалу та верхів'їв Стрия, на Руський шлях. Третій — повертав через Головеське на Грозьову. Там на перехресті доріг, на лівому березі Дністра, в урочищі «Замок» з'являються оборонні укріплення. Сама природа подбала про неприступність невеликого городища, розташованого на краю мису, який простягнувся із сходу на захід більш ніж на 100 м і мав ширину майже 40 м. З північного заходу стрімкі урвища доповнювалися невеликим потоком. З північного сходу, напільного боку, городище було відрізане ровом, який повністю перерізав мис. Його ширина досягала 15 м, а глибина до 5 м. З долини Дністра на територію городища можна було потрапити лише по стрімкій вузькій дорозі, яка проходила уздовж південного боку мису, завертала в оборонний рів і виходила на вершину. З напільного боку були розташовані дерев'яні захисні споруди, залишки яких виявили при археологічних розкопках.

Безпека середньовічних шляхів гарантувалася, крім добре озброєної охорони, наявністю певної кількості оборонних пунктів, відстань

* Дослідження проводилися Карпатською архітектурно-археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР.

між якими була не більше денного переходу. Підтвердженням цьому є дослідження території між оборонними об'єктами, які знаходилися уздовж сухопутних шляхів у Карпатах. На нашу думку, це положення стосується і давньоруського періоду.

Наступним оборонним об'єктом на шляху до перевалу є смт *Розлуч*. Воно розташоване уздовж дороги, яка тягнеться понад берегами р. Ясениці. Із західного боку села, впритул до шляху, височить вершина гори із сідловиною, що розділяє її навпіл. Орієнтація вершини — з південного сходу на північний захід. Гірські хребти впритул підходять до вузької долини річки, утворюючи разом з урочищем «Підзамче» природні «ворота» на в'їзді до сучасного селища. При обстеженні околиць Розлуча в 1983 р. Карпатською архітектурно-археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР там зафіксоване городище на згадуваній вершині біля урочища «Підзамче». Острівний характер вершини, її відокремленість від інших хребтів глибокими долинами та водними потоками, які були природними перепонами, визначили місце побудови укріплень. Як в усіх Карпатських городищах при цьому насамперед враховувалися оборонні фактори рельєфу. Перед городищем з південно-східного боку природні «ворота» між стрімкими вершинами можна було легко перекрити засікою, найпримітивнішим укріпленням із зрубаних і повалених у певному порядку дерев. Такі укріплення широко використовувалися в гірській місцевості. Вершина гори з оборонними спорудами домінувала над дорогою і добре її контролювала. Розміри городища становили 45×35 м. За формою воно нагадувало прямокутник і займало практично лише південну вершину гори. Городище мало дві лінії оборони, з яких перша знаходилася на зовнішньому валу, а друга була збудована безпосередньо по периметру укріплення на краю широкого рову. Рів та вал, що оточують городище, не мають слідів в'їзду, який, очевидно, проходив по постійному або підйомному мосту і надійно захищав підступи до воріт. При стрімких схилах вершини навіть незначна висота оборонних стін укріплення гарантувала їх надійний захист і давала широкі можливості при обстрілі підходів до городища. Значна стрімкість схилів вершини від дороги та пологіший спуск з південно-західного боку укріплення вказують на очевидний під'їзд саме з цього боку. Такою замаскованою дорогою можна було непомітно виводити певну кількість воїнів для несподіваного нападу на ворога.

Весь комплекс природних і штучних укріплень вказує на добре продуманий та чітко здійснений план у певній багаторядній системі оборони кордонів і сухопутних магістралей. Розташування оборонних споруд у горах, їх відірваність від хліборобських центрів свідчило про їхню державну належність, коли залага такого «орлиного гнізда» була на повному централізованому забезпеченні й відбувала лише ратну повинність. Наявність добре розгалуженого оборонного комплексу, який охоплював значну частину Лісистих Карпат — яскраве підтвердження тому, що ця територія була заселена ще в давньоруський період. «Освоєння карпатських пусток» та їх «цивілізація» в XIV ст. є вигадкою буржуазних учених, фальсифікацією історії, виправданням загарбницької політики сусідніх держав.

Одержано 16.06.89.

Привлекая результаты архитектурно-археологических исследований последних лет, проведенных в Прикарпатье и Карпатах, автор делает попытку показать, что в этом регионе еще в древнерусском периоде существовала хорошо налаженная система оборонных укреплений.

* * *

М. Перрі (Великобританія)

Історичний роман М. І. Костомарова «Кудіяр»: факт, вигадка, фольклор

Розглядаються історична особа Кудіяр Тишенков та фольклорний персонаж розбійник Кудіяр як прототипи головного героя однойменного роману М. Костомарова. Два способи опанування історичного минулого — науковий і художній — та співвідношення між ними у творчості історика — тема дослідження Морін Перрі.

У 1875 р. М. І. Костомаров опублікував у журналі «Вестник Европы» історичний роман під назвою «Кудіяр»¹ про напівлегендарного героя-розбійника російського та українського фольклору, якого автор ототожнив, з одного боку, з історичною постаттю Кудіяра Тишенкова (він зрадив Москву на користь татар у 1571 р.), з іншого — з князем Юрієм Васильовичем, сином великої княгині Соломонії Сабурової, народженим, ймовірно, після її розлучення з Василем III у 1525 р. Мета даного нарису — з'ясувати, чому саме ці три постаті стали прообразом героя роману. Як помітив свого часу М. К. Михайловський, «Кудіяр» із суто літературної точки зору не є видатним твором мистецтва². Однак він має історіографічний інтерес, оскільки в цій праці М. І. Костомаров торкається тих тем, що цікавили його як історика.

Він написав роман улітку 1874 р.,³ тобто через три роки після того, як видав відому статтю про особистість Івана Грозного⁴. На відміну від багатьох інших істориків XIX ст., М. І. Костомаров дуже негативно ставився до діяльності Івана IV, і його згадана стаття 1871 р. написана у відповідь на промову К. Н. Бестужева-Рюміна, який вихваляв царя Грозного як визначну людину⁵. В романі розвиваються погляди М. І. Костомарова щодо постаті Івана, висловлені у статті⁶. Зокрема, в «Кудіярі» позитивно зображено Адашева та Сільвестра й політику, що вони обстоювали у 1550-ті рр. Рішення Івана краще розпочати 1558 р. Лівонську війну, ніж продовжувати боротьбу з кримськими татарами на півдні, подане як фатальне — таке, що призвело не лише до жахів опричнини, а й спалення Москви Девлет-Гіреєм у 1571 р.

Історична постать Кудіяра Тишенкова відома нам із сучасних правлінню Івана IV документів, у яких його зображено як розбійника й зрадника⁷. М. І. Костомаров у своєму нарисі про Івана Грозного вважав, що історичний Кудіяр Тишенков був хрещеним татариним⁸. У романі, однак, він робить Кудіяра росіянином, який на час Девлет-Гіреєвого набігу 1571 р. перекинувся до татар і прийняв іслам. У нарисі письменник також припустив, що Кудіяр Тишенков був історичним прототипом фольклорного розбійника Кудіяра⁹, отже, персонаж роману наділений рисами їх обох.

¹ Тут і далі посилання на: Костомаров Н. И. Кудеяр: Историческая хроника в трех книгах.— СПб., 1882.

² Михайловский Н. К. Иван Грозный в русской литературе // Соч.— Т. 6.— СПб., 1897.— Стб. 170.

³ Костомаров Н. И. Автобиография // Костомаров Н. И. Литературное наследие.— СПб., 1890.— С. 101.

⁴ Костомаров Н. И. «Личность» царя Ивана Васильевича Грозного // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования.— Т. 13.— СПб., 1881.— С. 209—317.

⁵ Костомаров Н. И. Автобиография.— С. 181.

⁶ Див. також: Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей.— Отд. 1, вып. 2.— СПб., 1874.

⁷ Посилання на ці документи див.: Зимин А. А. Опричнина Ивана Грозного.— М., 1964.— С. 452; Крупп А. А. К вопросу об историческом прототипе Кудеяра-Разбойника // Русский фольклор.— Т. 15.— 1975.— С. 234—235.

⁸ Костомаров Н. И. «Личность» царя Ивана.— С. 294—295.

⁹ Там же.

У російському та українському фольклорі Кудіяр є складною й суперечливою постаттю. Його часто-густо зображали як розбійника, особливо у зв'язку з переказами про прихований скарб. Інколи він виступає як «шляхетний розбійник», на зразок Робіна Гуда, який відбирає в багатих, щоб віддати бідним. Його можна розглядати як «лихий персонаж», що запродав душу дияволу. У деяких переказах він постає багатирем з надзвичайною силою або чаклуною надлюдської могутності¹⁰. Як і Стенька Разін, він може бути ідентифікований як «великий грішник» і з'являється у цій ролі у поемі М. О. Некрасова «Кому на Русі жить хорошо»¹¹.

Спеціалісти з фольклору сперечаються щодо походження цього персонажа. В. К. Соколова стверджувала, що прототипом Кудіяра була не історична постать, а образ древнього охоронця підземних копалин землі¹². А. А. Крупп, однак, поділяє думку М. І. Костомарова про те, що фольклорний Кудіяр є своєрідним відображенням особи Кудіяра Тишенкова, і доводить, що він лише згодом набув рис міфічного охоронця скарбів¹³.

М. І. Костомаров був знайомий з фольклором про Кудіяра. У своєму нарисі про Івана Грозного він посилався на народну традицію трактування цього образу як розбійника-татарина, дужу людину й чаклуна, який завдав чимало прикросів росіянам¹⁴. У епілозі до свого роману письменник зображує Кудіяра фольклору як таємничу й страхітливую постать. Історик наводить переказ з Чернігівської губернії, в якому Кудіяра змальовано як розбійника, що жив триста років тому і чий скарб був вірогідно захований в одному з курганів. Цей Кудіяр відзначався силою, не боявся царя, нападав на багатих і захищав бідноту. Його скарб був проклятий, а самого розбійника прикуто на острові і хижий птах постійно терзав його плоть¹⁵.

Герой роману М. І. Костомарова перейняв багато рис як історичного Кудіяра Тишенкова, так і фольклорного розбійника. Подібно до першого він — «син боярський» з-під Белева, який наводить хана на Москву у 1571 р. разом з іншими російськими зрадниками, чиї імена зафіксовані тогочасними джерелами. В усьому іншому він походить на героя-розбійника фольклору.

Костомаровський Кудіяр є отаманом козаків, дужим чоловіком, який привернув увагу царя своєю надлюдською силою, яку Іван та його придворні вважали дарунком диявола¹⁶. Він лиха людина: холоднокрівно вбиває дитину, яку дружина народила від татарина у неволі¹⁷, а пізніше — свою українську наложницю¹⁸. Кудіяр також виявляє жорстокість і тоді, коли стає опричником і служить катом в Івана Грозного в Олександрівській слободі¹⁹, і коли піднімає заколот проти царя. Втім, як ватажок розбійників, Кудіяр грабує лише багатих та наказує своїм прибічникам не займати місцевих селян²⁰. Навіть фольклорна тема Кудіярового скарбу включена до сюжету роману, коли герой закопує в лісі золото, срібло та монети, що ними

¹⁰ Соколова В. К. Русские исторические предания.— М., 1970.— С. 209—224.

¹¹ Про асоціацію з Кудіяром теми «двох великих грішників» див.: Гин М. Н. Спор о великом грешнике: Некрасовская легенда «О двух великих грешниках» и ее источники // Русский фольклор.— Т. 7.— 1962.— С. 84—97.

¹² Соколова В. К. Указ. соч.— С. 219—224.

¹³ Крупп А. А. Предания о времени Ивана Грозного // Русский фольклор.— Т. 16.— 1976.— С. 219.

¹⁴ Костомаров Н. И. «Личность» царя Ивана.— С. 294.

¹⁵ Костомаров Н. И. Кудеяр.— С. 444. Подібні ж перекази існували й про Разіна (яким М. І. Костомаров також цікавився). Див.: Соколова В. К. Указ. соч.— С. 126—128, 218.

¹⁶ Костомаров Н. И. Кудеяр.— С. 76—82.

¹⁷ Там же.— С. 98—106.

¹⁸ Там же.— С. 406—407.

¹⁹ Там же.— С. 256—274.

²⁰ Там же.— С. 313, 315.

хан винагородив його за врятоване життя²¹. Усі ці фольклорні елементи вилетені до канви сюжету для того, щоб створити образ іноземного озлобленого героя в душі літературної традиції романтизму. Костомаров уводить до роману також релігійну тему боротьби добра і зла за Кудіярову душу.

Дуже суперечливим є ототожнення Кудіяра з дитиною, нібито народженою Соломонією Сабуровою в суздальській обителі, куди її було заслано після розлучення з Василем III. Єдине сучасне історичне джерело, що згадує цю дитину, — записки Сигізмунда Герберштейна, посла імператора Священної Римської імперії в Росії. Герберштейн говорить про існування у Москві чуток про те, що Соломонія дала життя синові, названому Георгієм (Юрієм), і сховала його, сподіваючись, що він заявить права на спадщину і помститься за образи, заподіяні його матері²².

В романі М. І. Костомарова історія цієї дитини розвивається таким чином. Коли Соломонія народила сина, нова велика княгиня Олена Глинська, довідавшись про це, наказала боярину Шигоні вбити його. Шигона, однак, врятував дитину і доручив її виховання «сину боярському» з-під Рязані. Шигона не сказав названому батькові про справжнє походження хлопчика, але залишив немовляті золотий материнський хрест. По смерті Василя III регентство Олені було настільки розбещеним, що Шигона вирішив проголосити сина Соломонії справжнім спадкоємцем. Та коли він приїхав до Рязані, виявилось, що татари вбили охоронця хлопчика, а сам він зник чи був також убитий.

Однак сина Соломонії не було вбито, його захопили у полон татари, а у віці десяти чи одинадцяти років відвоювали запорізькі козаки князя Дмитра Вишневецького. Він був усиновлений козаком на ім'я Тищенко, названий християнським іменем Георгій та прозваний Кудіяром за назвою татарського села, в якому його знайшли. У 1557 р. Кудіяр вирушив до Москви з Вишневецьким, який намагався переконати Івана IV здійснити новий похід проти кримських татар. Кудіяр привернув царську увагу дивовижними подвигами сили, і Іван винагородив його помістям у Белівському повіті²³.

Кудіяр поступає на російську службу і знову в 1559 р. потрапляє у полон до татар під час кримського походу Данила Адашева. Він повертається до Москви у розпалі опричного терору, і після вбивства його дружини царем намагається підняти повстання проти Івана. Він збирає загін розбійників, а після його розгрому царськими військами тікає до Криму. Він настільки розчарований усім своїм московським досвідом, що цілком щиро перекидається до татар. 1571 р., коли хан

²¹ Там же.— С. 241.

²² Герберштейн Сигізмунд. Записки о московских делах.— СПб., 1908.— С. 38—39. Питання, чи були якісь підстави для чуток про сина Соломонії, знову було порушено під час археологічних розкопок у Суздалі в 1934 р., коли було знайдено фальшиве поховання дитини XVI ст. Див.: Видонова Е. С. Детская одежда XVI в. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.— Вып. 36.— М., 1951.— С. 68—75; Воронин Н. Н. Владимир. Боголюбово. Суздаль. Юрьев-Польский.— М., 1967.— С. 209—211; Варганов А. Д. Суздаль: Очерки по истории и архитектуре.— Ярославль, 1971.— С. 150—153; Зимин А. А. Россия на пороге нового времени (Очерки политической истории России первой трети XVI в.).— М., 1972.— С. 297. Про можливий зв'язок цієї знахідки з постаттю розбійника Кудіяра див. у науково-популярних статтях: Никитин А. «Невидимка» XVI века? Опыт историко-психологического детектива // Знание—сила.— 1971.— № 6.— С. 45—48; № 7.— С. 43—46; Зимин А. А. Существовал ли «невидимка» XVI века? // Там же.— 1971.— № 8.— С. 46—58; Кайдаш С. Дело о разводе государыни Соломонии: эпизод из истории XVI века // Наука и религия.— 1973.— № 11.— С. 42—52; Костомаров Н. И. Кудеяр.— С. 436—438.

²³ Там же.— С. 18—21. Історично документовано, що Іван подарував Вишневецькому місто Белів у 1557 р. Див., напр.: Голубуцкий В. А. Запорожское казачество.— К., 1957.— С. 80. Той факт, що Кудіяр Тищенко названий у документах, що стосуються 1571 р., як «син боярський» з-під Белева, міг змусити М. І. Костомарова ідентифікувати його як одного з козаків Вишневецького.

вдирається до Росії, Кудіяр використовує свої зв'язки з російськими розбійниками, щоб провести татар найкоротшим шляхом до Москви. Водночас його розвідники проникають у столицю, щоб підпалити її. У переможний момент Кудіярової помсти, коли він зловтішно спостерігає, як палає Москва, у подібні юродивого з'являється боярин Шигона і відкриває Кудіяру його справжнє походження. Ця новина приголомшує Кудіяра, і він вмирає.

Виникає питання, чому М. І. Костомаров ототожнив Кудіяра Тишенкова із сином Соломонії. Деякі фольклористи пов'язали Кудіяра-розбійника з князем Юрієм Васильовичем, однак В. К. Соколова вважає, що така думка зародилася під впливом роману М. І. Костомарова²⁴. А. А. Крупп, однак, доводив, що, навпаки, роман базувався на народних переказах. Проте аргументи А. А. Круппа не достатньо переконливі, оскільки побудовані лише на подібності між оповіддю про царевича Юрія в рукопису 1873 р. та легендою про Кудіяра, опублікованою 1901 р. Незважаючи на ретельне дослідження фольклору, дослідник не зміг навести твору, виданого раніше 1875 р., який би недвозначно ототожнив Кудіяра з сином Соломонії²⁵. Немає також жодного свідчення про те, що М. І. Костомаров, який виявляв широкий інтерес до історичного фольклору, був обізнаний з будь-якою легендою на подібну тему. В жодному з переказів, на які він посилається у своїй статті про Івана Грозного, та у післямові до роману немає й натяку на те, що Кудіяр був сином Соломонії²⁶. Отже, схоже на те, що роман М. І. Костомарова є першим джерелом, яке пов'язало Кудіяра з князем Юрієм. Після видання книги були записані народні перекази, що розповідають, як царевича Юрія ще дитиною викрадають татари, а згодом той під іменем Кудіяра намагається повернути російський трон. Втім, на противагу твердженню А. А. Круппа, здається більш вірогідним, що ці перекази похідні від роману Костомарова, а не навпаки²⁷.

Однак, якщо М. І. Костомаров не взяв сюжет з фольклору, то звідки той походить? Сюжет, пов'язаний з дитинством Юрія, є відлунням легенд самозванців у наступний період російської історії (оповідача врятовано відданим придворним та доручено піклуванню названих батьків; єдиним доказом походження є хрест або якісь інші особисті речі, дані йому батьками)²⁸. М. І. Костомаров, звичайно, глибоко цікавився самозванцями: його історія Смутного часу початку XVII ст. була видана 1868 р., а біографія Кудіяра в романі дуже нагадує оповідь, яку розповідав Лжедмитрій I*. Проте в романі Кудіяр не самозванець, а справжній спадкоємець, який не знає власного походження**. Є чимала частка іронії у тому епізоді роману, де Кудіяр нама-

²⁴ Соколова В. К. Указ. соч.— С. 221—222.

²⁵ Крупп А. А. К вопросу об историческом прототипе.— С. 237—238.

²⁶ Костомаров Н. И. «Личность» царя Ивана Васильевича Грозного.— С. 294—295; Костомаров Н. И. Кудеяр.— С. 443—444.

²⁷ Крупп А. А. К вопросу об историческом прототипе.— С. 237; Крупп А. А. Суздальские предания о Кудеяре // Проблемы изучения русского устного народного творчества.— М., 1975.— С. 100—102. Одна з цих легенд була записана в Курській губернії і опублікована Л. Соловйовою у 1901 р., інша була записана в Суздалі В. М. Снегирьовим останнім часом.

²⁸ Див.: Чистов К. В. Русские народные социально-утопические легенды XVII—XIX вв.— М., 1967.— С. 30—32; Perrie M. "Popular Socio-Utopian Legends" in the Times of Troubles // Slavonic and East European Review.— V. 60.— N 2, April.— P. 221—243.

* Цікаво, що М. І. Костомаров у своїх історичних писаннях не відкидає повністю можливості того, що Перший Лжедмитрій справді був сином Івана Грозного: Костомаров Н. И. Смутное время Московского государства в начале XVII столетия. 1604—1613 // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования.— СПб., 1903.— Кн. 2.— Т. 6.— С. 640; Костомаров Н. И. Кто был первый Лжедмитрий?— СПб., 1864.— С. 58—61.

** А. А. Крупп, на противагу, гадав, що Кудіяр Тишенков був самозванцем, який видавав себе за царевича Юрія: Крупп А. А. Предание о времени Ивана Грозного.— С. 218, пос. 24.

гається мобілізувати роз'єднані сили проти царя, та не знає, кого запропонувати на трон замість Івана. Його товариш Самсон Костомаров каже Кудіюру, що багато людей вважають Івана незаконним царем з огляду на сумнівний статус другого шлюбу його батька і розповідає чутки про дитину Соломонії. Сподіваючись, що князя Юрія буде знайдено, Кудіяр водночас підтримує кандидатуру Іванового двоюрідного брата, князя Володимира Андрійовича Старицького²⁹.

У XVII—XVIII ст., природно, народні повстання проти можливо-владців часто-густо очолювалися козаками, деякі з них (подібно до Пугачова) були самозванцями. У своєму романі М. І. Костомаров подає іронічну варіацію цієї історичної теми, роблячи ватажка вигаданого повстання XVI ст. козацьким отаманом, який не знав, що він — принц.

Якщо розглядати тему роману у контексті більш широких історичних інтересів вченого, здається вірогідним, що ототожнення М. І. Костомаровим Кудіюра Тишенкова з князем Юрієм Васильовичем ґрунтувалося на переробці істориком теми самозванця з наступної російської історії, а не на фольклорних творах.

Одержано 30.03.89.

Рассматриваются историческая личность Кудеяр Тишенков и фольклорный персонаж разбойник Кудеяр как прототипы главного героя одноименного романа Н. Костомарова. Два способа освоения исторического прошлого — научный и художественный — и соотношение между ними в творчестве историка — тема исследования Морин Перри.

²⁹ Костомаров Н. И. Кудеяр. С. 291—292.

О. І. Ганжа (Київ)

Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу

На основі аналізу матеріалів про оренду землі й засобів виробництва, найму робочої сили показані досягнення, помилки і недоліки державного регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах нової економічної політики.

На початку 1921 р. політика «воєнного комунізму» виявилася повністю неспроможною. Розгортання селянського руху, який охопив значну територію країни, свідчило про те, що його учасники не мають наміру миритися з політикою, яка не відповідала їх господарським інтересам. Характеризуючи становище, що склалося на той час у Радянській республіці, В. І. Ленін писав: «На економічному фронті, із спробою переходу до комунізму, ми на весну 1921 р. зазнали поразки серйознішої, ніж будь-яка поразка, завдана нам Колчаком, Денікіним або Пілсудським, поразки, далеко серйознішої, далеко більш істотної і небезпечної»¹. На X з'їзді партії він підтвердив, що селянство формою відносин, яка у нас з ним встановилася, невдоволене². Для поліпшення становища на селі необхідно було докорінно змінити взаємовідносини між державою і селянством — найбільшою частиною населення країни.

З цією метою необхідно було докорінно перебудувати політику регулювання соціально-економічних відносин на селі. Держава мала розв'язати два важливих завдання. З одного боку, це — залучення всього селянства до будівництва нового суспільства, максимальне використання економічного потенціалу заможних господарств для зростання продуктивності сільського господарства, забезпечення потреб промисловості, трудящих міста та села, а з другого, — максимальне обмеження соціальної диференціації селян, сприяння зміцненню дрібних господарств, підвищенню їх продуктивності. Для цього надавалися податкові й інші пільги значною мірою за рахунок заможних господарств.

Регулювання соціально-економічних відносин на селі необхідно було розпочати з приведення у відповідність з ними існуючих державних законодавчих актів. Об'єктивні закономірності розвитку сільського господарства вимагали легалізації орендних відносин і відносин найму робочої сили. Відразу після Жовтневої революції застосування найманої праці й оренди землі на вимогу самих же селян було заборонено. Проте ця обставина не завжди діяла на користь трудящого селянства.

Існування приватної власності на засоби виробництва, аграрне перенаселення неминує породжували різноманітні форми експлуатації, тим більш небезпечні, що здебільшого приховувались як тими, хто здавав, так і тими, хто брав у найми засоби виробництва та робочу силу. Процес розвитку сільського господарства вимагав легалізації нових форм виробничих відносин.

XI Всеросійська конференція РКП(б) (грудень 1921 р.) підтвердила

¹ Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політпросвіт // Повне збір. творів.— Т. 44.— С. 150.

² Див.: Ленін В. І. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком, 15 берез. : X з'їзд РКП(б), 8—16 берез. 1921 р. // Там же.— Т. 43.— С. 51.

незмінність одного з найважливіших завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції — націоналізації землі. Одночасно в резолюції конференції «Чергові завдання партії у зв'язку з відбудовою господарства», зазначалося про необхідність надання селянству свободи вибору форм землекористування³. IX Всеросійський з'їзд Рад, ухваливши резолюцію «Про відбудову й розвиток сільського господарства», конкретизував і доповнив рішення конференції⁴. Принципово новим в аграрній політиці став дозвіл оренди землі та найму робочої сили. На XI з'їзді партії (березень — квітень 1923 р.) було прийнято резолюцію «Про роботу на селі», де рекомендувалося при розгляді питання про умови застосування найманої праці в сільському господарстві й оренди землі «...всім працівникам даної галузі не зв'язувати зайвими формальностями ні того, ні другого явища і обмежитися запровадженням у життя рішень останнього (тобто IX.— О. Г.) з'їзду Рад, а також вивченням того, якими саме практичними заходами було б доцільно обмежувати крайності та шкідливі перебільшення у зазначених відношеннях»⁵.

Виконуючи рішення вищих радянських і партійних форумів, Раднарком УСРР спільно з ВУЦВК 11 квітня 1921 р. прийняв декрет «Про надання маломіщним селянським господарствам права тимчасової переуступки користування своєю надільною землею»⁶. Згідно з цим декретом селянські двори, які через недостатню забезпеченість реманентом та робочою худобою не могли самостійно обробити свої ділянки, мали право здавати землю в оренду. Причому ту частину продподатку, що припадала на орендовану землю, повинен був оплачувати орендар. Вживалися заходи по впорядкуванню відносин найму. У жовтні 1922 р. сесія ВУЦВК затвердила «Кодекс законів про працю», основні положення якого поширювались і на сільське господарство⁷.

Декрет про оренду землі та надання селянам права застосовувати найману працю сприяв зростанню диференціації селянства. Проте це суперечило марксистській теорії й заснованій на її основі класовій спрямованості політики Радянської влади. Різного роду пільги, які держава прагнула надати біднішим верствам селянства, запроваджувалися значною мірою за рахунок заможних селян, що не могло не впливати на загальний рівень сільськогосподарського виробництва. Аналіз тогочасного законодавства дає можливість дійти висновку, що спроба втиснути в «прокрустове ложе» земельних прав існуючі реальні відносини давали, як правило, негативні наслідки. Так, відповідно до земельного кодексу, в орендні відносини могли вступати лише «трудова селянська господарства». До речі, зміст терміну «трудова господарства» ніколи не був чітко визначений у радянському законодавстві. Найм робочої сили дозволявся лише в сезонний період (сівба, жнива): Не допускалося також одночасне використання в господарстві оренди землі та найманої праці. «Нетрудова» доходи також могли трактуватися за волею місцевих органів влади. Контроль за виконанням цих декретів покладался на сільські Ради, де угоди повинні були реєструватися (ця умова майже не виконувалася). Все це викликало незадоволення в селян, у тому числі й у бідноті, оскільки створювало розрив між попитом і пропозицією на землю та робочі руки. Фактично ж в орендних відносинах на селі брали участь усі його соціальні верстви. Тільки якщо біднота і незаможники, як правило, здавали землю в оренду, то заможні селяни, куркулі орендували її, намагаючись «виправити» наслідки аграрної революції.

³ КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 292.

⁴ Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных республик...: Сб. документов.— М., 1959.— Т. 1.— С. 167.

⁵ КІРС в резолюціях...— Т. 2.— С. 321.

⁶ Зб. узаконень УСРР.— 1921.— № 18.— Ст. 182.

⁷ Там же.— 1922.— № 45.— Ст. 665.

За даними анкетування, проведеного в 1922 р., основну частину господарств, які здавали землю в оренду, становили бідняцькі господарства (на Україні у середньому вони становили 71%)⁸. Орендна плата була в основному натуральною і дорівнювала здебільшого половині врожаю. Орендарями, як правило, виступали середняцькі господарства, а бідняцькі та куркульські — становили порівняно невелику частину їх загальної кількості. За обсягом орендованої землі заможні господарства посідали значне місце. В їх руках зосереджувалася майже третина (30,5%) всього орендного земельного фонду⁹. Незважаючи на заборону, земля оброблялася в основному працею залежних від орендарів осіб. Це давало можливість збільшувати кількість орної землі у господарствах становила разом з орендованою в середньому від 12 до 20 десятин на двір, на Київщині та Харківщині — до 30, Поділлі — до 12 десятин¹⁰. Наведені дані свідчать про те, що кількість заможного селянства в середині 20-х років зростала. Цьому сприяла також недостатня забезпеченість засобами виробництва значної кількості господарств, які намагалися самі обробляти одержану від держави землю. Біднота і частина середнього селянства наймали робочу худобу та реманент у заможних. Часто умови найму худоби й сільськогосподарського інвентаря призводили до зубожіння селян. У Подільській губернії, наприклад, біднота та незаможники за наймані худобу і реманент повинні були сплачувати їх власнику від третини до половини врожаю¹¹. У Василівському районі за користування двома десятинами землі наймач орав власнику землі 0,5 дес. Вартість оранки становила 1,5 крб., тобто за десятину орендованої землі куркуль сплачував 0,75 крб.¹², у той час коли орендна плата була 8,28 крб.¹³ Таким чином, використовуючи відсутність засобів обробітку землі у незаможника, заможний селянин орендував її менш як за 10% грошової орендної плати. Щороку господарства Київської губернії за оренду знарядь праці та робочої худоби сплачували куркулям 8—10 млн. крб.¹⁴

На Україні заможна частина селянства збільшувала свої прибутки щорічно майже на 15 млн. крб.¹⁵ Були випадки, коли куркулі не тільки встановлювали високу орендну плату, а й відмовлялися давати в найм худобу та інвентар. При цьому вони розраховували, що бідняк, який не отримає необхідних для обробітку землі знарядь праці, змушений буде здати її в оренду на умовах, висунутих заможним селянином.

Окремі верстви біднішого селянства намагалися максимально поліпшити своє господарство за рахунок вилучення у заможних господарств частини сільськогосподарського інвентаря, робочої худоби і землі. Цей рух був настільки сильним, що у деяких районах під його впливом окремі комітети незаможних селян проводили політику розкуркулювання. Такі явища спостерігалися в багатьох місцях, зокрема у Чернігівській та Полтавській губерніях¹⁶. Подібні дії суперечили ідеям непу, політиці, що її почала проводити держава. У зв'язку з цим 11 червня 1923 р. ВУЦВК прийняв постанову, в якій зазначалося, що будь-яке протизаконне відбирання майна, навіть, коли воно раніше вважалося доцільним, тепер буде каратися як кримінальний злочин¹⁷.

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 7, спр. 373, арк. 46—89.

⁹ Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: социальная структура и социальные отношения.— М., 1979.— С. 100.

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 7, спр. 373, арк. 46—89.

¹¹ Изв. ЦК КП(б)У.— 1922.— № 15/16.— С. 74.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2232, арк. 41.

¹³ Статистика и народное хозяйство: Статьи и материалы.— М., 1928.— Вып. I.— С. 28, 32.

¹⁴ Мигаль В. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921—1925 рр.).— Х., 1974.— С. 89, 104.

¹⁵ Там же.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 92, арк. 44.

¹⁷ 36. узаконень УСРР.— 1923.— № 26.— Ст. 394.

Значна частина заможного селянства володіла засобами виробництва, що були зайвими при наявній кількості у нього оброблюваної землі. Щоб використати ці засоби з найбільшою для себе вигодою, потрібна була додаткова земля. Існування орендних відносин давало можливість її одержати. Куркулі намагалися захопити в свої руки найбільш вигідну оренду земель державного фонду. Особливо яскраво це виявлялося під час торгів на оренду земель цукрових заводів, радгоспів та ін.¹⁸

Таким чином, землі, що здавалися в оренду земельними органами, у більшості випадків опинялися в руках заможних селян. Проте вони не були основним джерелом збагачення. Значна частина орендованої землі переходила до куркульства шляхом внутріселянської оренди. Обстеження селянських господарств, проведене весною 1924 р., показало, що орендні відносини були зареєстровані у близько 30 тис. господарств. Форми оренди були різними. В 5757 господарствах оренда мала грошову форму, у 5299 — натуральну, в 1591 — вона існувала на умовах відробітку, у 271 — за частину врожаю¹⁹. Види оренди в інших господарствах залишилися невідомими.

Останні дві форми були платними й разом з тим являли собою прихований найм робочої сили із сім'ї здавача землі. Водночас вони мали елемент кабального характеру, оскільки разом із зданим в оренду наділом у господарство орендаря йшов і сам його власник. Таким чином, орендар одержував дешеву робочу силу, експлуатація якої компенсувала амортизацію знарядь виробництва під час обробітку орендованого наділу.

Найбільш важкими умови оренди були в тих випадках, коли куркулям вдавалося переконати власника землі не реєструвати орендного договору. Так, наприклад, в Кошеватському повіті Подільської губернії та Мерефському повіті Харківської губернії за таких умов орендна плата становила половину врожаю, причому власник наділу ще й сам сплачував податок з нього²⁰. Часто оренда землі поєднувалася з наймом робочої сили і реманенту. Відсутність останніх у значній частині маломісних господарств робила їх засобом експлуатації орендаря-бідняка заможною частиною селянства.

Сам хід розвитку країни вимагав термінової розробки нового законодавства, яке б більш чітко регулювало соціально-економічні явища, породжені на селі новою економічною політикою. Насамперед це стосувалося питань, пов'язаних з орендою землі, наймом реманенту і робочої сили.

Угоди про найм худоби та сільгоспінвентаря в зв'язку з їх різноманітністю і відсутністю законодавчої регламентації створювали сприятливі умови для розширення кабальних відносин між заможним та незаможним селянством. Найбільш показовим прикладом цього може бути обробіток селянином своєї землі найнятою худобою й реманентом. Плата у цьому випадку могла бути як натуральною, так і грошовою. Нерідко зустрічалася найбільш важка для селянина форма розрахунку — відробіткова. Так, за обробіток однієї десятини ріллі орендар повинен був у жнивну пору відпрацювати 5—6 днів на землі власника найнятої ним худоби²¹. У Донецькій окрузі за жнива, косовицю та обмолот урожаю з однієї десятини наділу селянин-бідняк повинен був не тільки здати в оренду дві десятини землі, а й зобов'язувався безкоштовно працювати на них²². Таким чином, найм худоби і реманенту ставав замаскованою формою наймитства.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1455, арк. 212.

¹⁹ Местное хозяйство и местные финансы Украины: Обзор за 1921, 1922/23, 1923/24 и 1924/25 годы.— Харьков, 1925.— С. 18.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2232, арк. 42.

²¹ Колесников В. Деревня: Куда она идет. Очерки.— Харьков, 1925.— С. 47—48; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2232, арк. 41.

²² Азизян А., Великевич И. Арендные отношения в советской деревне.— М.; Л., 1925.— С. 116.

Як відзначалося вище, своєрідною формою експлуатації був найм селянином робочої худоби і реманенту разом з їх власником. Останньому це було вигідно, оскільки він одержував плату не тільки за орендований реманент, а й за свою участь у процесі виробництва. А головне те, що йому часто вдавалося прикриватися маскою наймита. Оскільки основною ознакою, за якою визначалася соціальна належність селянського двору, було застосування найманої робочої сили, то таким чином стиралася експлуаторська сутність куркульського господарства. Ця форма оренди ставила з ніг на голову соціальні відносини на селі — бідний селянин виступав як орендатор, а власник худоби і сільськогосподарського інвентаря — в ролі наймита. У 1924—1925 рр. використання цієї форми експлуатації давало заможному господарству в середньому приблизно 12% умовно-чистого доходу, тобто майже 85 крб.²³ У дійсності ж ця сума була значно більшою, головним чином за рахунок того, що дуже часто бідняк-орендар, не маючи можливості сплатити суму, належну за використання засобів виробництва, змушений був відпрацьовувати свій борг у господарстві власника орендованих засобів виробництва, де його праця оцінювалася значно дешевше, ніж куркуля — в його господарстві. Крім того, як боржник він опинявся не тільки в економічній залежності від куркуля, а й підпадав під його політичний вплив. За даними обстеження 6 губерній, проведеного у 1924 р., куркулі мали можливість тим чи іншим способом впливати на 20—30% (з коливаннями по районах) селянських дворів²⁴.

Запровадження непу сприяло зростанню кількості господарств, що мали надлишки робочої сили і змушені були використовувати її в чужому господарстві. Збільшилася чисельність найманих робітників, які головним чином працювали у господарствах куркулів, що виступали основними споживачами вільних робочих рук. Без особливого перебільшення можна стверджувати, що в прямій або замаскованій формі наймана праця використовувалася половиною чи навіть двома третинами господарств заможних селян України²⁵. Це становило від 7,5% до 10% усіх селянських господарств республіки. В той же час найману працю пропонували близько 17% господарств республіки²⁶.

Куркульство використовувало в своїх інтересах і недосконалість радянського законодавства. Земельний кодекс передбачав право найму робочої сили лише на період сільськогосподарських робіт. На основі його положень куркулі вдавалися до масового звільнення наймитів одразу ж після закінчення цих робіт. Тим часом значна частина наймитів через відсутність житла змушена була звертатися до «хазяїна» з проханням дозволити їм перезимувати у його хаті, обіцяючи за це виконувати будь-яку роботу. В цьому разі, зрозуміло, наймити не могли навіть натякати на створення сприятливих умов праці та її оплати. Навпаки, їм часто доводилося давати зобов'язання працювати у господаря в майбутній літній період за меншу у порівнянні із звичайним рівнем плату²⁷.

Для того щоб хоча б мінімально скоротити зимове безробіття, керівництво профспілки робітників землі і лісу направило на місця циркулярного листа, який давав право заможному селянинові укладати трудовий договір на зимовий час на умовах надання наймиту лише одягу та харчів²⁸.

Зростання масштабів використання найманої праці в селянських господарствах поставило перед Радянською владою як першочергове

²³ Статистика України.— 1927.— № 115.— С. 191, 192.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2232, арк. 42.

²⁵ Колесников В. Указ. соч.— С. 51.

²⁶ Шлихтер А. Г. Экономические проблемы строительства фундамента социализма.— М., 1982.— С. 74.

²⁷ Колесников В. Указ. соч.— С. 110.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 3466, оп. 1, спр. 289, арк. 77.

завдання розробку спеціальних правил, які б враховували інтереси всіх соціальних верств села і разом з тим максимально захищали наймитів від надмірної експлуатації. Головною турботою радянського законодавства було недопущення кабальних умов найму робочої сили, реманенту й оренди землі. Проте регулювання соціально-економічних відносин на селі зустрічало значні труднощі, пов'язані, насамперед, з прихованим характером експлуатації. Недосконалість правових норм призводила до того, що значна частина селян свідомо приховувала складання угод найму-оренди. При цьому кожна соціальна група переслідувала власні інтереси. Куркульство, що було в основному орендарем землі та власником засобів виробництва, намагалось ухилитися від реєстрації договорів, що давало йому можливість не платити податку з орендованого наділу. Біднота приховувала складання угод насамперед тому, що перебувала в економічній залежності від господаря. Крім того, за відмову від реєстрації договору куркуль часто збільшував розмір орендної плати. Інколи він навіть сам сплачував і податок з орендованої землі, оскільки останній був значно меншим із селянина-незасобишника, ніж з наділу, що його орендував заможний селянин.

Розвиток продуктивних сил у сільському господарстві вимагав, незважаючи на деякі негативні моменти, дальшого розвитку і вдосконалення відносин оренди та найму. Цьому заважало законодавство 1921 р. про «трудова оренду», а також деякі потворні форми адміністрування, зайві обмеження умов здачі землі в оренду та використання найманої праці, що продовжували зберігатися у практиці радянських і партійних органів²⁹. Деякі урядовці навіть участь селянина в «толоці» (старовинна форма селянської взаємодопомоги) оцінювали як використання найманої праці. Крім того, місцеві керівники часто ставили знак рівності між наймачем-середняком та наймачем-куркулем і притягували їх на однакових засадах «...до відповідальності за недотримання законних норм існуючого законодавства про працю»³⁰.

Існування численних законодавчих положень, які обмежували можливість використання оренди землі і найму робочої сили, гальмувало розвиток виробничих відносин на селі. Особливо негативно це відбивалося на більш заможних господарствах, що виробляли значну кількість товарного хліба. Тому вони організували своєрідний локаут. Як свідчать документи, значна кількість заможних дворів на початку 1925 р. відмовилася від найму робочої сили і, відповідно, від розширення посівів. Наймити позбавлялися можливості заробляти собі на життя, а держава — одержати хліб на експорт. Скорочення попиту на робочі руки викликало незадоволення бідноти законами Радянської держави. Почалося навіть повернення деякої частини середняків на бік куркулів, що призвело до ослаблення змички робітників і трудящих селян.

Невідповідність між існуючими нормами аграрного законодавства і потребами розвитку продуктивних сил сільського господарства викликала на початку 1925 р. зростання напруженості у відносинах між селянством і Радянською владою. В зв'язку з цим партія розробила ряд заходів щодо усунення існуючих недоліків. На IX Всеукраїнському з'їзді Рад розглядалося питання про необхідність створення більш сприятливих умов для розвитку продуктивних сил села (поліпшення умов оренди землі, найму робочої сили, кредитування тощо)³¹. Рішеннями XIV партконференції й III Всеукраїнського з'їзду Рад було ліквідовано ряд адміністративних обмежень, що перешкождали розвитку сільського господарства. Зокрема, на двори, які орендували землю, поширювався закон про можливість застосування найманої праці. Був скасований строк, що обмежував період оренди

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2232, арк. 41.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5466, оп. 1, спр. 990, арк. 19.

³¹ Резолюції всеукраїнських з'їздів Рад.— X., 1932.— С. 98.

земель державного фонду. Все це створювало умови для розширення меж використання зайвої робочої сили, поліпшувало становище бідняків, забезпечувало введення в оборот нових орних земель, що сприяло збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції в країні. Державна політика в галузі регулювання найманої праці та орендних відносин мала на меті прискорити зростання продуктивних сил села, зміцнення бідняцьких та середняцьких господарств.

Однак розвиток та розширення дрібногосподарного виробництва сприяли (на фоні загального економічного піднесення села) зміцненню найбільш заможних, у тому числі й куркульських господарств. На кінець відбудовного періоду, згідно з даними гніздового динамічного перепису, на Україні в середньому налічувалося 4% дрібнокапіталістичних селянських дворів. У різних районах цей процент становив від 6,2 (у Степу) до 2,5 (на Правобережжі)³². Більш чітким класове розшарування було серед селянських господарств за площею посівів, що майже цілком збігалось із ступенем як економічної заможності господарства, так і його соціального статусу. Так, за даними статистичного опису, навесні 1925 р. 6% найбільш заможних господарств степової частини України мали близько третини (32,3%) всієї посівної площі³³. Все ж основним показником, що визначав місце двору в сільській громаді, була не стільки земля, скільки наявність у ньому засобів виробництва. 16% найменш забезпечених селянських господарств, які обробляли 2% посівів, мали у своєму розпорядженні 3% робочої худоби. Найбільш заможні господарства, чисельність яких дорівнювала 6% від усіх селянських дворів, обробляли майже чверть посівних площ республіки та мали 18,2% робочої худоби. Їм належала більш як п'ята частина всіх машин і сільськогосподарських знарядь³⁴. Така ситуація створювала певні умови для дальшого зростання капіталістичних відносин на селі.

Зростання диференціації селянства, збільшення його заможного прошарку викликали незадоволення бідніших верств населення. Низові органи влади, які повинні були втілювати в життя політику партії, не завжди правильно розуміли її. Сільські активісти, які становили значний процент у складі місцевих органів Радянської влади, часто продовжували діяти за законами періоду «воєнного комунізму», коли навіть найбільш складні питання вирішувалися силою, без урахування об'єктивних умов й обставин. Ось чому рішення уряду, спрямовані на залучення до будівництва соціалізму значної більшості населення, виконувалися незадовільно. Все це викликало напруженість у відносинах між різними верствами села і, певною мірою, відбивалося на політиці Комуністичної партії та Радянського уряду. Економічні труднощі, які зростали, викликали в значній кількості працівників партійного і державного апарату намагання повернутися до методів керівництва минулого періоду.

Перемога сталінського угруповання в керівництві партією та поступове згортання непу вело до зростання тиску як економічного, так і політичного щодо заможних господарств. Відсутність загальноприйнятого економічного визначення терміна «куркуль», неясність тих критеріїв, за якими можна було віднести двір до цієї соціальної групи, призводили до того, що середняк почав побоюватися, що з розширенням господарства він буде автоматично зарахований до числа куркулів та не тільки позбавиться пільг, що їм надавала держава, а й буде поставлений у складні економічні та політичні умови існування. Це змушувало селянина або припиняти дальше зростання свого господарства, або шукати шляхів обминути існуюче законодавство. Цим певною мірою пояснюється, наприклад, той факт, що держава так і не змогла

³² Зб. стат.-екоп. відомостей про сільське госп-во України.— Х., 1930.— Вип. 3.— С. 85.

³³ Шлихтер А. Г. Указ. соч.— С. 69.

³⁴ Местное хозяйство и местные финансы Украины...— С. 25; На аграрном фронте.— 1927.— № 10.— С. 30.

добитися всеохоплюючої реєстрації договорів відносин найму й оренди. В разі виявлення цих порушень селяни автоматично зараховувалися до розряду куркулів з усіма наслідками, що з цього випливали.

Подібні дії держави викликали незадоволення серед селянства, що, як правило, пояснювалося тільки контрреволюційною, антирадянською агітацією куркульства, а не недоліками у діяльності органів влади. Все це викликало спочатку економічні, а потім й адміністративні заходи, які діяли не тільки щодо куркульства, а й проти середняків. Це свідчило про відхід від ленінської політики щодо селянства.

Одержано 10.02.90.

На основании анализа материалов об аренде земли и средств производства, найме рабочей силы показаны достижения, ошибки и недостатки государственного регулирования социально-экономических отношений на селе в условиях новой экономической политики.

А. О. Гурбик (Київ)

Копні суди на українських землях у XIV—XVI ст.

Автор розповідає про діяльність копних судів на Україні в XIV—XVI ст., розглядає їхні специфічні риси та особливості.

Однією з маловивчених проблем історичного минулого українських земель, які були у складі Великого князівства Литовського, є історія адміністративно-судових установ. Враховуючи її складність, багатогранність, також недостатню вивченість в конкретно-історичному плані, обмежимося розглядом такого важливого питання, як діяльність копних * судів у структурі судових органів цього князівства.

Вперше у вітчизняній історичній науці цю проблему у хронологічних рамках XVI—XVII ст. спробував висвітлити Н. Іванішев¹. Проаналізувавши близько двох десятків актів, він дав короткий опис копного суду, його складу та функцій.

Процеси копного судочинства на Україні тією чи іншою мірою також розглядали такі дореволюційні історики, як Н. Бакай, Г. В. Демченко, О. Єфименко, Ф. І. Леонтович, І. П. Новицький². Їх дослідження сприяли поповненню фактологічної бази. Вони ввели до наукового обігу і узагальнили нові дані та матеріали, що дало можливість розширити

* Копа — велике зібрання людей, членів однієї общини чи просто жителів сусідніх поселень для розгляду різних судових справ, або вирішення спірних питань. Слова «копа», «купа» взагалі означали велику, а деколи й визначену кількість предметів (копа сіна, копа жита — 60 снопів, копа грошей — 60 грошей і т. п.).

¹ И в а н и ш е в Н. О древних сельских общинах в Юго-западной России. — Киев, 1863. — Приложение I—VI. — 34 с.

² Б а к а й Н. Значение сельской громады в судебном процессе конца XVII в. // Киев. старина. — 1886. — № 11; Д е м ч е н к о Г. В. Притомные люди и копная сторона // Варшав. университет. известия. — 1899. — № 5; Е ф и м е н к о А. Копные суды в Левобережной Украине // Киев. старина. — 1885. — № 10; Е ф и м е н к о А. Народный суд в Западной России // Русская мысль. — 1893. — № 8—9; Л е о н т о в и ч Ф. Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV и XVI столетий // Киев. университет. известия. — 1863. — № 10—11; Л е о н т о в и ч Ф. Русская Правда и Литовский Статут // Там же. — 1865. — № 2—4; Л е о н т о в и ч Ф. Областные суды в Литве // Журнал министерства юстиции (далі — ЖМЮ). — 1910. — № 9—10; Н о в и ц ь к и й И. П. Содержание актов о крестьянах // Архив ЮЗР. — Ч. VI. — Т. 1.

географію копних судів. Певним вкладом у розробку даної проблеми стала публікація М. Н. Ясинським нових актів, що стосувалися судової діяльності копи³. Щоправда, він не систематизував і не проаналізував ці джерела.

Головним недоліком цих праць є намагання авторів висвітлити основні аспекти роботи копних судів з ідеалістичних позицій, дати їм виключно суб'єктивне пояснення.

В радянській історіографії ця проблема лишається, по суті, не дослідженою. В 1928 р. у Києві вийшла єдина праця І. Черкаського «Громадський (копний) суд на Україні — Русі XVI—XVIII вв.» (причому більшість матеріалів, уміщених в ній, стосується білоруських, а не українських земель). Автор не пішов по шляху вироблення певних узагальнень чи порівнянь, а зайнявся збиранням і систематизацією фактів. У книзі не простежується еволюція діяльності копних судів. Проблема висвітлюється у відриві від соціально-економічного розвитку України.

Таким чином, історія копних судів, яка тісно пов'язана з проблемами існування сільської общини, адміністративно-судових установ, звичаєвого права у період феодалізму, потребує детального висвітлення й нового осмислення.

Копні суди на Україні набули поширення, бо були носіями віковичних традицій звичаєвого права. За допомогою цих своєрідних установ селяни і жителі містечок не тільки успішно боролися з різного роду правопорушеннями й злочинами, а й обстоювали право самостійно вирішувати всі питання внутріобщинного життя, незалежно від місцевої адміністрації та тиску феодалів.

Щоб глибше зрозуміти історію цих судів, їх необхідно розглядати у взаємозв'язку з іншими адміністративно-судовими органами у складі Великого князівства Литовського.

В другій половині XIV ст. унаслідок експансії сусідніх феодальних держав українські землі були розчленовані в державно-політичному відношенні і у своїй більшості включені до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського. Протягом перших десятиріч після цього центральна влада практично не вживала заходів, спрямованих на зміну соціально-політичного ладу, що склався на Україні.

Наприкінці XIV ст. Польське королівство і Велике князівство Литовське, як й інші держави Європи, переживали процес державної централізації. Одним з його елементів був початок ліквідації в 90-тих роках XIV ст. удільних князівств України, що потрапили під владу цих країн. Цей процес у кінцевому випадку передбачав кардинальні зміни в адміністративно-судових органах, що існували на цих територіях.

З перетворенням цих князівств України на області Великого князівства Литовського та призначенням для їх управління намісників, воєвод і старост уся повнота судової влади на цих землях перейшла до останніх. Юрисдикції господарських намісників спочатку підлягало взагалі все населення областей. З кінця XIV ст. їх судова влада вже не поширювалася на міщан деяких міст, що одержали магдебурзьке право, панських підданих, що залежали від суду свого феодала, та на католицьке духовенство⁴.

Намісники в областях здійснювали судові розгляди за допомогою «добрых людей», які знали основні положення звичаєвого права на певній території. У свою чергу, великокнязівська адміністрація надава-

³ Ясинский М. Н. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве // Акты о копных и панских судах.— К., 1897.— Т. 1.— 734 с.

⁴ Леонтович Ф. И. Областные суды в Литве // ЖМЮ.— 1910.— № 9.— С. 93—94; История Украинской ССР: в 10-и т.— Киев, 1982.— Т. 2.— С. 42, 39; Шабульд Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.— Киев, 1987.— С. 3.

ла своїм представникам на місцях право вирішувати судові справи, спираючись на нагромаджений досвід і традиції, якими відзначалися ті чи інші місцевості. Характерною в цьому відношенні можна вважати вказівку правителів Великого князівства Литовського новопризначеному полоцькому воєводі (1563 р.): «А управа давати... распрося про здешние всякие обиходы, как из них обычи ведутца, да с их обычея сперва и судити и управы им... давати»⁵. Одним з найважливіших видів діяльності, де «люди добрые» мали можливість вивчати звичаєве право й практику судочинства, а також брати активну участь в засіданнях суду, були внутріобщинні і міжобщинні судові розгляди ряду питань, які в XVI ст. дістали назву копних судів. «У визначені строки,— писав Ф. Енгельс, характеризуючи общинний суд,— якщо треба було то і частіше збирались вони (общинники) під відкритим небом для обговорення спільних справ марки, а також для судового розгляду порушень звичаїв марки і для вирішення позовів»⁶.

Джерела копного права на українських землях та, власне, і на білоруських своїм корінням сягають глибини віків. Відсутність документів не дає змогу детально розглянути діяльність общинних судів від часів Київської Русі. Проте у XVI ст. ми вже бачимо, що общинний (копний) суд був давнім елементом звичаєвого права. Ряд положень копного права знайшли своє відбиття ще в артикулах «Руської правди»⁷. Тому можна передбачити, що ці традиції і не переривалися з часів Давньоруської держави, а певним чином еволюціонізували.

До середини XVI ст. копні суди діяли під контролем намісників на основі неписаних положень звичаєвого права. Воєводи, старости й державці могли передоручати право судового розгляду окремих справ урядникам, підвоєводам і воєводкам. З 1529 р. у повітах Великого князівства Литовського суд вершили маршалки, яких спочатку призначав воєвода, а згодом вибирала шляхта⁸. Після судових реформ 60-х років XVI ст. Велике князівство Литовське було розділене на повіти і згідно з Литовським статутом 1566 р. у кожному з них створювалися три повітових суди: земський, гродський і підкоморський⁹. До компетенції земських судів відносилось таке: цивільні справи всієї шляхти, справи про належність до шляхетства, нагляд за діяльністю гродського суду тощо. Кримінальними справами відав замковий (гродський) суд, а межовими й поземельними — підкоморський¹⁰. На засіданнях домініального суду вирішувалися поточні справи панських підданих і незаможної шляхти, за винятком певного роду справ. Мали свої судові установи й монастирі, але вони майже нічим не відрізнялися від суду феодала¹¹.

У складному взаємозв'язку з вказаними вище судами на українських землях Великого князівства Литовського у середині XVI ст. діяв копний суд. Він займався різними кримінальними й цивільними справами. Документальні матеріали свідчать, що на копах у XVI—XVII ст. розглядалися справи про крадіжку коней, великої рогатої худоби, інших домашніх тварин, бджіл і меду, а також про розбійні напади,

⁵ Демченко Г. В. Притомные люди и копная сторона // Варшав. университет. известия.— 1899.— Т. V.— С. 10.

⁶ Енгельс Ф. Марка // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 19.— С. 325.

⁷ Пространная редакция суд Ярославль Володимирич Правда Руськая // Российское законодательство X—XX веков. Законодательство Древней Руси.— М., 1984.— Т. 1.— С. 69.

⁸ Леонтович Ф. И. Указ. соч.— С. 98.

⁹ Лаппо И. И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI столетии // Журнал министерства народного просвещения.— 1908.— 13.— С. 51—52.

¹⁰ Там же.— С. 53—54; История Украинской ССР: в 10-и т.— Киев, 1982.— Т. 2.— С. 58.

¹¹ Статут Великого княжества Литовского 1566 года (далі — Статут 1566 года) // Временник императорского московского общества истории и древностей российских. Материалы.— М., 1855.— Кн. 23.— С. 46, 81—82; Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності.— К., 1963.— С. 208.

знищення чужого майна, порубку бортного дерева, тілесні ушкодження, вбивства¹² тощо. Отже, вони вирішували таке ж коло питань, як суди урядові й панські. Цей, на перший погляд, незрозумілий паралелізм в їх діяльності пояснюється рядом факторів. Фактично не виникало проблем, який суд мав розглядати ту чи іншу справу. Вирішальне значення при цьому мало бажання потерпілого¹³. У судовій практиці поступово формувалися традиції, що визначали цей вибір. Про одну з них говориться на копному суді у Луцькому повіті в 1583 р.: «Гды ж дей здавна межи нами шкодиника ничим, одно копою доходят»¹⁴.

До копних судів традиційно зверталися різні соціальні верстви населення українських земель: селяни, міщани, шляхта і духівництво¹⁵. Такі правові традиції, що зміцнювалися протягом віків, говорять про значний авторитет копи як ефективного судового органу навіть у другій половині XVI ст., коли судова система вже оформилася у повітах і воєводствах України. Він ґрунтувався на силі закону, який стояв на захисті інтересів копних судів. Наприклад, у Литовському статуті 1588 р. (розділ XIV, артикул 9) зазначено: «А если бы уквивжоный злодейством хотел шкоды своее доходить копою, тогды вси в той околицы... мають казати подданым своим на копу сходитися»¹⁶.

Помітне прагнення великокнязівської влади регламентувати й визначити ставлення урядових органів до копних судів. Король Сигізмунд I у посланні Марковському державці писав: «Наместник твой на волость к ним уезжчати и слуг своих усылати и станции на них правети не мает, кроме того, если который муж на копу наместника твоего подойметь, и теж кроме децких, если кто на когу децкого озметь, тогды наместник твой мает на копу ездити и децких давати, кому будеть потреба»¹⁷. Отже, перед урядовими органами на місцях висувалася вимога не тільки контролювати діяльність копних зібрань, а й сприяти їх роботі шляхом направлення своїх представників. А Статут 1588 р. для участі в них навіть вимагав розширення території їх діяльності на землях Великого князівства Литовського: «А то ся мает разумети в перед на тые местца, где до сих мест копы не бывали которые коповища каждый подкоморий в повете своем назначити... мает»¹⁸. У даному випадку підкоморські суди були зобов'язані перевірити, в яких повітах відсутні «коповища»*, виявити їх і заснувати там нові місця для копних зібрань, чітко визначивши округи.

¹² Іванишев Н. Указ. соч.—Приложение VI.—С. 68—72; Архив ЮЗР.—Ч. 6.—Т. 1.—№ 72.—С. 211—214, № 88.—С. 270—272, № 96.—С. 296—302; Ясинский М. Н. Указ. соч.—№ 114.—С. 270—271, № 134.—С. 313—315; Архив ЮЗР.—Ч. 6.—Т. 1.—№ 80.—С. 242; Іванишев Н. Указ. соч.—Приложение II.—С. 39—41; Ясинский М. Н. Указ. соч.—№ 244.—С. 573—575; ЦДІА УРСР, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 224—224 зв.; Архив ЮЗР.—Ч. 6.—Т. 1.—№ 105.—С. 345—347; Ясинский М. Н. Указ. соч.—№ 99.—С. 228—231, № 167.—С. 376, № 228.—С. 546—547; ЦДІА УРСР, ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 99 зв.; ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 200; Архив ЮЗР.—Ч. 4.—Т. 1.—№ 18.—С. 75—88; Ясинский М. Н. Указ. соч.—№ 267.—С. 626—630, № 128.—С. 302—303, № 300.—С. 693; Архив ЮЗР.—Ч. 6.—Т. 1.—№ 83.—С. 255—258; Ясинский М. Н. Указ. соч.—№ 297.—С. 684—687, № 76.—С. 173—174.

¹³ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні—Русі XVI—XVIII вв. // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права.—К., 1928.—Вип. 4.—С. 85.

¹⁴ Іванишев Н. Указ. соч.—Приложение III.—С. 49.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 256, оп. 1, спр. 1, арк. 43; ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 99 зв.; ф. 1471, оп. 1, спр. 1, арк. 13 зв.; Ясинский М. Н. Указ. соч.—№ 19.—С. 40—42.

¹⁶ Статут Великого князівства Литовського 1588 года (далі — Статут 1588 г. // Временник императорского московского общества истории и древностей российских. Материалы.—М., 1854.—Кн. 19.—С. 311.

¹⁷ Любавский М. К. Областное деление и местное самоуправление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута.—М., 1892.—С. 656.

¹⁸ Статут 1588 года.—С. 311.

* Коповища — місця проведення копних судів.

Особливо тісними були зв'язки копних і гродських судів. Останні часто виступали в ролі ініціаторів зборів копи. Такий випадок передбачений у Статуті 1588 р. (розділ XI, артикул 26) — якщо знайдений труп «человека переержджаго або безплеменного... того ж часу вряд замку або двора нашого мает обослати всих мещан, людей сельских, так того поданных наших, яко и подданных шляхетских и опит вчинити раз и два, а где бы се на tych двух **копах** о тым забитью довести не могли, тогда третью **копу** присяжную мает вряд собрати»¹⁹.

Гродські суди суворо стежили за тим, щоб копи діяли у правових рамках, визначених статутом, іншими юридичними документами, а також традиціями звичаєвого права. У випадку, коли копний суд перевищував свої повноваження, місцева адміністрація могла скасувати його рішення, ухваливши нове. Так, у 1586 р. житомирський староста Семен Матреєвський скасував вирок копи: «Обачивши то иж тые мещане выламуючися з присуду моего, то судили копным правом чого не мели судити и не есть волны, кгда копного права не уживают». Він виступив не проти копи взагалі, а проти неточного застосування положень статуту, де чітко встановлено права копного суду. Далі староста зазначав: «Судили копным правом и артикулом шостым разделу чотырнадцатого в статуте описанным, а тот артыкул до того не належить одно належить о гонене следом». У процесі слідства були допущені помилки, бо підозрюваний «Федор случанин брался ко отводу яко будучи человеком неподозрейним оные мещане ему того не допустили». Матреєвський робить такий висновок: «Не им тот суд належал судити, але мне, або наместникови моему, яко жем тот суд неслушный и неналежный скасовавши и всказалом... на всей копе... шкodu заплатити, а себе винного искати и зложил рок заплате»²⁰.

Гродський суд для копного був вищою апеляційною інстанцією. Потерпілий або обвинувачуваний, коли були незгодні з рішенням копи, могли звернутися до урядового суду з проханням переглянути справу. Це в основному стосувалося складних і заплутаних випадків. Та й сам копний суд у разі ускладнення чи неможливості ухвалити певне рішення міг передати справу до гродського суду.

Повітова адміністрація не тільки стежила за тим, щоб копні суди розглядали справи, а й прагнула контролювати хід кожної копи, делегуючи до неї своїх чиновників. До Статуту 1566 р. такими офіційними представниками були «вижи», а після прийняття Другого статуту — «возні»²¹.

У взаєминах між копним і домініальним судами теж існували свої особливості. Передусім слід відзначити, що самі феодалі, які не підлягали копному суду, користувалися його послугами й брали участь в його роботі. На копі, що в 1581 р. вела слідство про вбивство митників луцьких, був присутній пан Яків Шибенський зі своїми селянами. Селянка Таца засвідчила, що вбивство було здійснено з відома пана Шибенського. Останній на це відповів так: «Слышу, што здесь и обо мне идет реч, эта... женщина и меня вмешала в дело. Поэтому я, чтоб доказать свою невиновность, передаю всех подозреваемых в преступлении, суду уряда гродского, и сам являюсь в уряд в назначеный срок»²². Як бачимо, він не міг ігнорувати висунутих проти нього звинувачень і, передаючи справу до урядового суду, був змушений навіть доводити «свою невиновность», щоб відвести від себе підозру, яка виникла під час копного слідства.

Ці та інші факти свідчать про те, що учасники копних судів, здебільшого селяни, розглядали не тільки судові справи феодалів (за їх згодою), а й ті, де йшлося про провину шляхти, й виносили щодо них

¹⁹ Там же.— С. 300—301.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 11, оп. 1, арк. 182.

²¹ Там же, ф. 25, оп. 1, арк. 48 зв., 99 зв.— 100; Статут 1566 года.— С. 66—68.

²² И в а н и ш е в Н. Указ. соч.— С. 12—13.

свої вироки. Одним із пояснень цього може бути те, що свідомість селян у XVI ст. не змінилася з тих часів, коли общини були незалежними, а в ній самій не було глибокої диференціації, і жителі общинної округи були рівними перед судом копи. Але в XVI ст. її соціально-економічне та юридичне становище зазнало змін. На середину XVI ст. на Україні залишилося мало вільних общинних земель. Майже всі вони перейшли у володіння окремих феодалів і держави, що, без сумніву, вело і до звуження компетенції копних судів. Паралельно йшов процес юридичного закріпачення селянських мас. Земський привілей 1447 р., який поклав початок законодавчому його оформленню, залишив за феодалами право вотчинного суду (розвинуте далі Судебником 1468 р. і Першим Литовським статутом 1529 р.)²³. З того часу всі рішення сільської общини, її копних судів, що стосувалися феодално залежних селян, повністю залежали від волі феодалів.

Копні суди на Україні в XVI ст. за своїми функціями і самостійністю прирівнювалися Третім Литовським статутом до інших урядових судів. На них поширювалися загальні правила статуту про «пересуд» і «памятное» — судові податки, що бралися з підсудних на користь суддів²⁴. За копними актами, одна половина їх, як правило, йшла гродському урядові або феодалу, друга — членам копного суду. Якщо потерпілому не відшкодовано збитки, то він давав копі «памятное» як зовнішній знак, що затверджує копне рішення. Коли винний добровільно не виконував рішення копи, то пан, який прийняв «памятное», примушував його зробити це. Судові виплати, які практикувалися на копі, були відомі іншим слов'янським народам. Так, «памятное» зустрічається у давньому чеському праві²⁵.

Судді, що розглядали справи на копах, згідно з Литовським статутом 1529 р., користувалися такими ж загальними гарантіями захисту проти особистих кривд і побоїв, як і члени урядових судів. З іншого боку, копні судді мали відповідати за свої дії, якщо на копі вони «зсоромотят», або завдадуть кому-небудь побої: «Коли бы хто в суда кому другому або судьям соромотное слово молвил, а тым суда и судей неучтил, токовый мает... каран быти... А судья теж на праве седячи не мает никого соромити... А вшакже то устовуем для тых судей которые бывають на копах»²⁶.

В цілому копні суди в XVI ст. відігравали важливу роль у соціальному житті Київщини, Волині та Брацлавщини. Їх діяльність базувалася на давніх положеннях звичаєвого права українського народу, які беруть свій початок з часів Київської Русі. Підтвердженням цього може бути те, що в копному судочинстві збереглося чимало рис, характерних для судової діяльності общини періоду Давньоруської держави. А крім того, копи в XVI ст. були типовим явищем не тільки для українського, а й білоруського народів.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського копні суди продовжували існувати і були навіть узаконені відповідними правовими актами. Але разом з процесом загарбання общинних земель феодалами до останніх у середині XV ст. перейшло і юридичне право суду над своїми селянами, що ставило копи у залежність від свого пана. Що ж до державних селян, то їхніми справами почали займатися волосні старости, державці та інші урядовці, що також здійснювали нагляд за копним судочинством. З 60-х років XVI ст., коли на українських землях в складі Великого князівства Литовського формується нова адміністративно-судова система, копні суди продовжували вирішувати ос-

²³ Мишко Д. І. Назв. праця.— С. 207; Леонтович Ф. Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV и XVI ст. // Киев. университет. известия.— 1863.— № 10.— С. 39.

²⁴ Статут 1588 года.— С. 92—94.

²⁵ Ефименко А. Указ. соч.— С. 25.

²⁶ Первый Литовский Статут.— С. 50.

нову масу справ, що стосувалися життя общин. А ось більш важливі й складні з них переходили тепер від намісників до земських гродських і підкоморських судів, що створювалися в кожному повіті. Урядові суди у своїй практиці нерідко користувалися результатами слідства, яке велося на копах. Копні судді брали участь у засіданнях гродських і підкоморських судів. Часто судові справи, розпочаті на копі, передавалися урядовому суду для прийняття остаточного рішення. Повітові суди як вища інстанція також розглядали апеляції на вироки копних судів. Феодали ж намагалися використовувати останні виключно у своїх інтересах.

З посиленням феодальної залежності селян і юридичним оформленням кріпацтва (Третій Литовський статут 1588 р.) на українських землях, які з 1569 р. перебували вже у складі Речі Посполитої, розгортався і дальший наступ на права копних судів. Але, незважаючи на це, на Правобережній Україні вони продовжували функціонувати не тільки в XVII, а й у першій половині XVIII ст.

Одержано 3.10.89

Автор рассказывает о деятельности копных судов на Украине в XIV—XVI вв., рассматривает их специфические черты и особенности.

У 1991 р. ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ПЛАНУЄ ВИДАТИ КНИГУ:

СОФИЯ КИЕВСКАЯ И КУЛЬТУРА ДРЕВНЕЙ РУСИ.

15 л.— 3 руб. 30 коп.

В сборнике публикуются доклады и сообщения участников XII Всесоюзной сессии византинистов, проходившей в мае 1987 г. в Киеве. Материалы сессии посвящены непосредственно исследованиям Софийского собора XI в. и памятников Софийского заповедника в целом, а также вопросам истории культуры Древней Руси и русско-византийским культурным связям.

Для историков, преподавателей и студентов вузов, музееведов и архитекторов, всех, кто интересуется историей Киевской Руси и Византии.

Ю. І. Шаповал (Київ)

Л. М. Каганович на Україні (Закінчення) *

У цьому розділі розкривається діяльність на Україні у 20-х—30-х рр. одного із сталінських соратників Л. М. Кагановича, а також зміст його роботи на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У у березні—грудні 1947 р.

Аналізуючи події кінця 20-х рр., сучасні історики зазначають, що господарські ускладнення цього періоду, зокрема спад у закупівлях хліба у 1927—1928 рр. (його називають «хлібною кризою») і так звана «шахтинська справа», були використані Й. В. Сталіним у власну користь, стимулювали згорання демократії. Застосування репресивних заходів проти селянства у ході хлібозаготівель 1928 р. перетворилось, як точно зазначив, виступаючи на квітневому (1929 р.) Пленумі ЦК ВКП(б) М. І. Бухарін, «у нову політичну лінію, відмінну від лінії XV з'їзду...»¹.

Складності із хлібозаготівлями спостерігалися і на Україні, однак розв'язання проблеми тут також почали шукати у межах «надзвичайних заходів», що призвело до загострення ситуації на селі. Та не тільки на селі. Як відомо, одними з перших до «шкідників» були зараховані представники інтелігенції, яка сформувалася ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ось лише один показовий факт. Як згадував заступник відомого економіста М. Д. Кондратьєва (він працював у кон'юнктурному інституті Наркомфіну СРСР і був репресований по сфабрикованій справі «Трудової селянської партії»), з грудня 1927 р., тобто після XV з'їзду ВКП(б), їх поради почали кваліфікуватися як ворожі².

Першим найбільш виразним виявом відверто ворожого ставлення до старої технічної інтелігенції стала так звана «шахтинська справа». Весною 1928 р. в Шахтинській окрузі Північно-Кавказького краю було викрито велику «шкідницьку» організацію, що складалася нібито з вороже настроєної частини технічної інтелігенції і замаскованих білогвардійців. Судовий процес у «шахтинській справі» відбувся у Москві влітку 1928 р. А весною цього ж року, 12—16 березня, у Харкові працював об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У. У останній день роботи Пленуму на закритому засіданні з доповіддю «Про економічну контрреволюцію та загальнополітичні завдання парторганізацій» виступив Л. М. Каганович.

Ця доповідь сталінського посланця, донині практично невідома навіть фахівцям, виразно відбила нові політичні акценти у діях «батька народів» наприкінці 20-х рр. «До сих пір,— підкреслював Л. М. Каганович,— говорячи про зловживання у економічній області, ми звичайно мали на увазі безгосподарність, як з корисливою метою, так і внаслідок невміння працювати. А нове у Шахтинській справі як раз і полягає у тому, що вона має суґубо політичний контрреволюційний харак-

* Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 8.

¹ Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма.— М., 1989.— С. 299.

² Нойув А. О судьбах нэпа // Вопр. историн.— 1989.— № 8.— С. 175.

тер»³. Навівши дані, що свідчили про розмах «шкідництва» на Україні, Л. М. Каганович зауважив, що все це є значною мірою «наслідком руйнівної роботи певних злісних шпигунських елементів, якщо не зв'язаних з виявленою економічною контрреволюційною організацією, то у всякому випадку зв'язаних з іншими антирадянськими групами і організаціями» (підкреслено мною.— Ю. Ш.)⁴. Окремо у доповіді було сказано про інженерів, яких тільки по «Донвугіллю» було заарештовано на той момент понад 100 чоловік. Перейшовши до уроків «шахтинської справи», Каганович підкреслив: «...Навіть і до чесного спеца (тобто спеціаліста із числа старої інтелігенції — Ю. Ш.) слід виявляти певний мінімум недовіри, адже спец все-таки не комуніст, не революціонер, не пролетарій і звихнутися йому дуже легко. Він недостатньо вболіває за господарство. Для того, щоб спец був чесним, потрібно завжди з ним працювати так, щоб господарник певною мірою мав до нього недовіру. Ця недовіра не повинна різко кидатися у вічі. Але спец повинен відчувати, що до його праці ставляться критично, тоді він працюватиме чесно»⁵. Л. М. Каганович не обмежився цим, так би мовити, «політико-психологічним відкриттям». Він пішов ще далі. «На мій погляд,— говорив він,— існує такий «розподіл праці» між українською контрреволюцією і російською. Російська контрреволюція, що йде під монархічним прапором, зосередилась у економіці: більшість інженерів, заарештованих у зв'язку з економічною контрреволюцією, росіяни. Українська ж контрреволюція свої погляди спрямовує на політику на село»⁶. Закликав Л. М. Каганович у своїй доповіді і до боротьби з «національною контрреволюцією»⁷.

Пленум прийняв рішення «доручити Політбюро ЦК на підставі документів, що їх висунуто в доповіді тов. Кагановича, розіслати листа всім низовим партосередкам»⁸. А влітку 1928 р. на лаві підсудних серед «шахтинців» опинилися і деякі керівники промисловості України, яким буде приписано створення «Харківського центру» по керівництву «шкідництвом». Тоді ж влітку Й. В. Сталін виступив із закликом до членів партії шукати «шахтинців» в усіх ланках радянського і господарського апарату. А на Україні почала реалізуватись установка Л. М. Кагановича щодо викриття «націоналістичної контрреволюції», розпочалась фабрикація процесу «Спілки визволення України (СВУ)».

Всередині 1928 р. Л. М. Каганович повернувся до Москви. Однак перш ніж прокоментувати деякі обставини, пов'язані з його від'їздом, слід зауважити, що у цьому ж році він дав відчутний поштовх політичній кар'єрі М. С. Хрущова, який працював тоді заворгвідділом Сталінського окружкому КП(б)У. Л. М. Каганович, викликавши М. С. Хрущова в Харків, запропонував йому посаду заступника завідуючого оргрозподвідділом ЦК. «Він,— зазначає М. С. Хрущов у мемуарах,— мотивував це тим, що у апараті ЦК дуже мало робітників»⁹. Після певних вагань М. С. Хрущов погодився, хоча й висловив одну умову: при першій нагоді направити його на роботу у будь-який округ, краще у промисловий. Гадаємо, що увага Л. М. Кагановича до постаті заворга Сталінського окружкому була викликана не тільки їх давнім знайомством та потребою збільшити кількість апаратників за походженням з робітничого класу. Справа у тому, що М. С. Хрущов уже був відомий у ЦК і навіть у Політбюро ЦК КП(б)У. Одним із приводів для цього стала «справа» К. В. Мойсеєнка — колишнього першого секретаря Сталінського окружкому КП(б)У, зміщенню якого з посади

³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 284, арк. 78.

⁴ Там же.

⁵ Там же, арк. 79.

⁶ Там же, арк. 80.

⁷ Там же.

⁸ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 281, арк. 3.

⁹ Мемуари Никити Сергеевича Хрущева // Вопр. ист. — 1990. — № 2. — С. 90.

сприяв М. С. Хрущов. «Ця скандальна справа, згадував він у мемуарах,— дійшла до ЦК КП(б) України, і до нас приїздила комісія. Вона розглядала наші сперечання, визнала наші доводи ґрунтовними, і його було увільнено з посади секретаря»¹⁰. При розгляді цієї справи М. С. Хрущову з деякими іншими працівниками довелося брати участь у засіданні Політбюро ЦК КП(б)У у вересні 1927 р.¹¹ На основі цих фактів можна висловити припущення, що твердість політичної лінії, продемонстрована Хрущовим у «справі» К. В. Мойсеєнка, не могла не сподобатись Кагановичу, який у 1929 р. сприятиме тому, що Микита Сергійович стане слухачем Промислової академії у Москві, а у 1931 р. рекомендує його на партійну роботу у столиці.

Повернемося, однак, у 1928 р. Довгий час побутувала думка, що від'їзд Л. М. Кагановича з України стався внаслідок невдоволення його політикою. Це, як свідчать історичні факти, не зовсім так. Після його повернення у Москву Й. В. Сталін фактично зробив його «другою людиною» в партійному керівництві: Л. М. Кагановича обрано секретарем ЦК ВКП(б), у квітні 1930 р. він очолив Московський комітет партії, а у 1933—1934 рр. на посаді голови Центральної комісії по перевірці партійних рядів він, як вже говорилося, керував «чисткою» партії.

На ХХІІ з'їзді КПРС у 1961 р. тодішній перший секретар ЦК Компартії України М. В. Підгорний скаже, що Кагановича у 20-ті рр. було відкликано з України за «серйозні помилки»¹². Про ставлення Й. В. Сталіна до цих «помилко» ми вже згадали. А як поставилися до них тодішні керівники республіки? Ніколи ще історики не звертали увагу на те, що як тільки у 1928 р. виникли чутки про від'їзд Л. М. Кагановича з України, опір цьому від'їзду почали чинити члени керівних органів Компартії України. Так, 25—28 червня 1928 р. відбувся закритий Пленум ЦК КП(б)У за участю членів Президії та наявних членів ЦК КП(б)У. М. О. Скрипник ознайомив учасників Пленуму із позицією Політбюро ЦК КП(б)У, яке одногослосно прийняло резолюцію про необхідність залишити Кагановича працювати на Україні. Ось що, зокрема, сказав М. О. Скрипник (стилістику оригіналу зберігаю — Ю. Ш.): «Об'єднане засідання ПБ та президії ЦК обговорювало повідомлення, що в бутність свою в Москві тов. Каганович висловив бажання повернутися на іншу роботу, що стрілось з заявою Сталіна про поворот його до Москви.

Ми на засіданні перевірили свою роботу, щоб з усією повнотою виявити, що це все значить, і обговорювали питання, аби відповісти на ваше запитання про уход Кагановича.

Ми виявили, що в роботі нема нічого, що б відрізняло Кагановича від ПБ. Ми — єдине ціле. З 1/2 роки працював Каганович. Були тяжкі умови, і за ці роки була проведена велика робота по консолідації партії.

Обговорюючи роботу, ми одногослосно визнали, що в цій роботі велика заслуга Кагановича. Каганович проводив правильну політику, допомагав і був активним чинником в роботі ЦК і ПБ... Зараз партія живе здоровим партійним життям. Його робота в галузі нац[іонального] питання є позитивною і будівничою. Для нас стоїть питання — чи можемо ми погодитись, чи можна віддати його тепер, коли Україна стає об'єктом імперіалістичних інтриг, нападок імперіалістичних кіл та інш. Які б у його не були побажання, він почуває і повинен почувати зв'язок з цілим ЦК. Ми говоримо, що ми не можемо на це погодитись не можемо погодитись на відклик його в Москву.

¹⁰ Там же.— С. 83.

¹¹ Парг. арх. Донецького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 381, арк. 45.

¹² ХХІІ съезд КПСС. 17—31 октября 1961 г.: Стеногр. отчет.— Ч. 1.— М., 1961.— С. 280.

Тому об'єднане засідання ПБ та президії ЦКК категорично протестує, доводить до відому всіх членів Ц.К. і гадає, що пленум Ц.К. твердо підтримає цю пропозицію перед ЦК ВКП(б).

Резолюція на П.Б. прийнята одноголосно, і ми гадаємо, що пленум також одноголосно підтримає нас»¹³. Наприкінці своєї промови М. О. Скрипник ще раз наголосив: «Я гадаю, що Пленум ЦК КП(б)У одноголосно прийме резолюцію»¹⁴. 27 червня 1928 р. резолюцію було прийнято. У ній, зокрема, говорилося: «Обговоривши питання про передбачуваний відхід тов. Кагановича з України, Пленум ЦК за участю Президії ЦКК та наявних членів ЦКК, з усією рішучістю заперечує проти відходу, категорично наполягаючи на залишенні т. Кагановича на посту Генерального секретаря ЦК КП(б)У.

Пленум вважає, що за останні три роки українська партійна організація під правильним політичним та організаційним керівництвом свого керівного колективу (Політбюро ЦК) і активній участі членів Президії ЦКК за активної керівної участі т. Кагановича досягла великих успіхів, незважаючи на труднощі і недоліки, які були і ще є в організації. Правильна більшовицька політика і практичний підхід до найважчих питань, які за цей час постали перед українською організацією і всією партією в цілому, полегшили подолання труднощів і дали можливість відбити шалені атаки троцькістської опозиції і провести рішучу боротьбу з націоналістичними ухилами, як з українським, так і з великоруським, перетворивши українську організацію в одну з твердих опор ленінської лінії ВКП(б)...

Пленум вважає за необхідне відзначити особливо шкідливий вплив, який може мати відхід т. Кагановича з України у нинішній момент для комуністичної партії Західної України, де розкольницька група Василькова-Турянського, що перетворилася в зняряддя польського фашизму, веде відчайдушне цькування проти національної політики, яка проводиться на Радянській Україні, пов'язуючи її з ім'ям т. Кагановича, і де відхід т. Кагановича з України буде використаний з націоналістичною метою.

Виходячи з усіх цих міркувань, Пленум ЦК за участю Президії ЦКК та наявних членів ЦКК з цілковитим усвідомленням своєї відповідальності та розумінням труднощів, що стоять перед партією, з усією рішучістю наполягає перед ЦК ВКП(б) на залишенні т. Кагановича на посту Генерального секретаря ЦК КП(б)У»¹⁵. Більше того, Пленум доручив членам Політбюро ЦК і членам Президії ЦКК КП(б)У, котрі мали їхати на Пленум ЦК ВКП(б), «відстоювати» це рішення і «наполягати» на залишенні Л. М. Кагановича на Україні. З цією ж метою додатково вирішили командувати у ЦК ВКП(б) делегацію із семи осіб, серед яких були М. Н. Демченко, Р. Я. Терехов, А. А. Хвиля, Й. Е. Якір та ін.¹⁶

Однак одностайність учасників засідання, яке ухвалило рішення про те, щоб залишити Л. М. Кагановича на Україні, порушив голова Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації О. В. Одинцов. «Я,— сказав він,— зокрема,— не пам'ятаю такого документу, як запропонований проект резолюції Політбюро. Те, що тут прочитане, тільки після смерті людини читається, а не за життя її. Я вважаю, що писати цього не слід і хочу відзначити деякі недоліки у роботі»¹⁷.

О. В. Одинцов відзначив ці недоліки, говорячи насамперед про неприйнятне ставлення Л. М. Кагановича до кадрів: «...Мене вкрай

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 291, арк. 7.

¹⁴ Там же, арк. 8.

¹⁵ Там же, арк. 2—3.

¹⁶ Там же, арк. 1.

¹⁷ Там же, арк. 20.

вважає добір людей, що його здійснює Ц.К. Часто мотиви добору були зовсім не такими, котрі необхідні для ділової роботи. Вважаю, що елементи підлабузництва відіграють тут велику роль»¹⁸. А закінчив він так: «Я гадаю, що виступи деяких товаришів зовсім неправильні. Я вважаю, що партія нікуди б не годилася, якби ставилося так питання, що з уходом Кагановича — все пропало»¹⁹.

Однак виступ О. В. Одинцова, який міг стимулювати всебічну дискусію членів керівних органів КП(б)У про наслідки діяльності Л. М. Кагановича на Україні, не тільки пролунав поодиноким, а й був підданий надто емоційній критиці з боку інших учасників Пленуму (А. А. Хвиля, М. С. Ікс, М. М. Полоз, П. П. Постишев та ін.). Зокрема, П. П. Постишев стверджував, що за свій виступ «Одинцов не заслуговує звання кандидата у члени ЦК... Якщо ми доб'ємося, а ми цього доб'ємося, що Каганович залишиться на Україні, Одинцов також буде повзати перед Кагановичем, як жалюгідний боягуз, тому, що він не більшовик. Раніше мовчав., а тепер, коли Каганович, мовляв, іде, заговорив, а ну як зробиш помилку. Каганович у труну не лягає, марно таку хоробрість виявляєш»²⁰. До сказаного П. П. Постишев додав: «У тебе виходить, що увесь Ц.К. і Політбюро були на поводі у Кагановича, що все Політбюро пішак, іграшка в руках Кагановича»²¹.

Такого роду звинувачення на адресу О. В. Одинцова були несправедливими. До того ж П. П. Постишев, ясна річ, не міг передбачити, що у 1937 р. особисто Каганович зможе домогтися того, що буде зміщено бюро Київського обласного комітету партії на чолі саме з П. П. Постишевим. У цьому ж році, 14 січня, заарештують О. В. Одинцова, який тоді працював начальником Азово-Чорноморського крайового земельного управління.

Напевно, про цей арешт Л. М. Каганович і не знав. А от віддання до суду військової колегії великої групи партійних, державних керівників та військових, серед якої був і П. П. Постишев, він санкціонує власноручно разом із Й. В. Сталіним та В. М. Молотовим. Виступаючи на січневому (1938 р.) Пленумі ЦК ВКП(б), Л. М. Каганович дасть Постишеву таку «характеристику»: «Я товариша Постишева знаю добре. Я їздив за дорученням ЦК в минулому році в Київ, коли викрили найгрубіші помилки т. Постишева... Постишев показав себе в Києві працівником, який зривав на практиці директиви партії...» Далі Каганович звернувся до П. П. Постишева: «Спостерігаючи тебе в кулуарах і слухаючи твій виступ на цьому Пленумі, я стверджую, що ти хитруєш з ЦК партії... Що говорив тут Постишев — це повторення ворожих партії розмов»²². Таким виявиться життєвий фінал лише двох учасників червневого (1928 р.) Пленуму ЦК КП(б)У. Один з них критикував Кагановича, інший — всіляко захищав. Закінченням розповіді про згаданий інцидент краще, на нашу думку, все-таки вважати той факт, що у 1956 р. О. В. Одинцова буде посмертно реабілітовано, а у 1957 р. відновлено в партії²³. Справжня, не романтизована історія діяльності на Україні П. П. Постишева, реабілітованого у 50-і рр., (особливо починаючи з січня 1933 р.) поки що істориками не написана.

14 липня 1928 р. об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У «взяв до відома» постанову ЦК ВКП(б) про обрання Кагановича секретарем ЦК ВКП(б) і задовольнив його прохання про увільнення від обов'яз-

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же, арк. 24.

²¹ Там же.

²² Волкогонів Д. А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна.— Кн. 1.— К., 1989.— С. 509.

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 147, арк. 1, 35.

ків генсека ЦК КП(б)У²⁴. На цю посаду буде обрано С. В. Косіора.

Наприкінці 20-х рр. Л. М. Каганович брав найактивнішу участь у боротьбі з так званим «правим ухилом». Він, зокрема, створив «проти-вагу» М. П. Томському у Президії ВЦРПС. Неодноразово виступав він і проти М. І. Бухаріна, брав участь у редагуванні «покаянного» бухарінського листа, який з'явився у «Правде» 20 листопада 1930 р.²⁵ Саме цього року Л. М. Каганович очолив Московську партійну організацію і став членом Політбюро ЦК ВКП(б).

За версією Р. Конквеста, у липні 1928 р. М. І. Бухарін у одній із розмов з Л. Б. Каменевим зауважив, що «Сталін підкупив українців, випровадивши Кагановича з України»²⁶. Якщо навіть припустити, що певною мірою так і було, то наступні появи Кагановича у республіці вже ніяк не могли «підкупити» ні керівників, ні рядових комуністів. У цьому зв'язку слід насамперед згадати про участь Л. М. Кагановича у III конференції КП(б)У у липні 1932 р. На порядку денному конференції стояло одне питання — «Про підсумки весняної засівної кампанії, про хлібозаготівню та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів». Із доповіддю виступив С. В. Косіор, який, зокрема, сказав: «На нашій конференції ми вирішили обмежитися постановою одного питання... Це — не випадково.

Питання піднесення сільського господарства, дальшого зміцнення колгоспів і радгоспів є питання розвитку нашої промисловості і наших темпів соціалістичного будівництва взагалі»²⁷.

Однак за цією загальною риторикою стояли цілком конкретні речі. Як відомо, наприкінці 20-х рр. у сільському господарстві виникла кризова ситуація. Її спричиняли не тільки об'єктивні труднощі, а насамперед, суб'єктивні фактори. Тодішнє керівництво партії і держави з метою розв'язання проблем і суперечностей, які виникали, пішло на ревізію тієї лінії, яка проводилася раніше. Воно відмовилось від пошуку економічних методів господарювання, розробки на базі ленінських принципів, досвіду непу такої економічної політики, яка була б адекватна умовам, що змінилися. Було обрано шлях згортання непу, товарно-грошових відносин, пониження матеріальних стимулів до праці, застосування «натискних» методів у розв'язанні соціально-економічних завдань.

В аграрному секторі також почалося відродження методів поза-економічного примусу часів «воєнного комунізму». Фактично державні заготівлі набули характеру примусової продрозверстки. Природне невдоволення селян, викликане такими діями, тлумачилось як свого роду саботаж, тим більше, що селяни, дійсно, прагнули приховати при обліку справжні розміри врожаю, залишити зерно в соломі при обмолоті, щоб згодом для себе перемолоти її. Поширювались антиколгоспні і антирадянські настрої серед селян. Однак замість докорінної зміни характеру і методів керівництва сільськогосподарським виробництвом було взято курс на застосування репресивних заходів, пошуки «шкідників» і «ворогів».

На Україну насувався голод, і деякі республіканські керівники (наприклад Г. І. Петровський), хоча й обережно, говорили про «скрутний харчовий стан»²⁸ у окремих районах. Однак, попри все, Й. В. Сталін вимагав виконання Україною плану хлібозаготівель. Саме з такою метою у республіку прибув Л. М. Каганович разом з В. М. Молотовим. Їх виступи на конференції містили аналіз лише частини факто-

²⁴ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 298, арк. 2.

²⁵ Павлов Н. В., Федоров М. Л. Николай Иванович Бухарин // *Вопр. истории КПСС.*— 1988.— № 10.— С. 84.

²⁶ Конквест Р. Жатва скорби.— С. 133, 512.

²⁷ III конференція КП(б)У. 6—9 липня 1932 р.: Стеног. звіт. — Харків, 1932.— С. 5.

²⁸ Там же.— С. 110.

рів, що спричиняли труднощі на селі. «Ви повинні,— наполягав Л. М. Каганович, звертаючись до делегатів,— підготувати й розгорнути роботу, щоб цілком виконати план хлібозаготівель, рішуче переборюючи всі і всілякі демобілізаційні, а часто капітулянтські, правоопортуністичні настрої щодо хлібозаготівель. Ви повинні вже тепер готуватися до осінньої сівби. Ви повинні на селі, в районі переламати настрої деяких активістів, що сьогодні у вас демобілізовані. Ви повинні зараз таки вивчити всі куточки в своїх районах, де поховалися і звідки можуть спробувати вилазити наші класові вороги — куркульські елементи, що чекають на слушну нагоду»²⁹.

Під впливом виступів В. М. Молотова та Л. М. Кагановича резолюцією III конференції КП(б)У «до безумовного виконання» приймався встановлений для України план хлібозаготівель в 356 млн. пудів по селянському сектору³⁰. Однак рішення конференції не привели до позитивних зрушень у сільському господарстві республіки. План хлібозаготівель по селянському сектору, що його взяла до виконання III конференція, згодом тричі скорочувався відповідно до реального становища, а на кінець 1932 р. він був виконаний лише на 72%. Негативно позначилась на становищі сільського господарства і шкідлива практика виключення із партії та віддання до суду як зрадників і організаторів саботажу секретарів райкомів партії, голів райвиконкомів та інших працівників багатьох районів. Саме таку практику заохочували Л. М. Каганович та В. М. Молотов. Останній у листопаді 1932 р. очолив надзвичайну комісію із завданням за будь-яку ціну сприяти виконанню плану хлібозаготівель на Україні.

Однак на практиці це послабило і дезорганізувало сільське господарство республіки, ще більше ускладнило становище із продовольством, сприяло виникненню голоду, одним із «співавторів» якого безсумнівно можна назвати Л. М. Кагановича. У листопаді 1932 р. він очолив надзвичайну комісію ЦК ВКП(б), яка виїхала на Північний Кавказ. Тут під його керівництвом було застосовано жорстокі репресії з метою здійснення хлібозаготівель, на Північ та Схід були депортовані мешканці біля двох десятків станиць.

А невдовзі, у голодну зиму 1932 р., він знов з'явився на Україні. У грудні Л. М. Каганович брав участь у двох засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У, на яких прийнято надзвичайно суворі рішення щодо «посилення хлібозаготівель». На засіданні 20—21 грудня звільнили з роботи 10 уповноважених по хлібозаготівлях. «ЦК,— зазначалося, зокрема, у прийнятому рішенні,— констатує, що частина уповноважених, що надіслані ЦК КП(б)У і обкомами до районів для хлібозаготівель, замість дійсної боротьби за хліб, відсижуються, не вживають рішучих заходів щодо виконання хлібозаготівельних планів, покривають бездіяльність, а в окремих випадках і пряме зраджування районних робітників (так у документі — Ю. Ш.). ЦК попереджає всіх уповноважених по хлібозаготівлях, що до тих уповноважених, які не забезпечать рішучого зламу в хлібозаготівлях і в боротьбі з куркульським саботажем, вживатимуться найсуворіші заходи, аж до виключення з партії і притягування до суду»³¹.

На цьому ж засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було також вирішено «за злочинний зрив завдання партії і уряду з хлібоздавання» виключити із партії, заарештувати і віддати до суду 5 директорів зернорадгоспів³². Після цього засідання у Донецьку, Київську та Вінницьку області були надіслані телеграми із категоричними вимогами «ліквідувати саботаж» і виконати план хлібозаготівель. Телеграми підписа-

²⁹ Там же.— С. 134.

³⁰ Там же.— С. 156.

³¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 274, арк. 6, 7.

³² Там же.

ли С. В. Косіор, В. Я. Чубар, а також Л. М. Каганович, який вирушив для «наведення порядку» у Одеську область.

Одним із «підсумків» участі Кагановича у засіданні 29 грудня стало рішення про застосування репресій до одноосібників, які не здають хліб. Було, зокрема, вирішено застосувати такі репресії щодо 1000 господарств у Харківській та 500 господарств у Дніпропетровській області³³. А до обкомів і райкомів партії було надіслано рішення такого змісту: «До сих пір ще районні працівники не зрозуміли, що першочерговість хлібозаготівель у колгоспах, які не виконали своїх обов'язків перед державою, означає, що все наявне зерно у цих колгоспах, у тому числі так звані насінневі фонди, повинно бути у першу чергу здано у план хлібозаготівель.

Саме тому ЦК ВКП(б) відмінив рішення ЦК КП(б)У від 18 листопада про невивезення насінневих фондів, як рішення, що послаблює наші позиції у боротьбі за хліб»³⁴.

Досвід репресивних акцій, вжитих під керівництвом Л. М. Кагановича на Північному Кавказі та на Україні у ході хлібозаготівельної кампанії 1932 р. набув значного резонансу. «Школа Кагановича» згодом стала універсальною. Неодноразово звертаючись до постаті Л. М. Кагановича у своїх мемуарах, М. С. Хрущов, зокрема, згадував: «Він не був таким, як Молотов, але він хотів бути навіть злішим за Молотова. Молотов був ближчим до Сталіна, хоча Каганович також був дуже близькою до нього людиною, і Сталін його за «класове чуття», за «класову непримиренність» до ворогів виставляв як еталон рішучої людини»³⁵.

Об'єктивність цієї характеристики виразно підтверджується діяльністю Л. М. Кагановича у 30-ті рр. Це був період, коли він суміщував дуже велику кількість посад. У 1934 р. очолив транспортний відділ ЦК ВКП(б), а наступного 1935 р., передавши керівництво Московською обласною та міською партійними організаціями М. С. Хрущову, обійняв посаду наркома шляхів сполучення. Одночасно Л. М. Кагановичу певний час довелося працювати наркомом важкої промисловості (з 1937 р.), наркомом паливної промисловості (з 1938 р.), наркомом нафтової промисловості (з 1939 р.), заступником Голови Раднаркому СРСР (з 1938 р.). Водночас він залишався секретарем ЦК ВКП(б). Поза сумнівом, таке суміщення є одним із наочних свідчень надзвичайної працездатності «залізного сталінського наркому». Що стосується стилю його керівництва, то тут цікавими вбачаються спогади О. І. Мільчакова з цього приводу: «У 1937—1938 рр. я працював начальником Головозолота Наркомважпрому. Л. Каганович був тоді наркомом. Він поводив себе надзвичайно розв'язно, постійно підкреслюючи на зустрічах з працівниками: «Я не тільки нарком, я — секретар ЦК партії».

Улюбленим методом «керівництва» Л. Кагановича було лементування про шкідництво, сіяння недовіри до радянських людей, залякування працівників загрозою арешту... Роздмухуючи формулу Сталіна про загострення класової боротьби, Л. Каганович «конкретизував» це положення своєю «теоретичною» перлиною: «Кожна аварія на виробництві має свої ім'я, по батькові та прізвище. Це — шкідництво»³⁶.

Сам Л. М. Каганович у доповіді на лютнево-березневому (1937 р.) Пленумі ЦК ВКП(б) так звітував про власну боротьбу з «ворогами народу»: «Ми в політапараті дороги НКШС викрили 220 чоловік. З транспорту увільнили 485 колишніх жандармів, 220 есерів і меншо-

³³ Там же, арк. 328.

³⁴ Там же, арк. 243.

³⁵ Хрущев Н. С. Воспоминания // Огонек.— 1989.— № 37.— С. 29.

³⁶ «Писать все-таки надо!» // Смена.— 1988.— № 12.— С. 3.

виків, 572 троцькісти, 1415 білих офіцерів, 285 шкідників, 443 шпигуни. Усі вони були пов'язані з контрреволюційним рухом»³⁷.

У період «великого терору» 1936—1938 рр. Й. В. Сталін активно використовував Л. М. Кагановича як керівника, здатного до здійснення безжальних репресивних заходів у тому чи іншому регіоні країни, де, на думку «батька народів», це було потрібно. Саме з цією метою Л. М. Каганович виїздив у Івановську, Челябінську, Ярославську області. Не було обділено увагою і Україну. Зокрема, Л. М. Каганович у січні 1937 р. брав участь у роботі активу Київської парторганізації. На цьому активі обговорювалася постанова ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р. «Про незадовільне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки у роботі ЦК КП(б)У». Фактично цим рішенням було розпочато кампанію критики, спрямовану проти П. П. Постишева.

За спогадами М. С. Хрушова, сам Каганович розповідав, що «коли зібрав партактив у Київському оперному театрі, то буквально закликав: «Ну, виходьте ж, доповідайте, хто що знає про ворогів народу?» Організовував щось на зразок такого народного суду... Кагановичу повідомили, що є у них така жінка, Ніколаєнко, активний працівник, працює на культурному фронті і веде боротьбу проти ворогів народу. Жажлива, говорять, склалася картина. Каганович розповів, напевно, Сталіну про ці збори, і у одному із своїх виступів Сталін зауважив, що бувають ось невеликі люди, які надають однак велику допомогу нашій партії. Така невелика людина, як Ніколаєнко, надала партії на Україні велику допомогу у викритті ворогів»³⁸.

І справді у заключному слові на лютнево-березневому (1937 р.) Пленумі ЦК ВКП(б) Й. В. Сталін навів «приклад з тов. Ніколаєнко», котра «цілий рік подавала сигнали про неблагополучність у партійній організації у Києві». За сталінським визначенням, «Ніколаєнко була права, а київська організація була неправа»³⁹.

У чому ж саме «була права» Ніколаєнко, яку підтримав Л. М. Каганович, а за його рекомендацією і «вождь народів»? Відповідь на це містить документ під назвою «Про осіб, винних у цькуванні тов. Ніколаєнко П. Т.», що був прийнятий ЦК КП(б)У у травні 1937 р. Ось уривок з цього рішення: «Вважати встановленим, що в організованому контрреволюціонерами троцькістами Дзенісом, Гіттелем, Абрамовим, Костюченком та ін. цькуванні т. Ніколаєнко П. Т., яка викривала їх як ворогів народу, активну участь брала також т. Постоловська Т. С.*, яка тоді була секретарем парторганізації УАМЛІНу. Тов. Постоловська разом з Косманом наполягала на виключенні т. Ніколаєнко з партії і особисто відстоювала це рішення перед Київським міськкомом і обкомом партії.

Колишній перший секретар Київського міськкому КП(б)У тов. Сапов І. А. внаслідок політичної своєї сліпоты, втрати партійної пильності, сприяв цьому цькуванню. Під його керівництвом і при активній участі т. Постоловської Т. С. бюро Київського міськпарткому виключило тов. Ніколаєнко з партії. Незважаючи на те, що акти перевірки, в яких тов. Ніколаєнко значилася перевіреною, були міськкомом затверджені 25.IX.1935 р., Косман на початку січня 1936 р., після того, як у міськкомі вирішили виключити т. Ніколаєнко з партії, чинить підроблення і виправляє вже підписані і затверджені акти»⁴⁰.

Після виключення із партії П. Т. Ніколаєнко написала заяву на

³⁷ Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна.— Кн. 1.— С. 419.

³⁸ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущева // Вопр. истории.— 1990.— № 4.— С. 70.

³⁹ Сталін Й. Про хибні партійної роботи і заходи ліквідації троцькістських та інших дворущників. Доповідь і заключне слово на Пленумі ЦК ВКП(б) 3—5 березня 1937 р.— К., 1945.— С. 36.

* Т. С. Постоловська була дружиною П. П. Постишева.

⁴⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145, спр. 118, арк. 203.

ім'я Сталіна і у квітні 1936 р. була відновлена у партії, та й після цього, на її думку, цькування її з Київських міськкому і обкому продовжувалось, про що вона і «сигналізувала». І ці «сигнали» принесли результат. Згаданим рішенням ЦК КП(б)У Т. С. Постоловській було оголошено «сувору догану з попередженням» за «втрату політичної пильності і за участь у організованому контрреволюціонерами-троцькістами цькуванні тов. Ніколаєнко». Догану оголосили також тоді вже колишньому першому секретареві Київського міськкому партії І. А. Сапову. Наказали й інших учасників інциденту⁴¹.

Та на цьому він не був вичерпаний. Поза сумнівом, Сталін вирішив скористатися ним для дискредитації П. П. Постишева. 31 січня — 2 лютого 1937 р. Пленум ЦК КП(б)У спеціально обговорив згадану постанову ЦК ВКП(б). На ньому почали лунати критичні ноти на адресу Постишева, а повною мірою виявилися вони на XIII з'їзді КП(б)У у травні—червні 1937 р. після його від'їзду з України до Куйбишева. Саме тоді С. В. Косіор звинуватив колишнього другого секретаря ЦК КП(б)У у «винятковій втраті елементарної більшовицької пильності», у тому, що Постишев дозволив «оточити себе ворожими троцькістськими елементами»⁴². Найбільшу «засміченість» цими елементами відзначено у Київському та Харківському обкомах КП(б)У. У першому з них, а саме цей орган одночасно з роботою у ЦК КП(б)У очолював Постишев, зокрема, троцькістами оголосили зав. відділами пропаганди, торгівлі, керівних партійних органів, а також промислово-транспортного відділу. Загалом 46 членів Київського обкому було виключено із партії, 32 з них заарештували як «ворогів народу» (серед них — 7 членів і кандидатів у члени бюро обкому)⁴³. У Харкові «викрили» як троцькістів другого секретаря обкому І. А. Мусульбаса, першого і другого секретарів, завідуючих чотирьох відділів міськкому КП(б)У⁴⁴. По партійних організаціях республіки прокотилася хвиля репресій.

Восени 1937 р. Л. М. Каганович прибув з метою ліквідації «шкідництва» у Донбас. У вересні у виступі на Вседонецькому злеті стаханівців він підкреслив, що «говорячи про шкідництво, можемо твердо сказати: прорахувалися вороги, прорахувалися розвідники, помилилися, зазнали поразки шпигуни та розвідники, зазнали поразки їх хазяєва — німецько-японські та інші фашисти»⁴⁵. Разом з тим Л. М. Каганович дорікав учасникам злету: «...Політична пильність у вас не набуває того конкретного повсякденного практичного характеру, який ця пильність повинна набути, інакше вона перетвориться на фразу»⁴⁶. Каганович власним прикладом продемонстрував зразок «практичної» пильності: невдовзі після цього виступу органи НКВС заарештували близько 140 керівних працівників Донецького басейну — директорів заводів і шахт, головних інженерів та партійних керівників. Списки приречених він затвердив напередодні арешту власноручно⁴⁷. В цілому, за твердженням сучасних дослідників, підписи Л. М. Кагановича виявлено на списках, у яких було засуджено до розстрілу 36 тис. чоловік⁴⁸.

Як один із найжахливіших продуктів адміністративно-командної системи Каганович завжди активно «відпрацьовував» ту чи іншу свою посаду. Не випадково під час Великої Вітчизняної війни, коли він виконував обов'язки члена Державного Комітету Оборони і займався

⁴¹ Там же, арк. 204.

⁴² Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 487, арк. 117.

⁴³ Там же, спр. 488, арк. 80.

⁴⁴ Там же, спр. 526, арк. 27.

⁴⁵ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 997, арк. 76.

⁴⁶ Там же, арк. 77.

⁴⁷ Медведєв Р., Хмелинський П. Останній із сталінського оточення. Лазар Каганович на тлі епохи // Вітчизна.— 1990.— № 5.— С. 144.

⁴⁸ Там же.— С. 145.

питаннями транспорту, саме йому доручили налагодити роботу військових трибуналів і відповідним чином спрямувати діяльність військової прокуратури. До речі, саме у цей період, у 1943 р., йому було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. У грудні 1944 р. він став заступником голови Раднаркому СРСР, згодом обійняв посаду заступника голови транспортного комітету при Раді Міністрів СРСР, а потім (залишаючись на цій же посаді) очолив міністерство промисловості будівельних матеріалів СРСР. Працював він надзвичайно енергійно. Так було і у післявоєнний період, коли з 3 березня до 26 грудня 1947 р. Л. М. Каганович вдруге очолював ЦК КП(б)У. З огляду на результати його діяльності навряд чи можна погодитись з твердженням про те, що він у той період працював «без колишньої енергії»⁴⁹. Документи свідчать, наприклад, як він жорстко і цілеспрямовано контролював питання розвитку сільського господарства (власне, він і приїхав у республіку, щоб «виправити» становище саме у цій галузі, яка дуже постраждала від посухи 1946 р.). Можна згадати і про ту нестримну енергію, з якою він почав вишукувати «рецидиви українського націоналізму» у творах літераторів, а також у працях окремих вчених і цілих наукових закладів.

Своєрідною «прелюдією» до розгортання цієї кампанії стали згадки про діяльність Л. М. Кагановича на Україні у 20-ті роки. Ось що говорився, наприклад, у одному з виступів О. Є. Корнійчука: «Боротьба з буржуазними націоналістами має в українській літературі свою велику і повчальну історію. Під керівництвом ЦК ВКП(б) і особисто товариша Сталіна більшовики України на чолі з Лазарем Мойсейовичем Кагановичем в 1926—1927 рр. розгромили «хвилювизм» — цю агентуру українського фашизму в літературі...»⁵⁰.

Невдовзі були визначені нові носії «бацил» націоналізму, зокрема, почалося відверте цькування М. Рильського (за його доповідь «Київ в історії України», виголошену 1943 р. на урочистих зборах АН УРСР, за його поетичні твори «Мандрівка в молодість», «Київські октави», статтю «Шевченкові роковини» 1942 р., за передмову до 1-го тому «Поезій» 1946 р.), Ю. Яновського (за роман «Жива вода»), І. Сенченка (за повість «Його покоління»).

Під час перебування Кагановича на Україні у серпні 1947 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». У ній відома наукова установа, праці її співробітників піддавалися розносній, необ'єктивній критиці. Саме такої критики зазнав колишній директор Інституту історії України професор М. Н. Петровський, у працях якого «Возз'єднання українського народу в єдиний Український радянський державі» (1944 р.) і «Незламний дух великого українського народу» (1943 р.) вбачали «серйозні помилки і перекоєчення буржуазно-націоналістичного характеру».

Як спроби «відродити буржуазно-націоналістичні погляди на питання історії України в тій або іншій мірі» кваліфікувалися праці Інституту історії України «Короткий курс історії України» (вийшов 1941 р. за редакцією С. Белоусова, К. Гуслистого, М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Ястребова), «Нарис історії України» (вийшов 1942 р. в Уфі за редакцією К. Гуслистого, М. Славіна, Ф. Ястребова) та 1-й том «Історії України» (вийшов 1943 р. за редакцією М. Н. Петровського).

У 1990 р. за пропозицією Інституту історії партії при ЦК Компартії України своїм спеціальним рішенням ЦК Компартії України відмінив як політично помилкові деякі постанови ЦК КП(б)У кінця 40-х — початку 50-х рр. з питань розвитку української літератури, мистецтва,

⁴⁹ Там же.— С. 147.

⁵⁰ Корнійчук О. Література Радянської України перед великим ювілеєм // Рад. Україна.— 1947.— 2 верес.

історичної науки. Серед них скасовано і постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР»⁵¹.

Однак тоді, у 1947 р., масштаби і характер кампанії, розгорнутої проти діячів літератури, мистецтва, науки, не задовольнили Л. М. Кагановича. І невдовзі за його ініціативою розпочалася підготовка Пленуму ЦК КП(б)У з порядком денним «Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У»⁵². Цей Пленум, наслідки якого неважко уявити, не відбувся. Не виключена можливість, що Каганович і ті, хто у республіці підтримував його, не просто ідейно тероризували інтелігенцію, а також партійних і державних працівників, а, можливо, підводили під чергову, власноручно інспіровану кампанію, так би мовити, матеріальну базу. Отже, чи не готувався таким чином черговий тур репресій фізичних? Подальші дослідження дозволять дати відповідь на це запитання.

Слід визнати: тоді, у 1947 р., Сталіну вистачило розуміння того, що дії одного з найвірніших його соратників можуть не «зміщити», а лише ускладнити керівництво життям республіки. І ось 26 грудня 1947 р. Пленум ЦК КП(б)У розглянув «організаційне питання» і, «у зв'язку з переходом тов. Кагановича Л. М. на роботу заступника Голови Ради Міністрів СРСР», увільнив його з посади першого секретаря ЦК КП(б)У. Цю посаду знову зайняв М. С. Хрущов, а Раду Міністрів УРСР очолив Д. С. Коротченко⁵³.

3 грудня 1947 р. Каганович працював заступником, а з березня 1953 р.— першим заступником Голови Ради Міністрів СРСР. На XX з'їзді КПРС (1956 р.) він виступав із промовою, у якій назвав культ особи «шкідливим»⁵⁴. Втім, це не завадило йому, а також Г. М. Маленкову і В. М. Молотову (всі вони були членами Президії ЦК КПРС) вже у 1957 р. домагатися зміщення М. С. Хрущова з посади Першого секретаря ЦК КПРС, оскільки викриття Сталіна зайшло, на їх думку, надто далеко. Їх успіх міг означати лише протидію розвитку демократії, відновленню справедливості в країні. Рішенням червневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС Кагановича було виведено із складу ЦК і Президії ЦК КПРС. Як «активний учасник антипартійної групи» він одержав сувору догану із занесенням до облікової картки. Після цього його направили у м. Асбест Свердловської області, де він працював директором гірничо-збагачувального комбінату. Після XXII з'їзду КПРС рішенням бюро Московського міського комітету КПРС від 23 травня 1962 р. його було виключено з партії. Але навіть після всіх висунутих на засіданні бюро на його адресу документально підтверджених звинувачень Каганович наполягав на своїй «невинності»: «Коли тут говорять, що я нечесна людина, скоїв злочин... та як вам не соромно... Ви маєте подумати і сказати: ось, Каганович, запишемо рішення, тебе слід би було з партії виключити, але ми тебе залишаємо, подивимось, як ти працюватимеш, досвід у тебе є...»⁵⁵.

Л. М. Каганович вважав, що «надзвичайні заходи» виправдані «в усі часи і за всіх обставин». То ж не випадково у 50-і рр., коли вже розпочався процес реабілітації жертв сталінізму, а Л. М. Каганович ще був членом Президії ЦК КПРС, він якось запитав Генерального прокурора СРСР: «Зараз шукають тих, хто винуватий у арештах. А чи

⁵¹ У ЦК Компартії України. Принципова політична оцінка // Літ. Україна.— 1990.— № 25.

⁵² XXII съезд КПСС, 17—31 окт. 1961 г.: Стеног. отчет.— М., 1962.— Т. 1.— С. 280.

⁵³ Рад. Україна.— 1947.— 27 груд.

⁵⁴ XX съезд КПСС, 14—25 фев. 1956 г.: Стеног. отчет.— М., 1956.— Т. III.— С. 532.

⁵⁵ Цит. за: Сланская М., Небогин О. Приговор выносит время // Московская правда.— 1989.— 10 янв.

не гадаєте ви, що прийде час, і будуть шукати винних у визволенні?»⁵⁶ На щастя, такий час не прийшов і сам Каганович може в цьому переконатися.

І останнє зауваження. Навряд чи слід, як це інколи починають робити, вишукувати у вчинках цього діяча якийсь національний чи регіональний колорит. Такий підхід, до речі, спростовує і сам Л. М. Каганович, який після свого майже тридцятирічного мовчання виступив на сторінках щотижневика «Аргументы и факты» у червні ц. р.⁵⁷ Логіка тоталітаризму, якою він керувався, була наднаціональною. Це, звичайно, не означає, що не треба виявляти всі факти, які характеризують той чи інший етап його політичної кар'єри (в тому числі його перебування на Україні). Не робити цього значить нехтувати історичною правдою, не поважати пам'ять тих, хто став жертвою беззаконь і сваволі. Об'єктивний аналіз минулого потрібен не для того, щоб зводити політичні рахунки, а для успіху перебудови в ім'я справжнього гуманізму.

Одержано 1.06.90.

В этом разделе раскрывается деятельность на Украине одного из сталинских соратников Л. М. Кагановича, а также содержание его работы на посту первого секретаря ЦК КП(б)У в марте — декабре 1947 г.

⁵⁶ Микоян С. Покаяние и искупление // Сов. культура.— 1988.— 13 авг.

⁵⁷ Аргументы и факты.— 1990.— № 24.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

До історії міжнаціональних процесів на Україні *

Док. № 17

Постанова другої сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету сьомого скликання про ратифікацію договору з Естонією

11 квітня 1923 р.

Центральный Исполнительный Комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Украинской Социалистической Советской Республики, рассмотрев на сессии от 11 апреля 1923 г.** заключенный и подписанный в г. Москве 25 ноября 1921 г. Договор между Украинской Социалистической Советской Республикой и Эстонской Демократической Республикой и дополнительные к нему протоколы от 27 мая 1922 г. и от 17 февраля 1923 г., постановил: означенный Договор вместе с дополнительными протоколами утвердить и ратифицировать во всем его объеме, обязуясь нерушимо исполнять все в нем постановленное.

Председатель Всеукраинского Центрального
Исполнительного Комитета

(ПЕТРОВСКИЙ)

Секретарь

(ЕРМОЩЕНКО)

ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 709, арк. 130.
Незасвідчена копія.

Договір між УСРР та Естонською Демократичною Республікою

25 листопада 1921 р.

Українська Соціалістична Радянська Республіка, з одного боку, та Естонська Демократична Республіка — з другого, керовані твердим бажанням встановити на засадах права і справедливості міцні основи для майбутніх взаємовідносин, що забезпечували б за обома державами та їх народами блага миру, вирішили з цією метою вступити у переговори і для цього призначили своїми уповноваженими:

Уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки — Юрія Михайловича Коцюбинського,

Уряд Естонської Демократичної Республіки — Діонісія Георгійовича Варес і Фердінанда Адамовича Вельнер.

З'їхавшись у місті Москві, зазначені уповноважені після взаємного пред'явлення своїх повноважень, визнаних достатніми і складеними в належній формі, погодились про таке:

* Продовження. Початок див.: УІЖ.— 1990.— № 6.— С. 109; № 8.— С. 87.

** Текст договору додається.

Стаття 1

Українська Соціалістична Радянська Республіка та Естонська Демократична Республіка, утворені волею своїх народів, беззастережно визнають одна одну самостійними, незалежними і суверенними державами, з усіма юридичними наслідками, що випливають з такого визнання, в державних кордонах, які кожною з договірних сторін встановлені з Росією та іншими сусідніми державами.

Стаття 2

Україна та Естонія заявляють, що з колишньої належності їхніх земель і народів до Російської імперії для обох договірних сторін не виникає ніяких взаємних зобов'язань.

Стаття 3

Обидві договірні сторони зобов'язуються:

1. Заборонити перебування на своїй території будь-яких військ, за винятком урядових чи військ дружніх держав, з якими однією з договірних сторін укладена військова конвенція, але які не перебувають у фактичному стані війни з другою з договірних сторін, а так само заборонити в межах своєї території вербування і мобілізацію особового складу до лав армії держав, організацій і груп, які мають на меті збройну боротьбу проти другої договірної сторони.

2. Не допускати утворення і перебування на своїй території будь-яких організацій і груп, що претендують на роль уряду всієї території другої договірної сторони або частини її, а так само представництв і службових осіб, організацій і груп, які мають на меті повалення уряду другої договірної сторони.

3. Заборонити державам, які перебувають у фактичному стані війни з другою договірною стороною, й організаціям та групам, які мають на меті збройну боротьбу з другою договірною стороною, перевезення через свої порти і по своїй території всього того, що може бути використано для нападу на другу договірну сторону, а саме: належних таким державам, організаціям і групам збройних сил, військового майна, військово-технічних засобів і матеріалів — артилерійських, інтендантських, інженерних та повітроплавальних.

4. За винятком випадків, передбачених міжнародним правом, заборонити заходження у свої порти і плавання в своїх територіальних водах будь-яких військових суден, канонерок, міноносців і т. д., що належать або організаціям і групам, які мають на меті збройну боротьбу з другою договірною стороною, або ж державам, які перебувають з другою договірною стороною у стані війни і мають на меті напад на другу договірну сторону, якщо така мета стане відомою тій з договірних сторін, до території якої належать ці води і порти.

Стаття 4

Кожна з договірних сторін зобов'язується визнавати і поважати прапор і герб другої сторони як емблеми дружньої Держави. Малюнки прапора і герба, а так само зміни в них, якщо вони будуть внесені, взаємно надсилатимуться дипломатичним шляхом.

Стаття 5

В разі міжнародного визнання постійного нейтралітету Естонії Україна з свого боку зобов'язується додержувати і гарантувати такий.

Стаття 6

Протягом одного року з дня ратифікації цього Договору особи, які походять з місцевостей, що входять до складу Естонії, проживають нині на території України і досягли 18-річного віку, мають право оптувати естонське громадянство. На тих же підставах особи неестонського походження, що проживають на території Естонії, мають право оптувати українське громадянство.

Порядок та умови проведення оптації визначаються доданою до цього Договору додатковою Угодою*.

Стаття 7

Уряди обох договірних сторін погоджуються взаємно повернути евакуйовані з території України (Естонії) під час світової війни бібліотеки, архіви, навчальні посібники, документи, художні твори та інше майно всіх учбових закладів, учених, місцевих урядових і громадських установ, релігійних і благодійних товариств, що знаходяться або знаходилися раніше в межах України (Естонії), оскільки зазначене майно перебуває чи буде виявлене в розпорядженні Уряду або урядових установ Естонії (України).

Уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки зобов'язується повернути Урядові Естонії різні архіви і діловодства приватних установ, а також майнові документи, як-от: купчі і заставні, орендні договори, різні грошові зобов'язання і т. д., що мають значення для встановлення майново-правових відносин естонських громадян, оскільки такі були вивезені з меж Естонії за час з 1914 по 1917 р. і будуть виявлені в розпорядженні Уряду та урядових установ Української Соціалістичної Радянської Республіки. Обидва Уряди погоджуються взаємно повернути архіви, бібліотеки, музеї і художні твори, що мають для України (Естонії) істотне наукове, художнє чи історичне значення і вивезені з меж України до Естонії (з Естонії на Україну) до світової війни, оскільки вони є творінням українського (естонського) народу і перебувають у віданні Уряду Естонії (України) і оскільки їх виділення не завдасть істотної шкоди естонським (українським) архівам, бібліотекам, музеям, картинним галереям, де вони зберігаються.

Примітка 1. Витрати по доставці до кордону Естонії (України) майна, зазначеного в статті 7 цього Договору, несе Уряд тієї країни, звідки майно повертається.

Примітка 2. З метою подання Україні (Естонії) найбільш сприятливих умов здійснення прав, зазначених у 7-й статті цього Договору, Естонський (Український) Уряд зобов'язується давати Урядові України (Естонії) всі необхідні останньому для цього довідки і відомості і подавати всіляке сприяння при розшуку майна, архівів, документів та ін., що повертаються.

Примітка 3. Вирішення питань, що виникають по цій статті, покладається на особливу мішану комісію з однаковим числом членів від обох договірних сторін.

Стаття 8

Українські громадяни в Естонії та естонські громадяни на Україні користуватимуться тими ж правами, які взагалі надані законами обох республік іноземцям, що належать до громадян дружніх держав.

* Додаткова угода не друкується.

Стаття 9

Уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки надає [право] естонським громадянам — власникам ненаціоналізованих підприємств:

а) керувати та управляти такими, дістаючи від них прибутки з додержанням декретів та існуючих з цього приводу в Українській Соціалістичній Радянській Республіці правил;

б) ліквідувати такі шляхом передачі іншим особам чи установам, при умові збереження цілості і продуктивності підприємств і з відома установи, на обліку якої ці підприємства перебувають, і

в) евакуювати за свій рахунок зазначені підприємства.

Примітка. Естонський Уряд має право порушувати клопотання через Народний Комісаріат Закордонних Справ перед Українською Радою Народного Господарства про перегляд питання відносно націоналізації окремих підприємств, що належать естонським громадянам, причому рішення Української Ради Народного Господарства не підлягає дальшому обговоренню.

Стаття 10

Уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки зобов'язується провести розрахунок з Урядом Естонської Республіки за реквізиції, вчинені в естонських громадян радянськими органами, які мають право на проведення реквізицій, за винятком випадків реквізицій, передбачених декретами і постановами Уряду Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Примітка. Всі вимоги по розрахунку за проведені реквізиції розглядаються і вирішуються мішаною комісією, створеною на паритетних засадах.

Стаття 11

Рухоме майно, що залишилося після смерті громадян однієї з договірних сторін і знаходиться на території другої сторони, надходить у відання консульського чи іншого дипломатичного представника тієї Держави, до якої померлий належав, причому право спадкування і розділ майна визначаються за вітчизняними законами спадкодавця.

Стаття 12

Договірні сторони згодні негайно після ратифікації цього Договору укласти торговельний і транзитний договори, а також поштово-телеграфну конвенцію.

Стаття 13

До укладення торговельного договору взаємовідносини між Україною та Естонією в галузі торгівлі регулюються такими принципами, які будуть покладені в основу майбутнього торговельного договору:

а) товари, що йдуть з однієї або в одну з договірних сторін транзитом через територію другої договірної сторони, не оподатковуються в тій договірній стороні, через яку вони проходять, ні довізними митами, ні транзитними податками;

б) провізні тарифи на транзитні товари, зазначені в пункті а), не можуть бути вищими від таких же тарифів на однорідні товари місцевого призначення;

в) український та естонський торговельні флоти користуються гаванями договірних сторін на рівних правах з торговельними флотами інших дружніх країн.

Стаття 14

Дипломатичні і консульські зносини між договірними сторонами встановлюються негайно після ратифікації цього Договору.

Після цієї ратифікації обидві сторони погоджуються негайно приступити до укладення консульської конвенції, а надалі, аж до її укладення, права та обов'язки консулів визначаються законами, що існують з цього приводу в кожній з договірних сторін, і загальними засадами міжнародного права.

Стаття 15

1. Після ратифікації цього Договору Український Уряд негайно звільняє естонських громадян, і тих, хто оптував таке громадянство, а Естонський Уряд — українських громадян і тих, хто оптував таке громадянство, військового і цивільного звання, від покарання по всіх політичних і дисциплінарних справах, причому звільнені з місць ув'язнення повинні негайно покинути межі країни, де вони перебували в ув'язненні. Якщо ж вироки по цих справах не ухвалені, то провадження по них припиняється. Не користуються амністією особи, які вчинили зазначені вище діяння після підписання цього Договору.

Примітка. Якщо перебування на волі осіб, які підлягають звільненню з місць ув'язнення, являє загрозу для громадського порядку, то їх не звільняють, а на вимогу Уряду супротивної сторони передають останньому.

2. Особи, які перебувають під слідством чи судом, а так само затримані по обвинувачуванню у вчинених до підписання цього Договору кримінальних злочинах і проступках, або які відбувають покарання по них, видаються негайно на вимогу їх Уряду. При видачі одночасно передаються слідчі і судові матеріали.

Стаття 16

Вирішення питань публічно-правового або приватно-правового характеру, що виникають між громадянами договірних сторін, а так само регулювання окремих питань між обома державами чи між однією з держав і громадянами другої сторони покладаються на особливу мішану комісію з однаковим числом членів від обох сторін, яку засновують негайно після ратифікації цього Договору. Склад, права й обов'язки комісії визначаються інструкцією за погодженням обох договірних сторін.

Стаття 17

Цей Договір складено українською, естонською і російською мовами. При тлумаченні всі ці тексти вважаються автентичними.

Стаття 18

Цей Договір підлягає ратифікації у місячний строк з дня підписання і набирає чинності з моменту ратифікації.

Обмін ратифікаційними грамотами повинен відбутися у м. Москві.

Всюди, де в цьому Договорі згадується момент ратифікації, під цим розуміється час взаємного обміну ратифікаційними грамотами.

На посвідчення цього уповноважені обох сторін власноручно підписали цей Договір у двох примірниках і скріпили його своїми печатками.

Місто Москва, листопада двадцять п'ятого дня тисяча дев'ясот двадцять першого року.

Підписи

Опубл. Українська РСР на міжнародній арені.
Збірник документів (1917—1923 рр.)— К., 1966, с. 400—406.

Док. № 18

Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про набуття чинності угоди з Латвією *

2 травня 1923 р.

Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет постановляє:

1. Складену в Москві 3 серпня 1921 р.** угоду поміж Українською Соціалістичною Радянською Республікою та Латвійською Демократичною Республікою (Зб. уз. 1921 р., ч. 18, ст. 531), ратифіковану ВУЦВК 14 вересня 1921 р. та Латвійськими Установчими Зборами 5 січня 1922 р., вважати, згідно з ст. 14 зазначеної угоди, набувшою чинності з 16 березня 1923 р., тобто з дня виміни*** у Харкові, ратифікаційними грамотами.

2. Зобов'язати Народний комісаріат юстиції терміново оголосити зазначену вище угоду з усіма додатковими до неї актами.

Голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету

Г. ПЕТРОВСЬКИЙ

Т. в. о. секретаря ВУЦВК

БУЗДАЛІН

Оголошено у «Вістях ВУЦВК» від 8 травня 1923 р., ч. 98.

ЗУ.—1923.—№ 15.—Ст. 260; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 932, арк. 419. Оригінал.

* Аналогічні договори були укладені з Грузією (31 січня 1921 р.) та Литвою (14 лютого 1921 р.).— Див.: «Вісті».— 1921.— 13 лют. та 9 берез.

** Текст договору додається.

*** Обміну.

Договір між УСРР і Латвією

3 серпня 1921 р.

Українська Соціалістична Радянська Республіка, з одного боку, і Латвійська Демократична Республіка — з другого, керовані твердим бажанням встановити на засадах права і справедливості міцні основи для майбутніх взаємовідносин, що забезпечуватимуть за обома державами та їх народами всі блага миру і доброго сусідства, вирішили з цією метою вступити у переговори і для цього призначили своїми уповноваженими:

Уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки — Юрія Михайловича Коцюбинського

і Уряд Латвійської Демократичної Республіки — Еріка Ансовича Фельдмана, Евальда Яковича Шкіпсна та Олександра Васильовича Харитоновського.

Зазначені уповноважені, після взаємного пред'явлення своїх повноважень, визнаних складеними в належній формі і порядку, погодились на таке:

Стаття 1

Українська Соціалістична Радянська Республіка і Латвійська Демократична Республіка, утворені волею своїх народів, беззастережно визнають одна одну самостійними, незалежними і суверенними державами з усіма юридичними наслідками, що випливають з такого визнання, в державних кордонах, які кожною з договірних сторін встановлені з Росією та іншими сусідніми державами.

Україна і Латвія заявляють, що з колишньої належності їх земель і народів до Російської імперії для обох договірних сторін не виникає ніяких взаємних зобов'язань.

Стаття 2

Обидві договірні сторони зобов'язуються:

1. Заборонити перебування на своїй території будь-яких військ, за винятком урядових, або військ дружніх держав, з якими однією з договірних сторін укладена воєнна конвенція, але які не перебувають у фактичному стані війни з другою договірною стороною, а так само заборонити в межах своєї території вербування і мобілізацію особового складу в лави армій держав, організацій і груп, що ставлять своєю метою збройну боротьбу з другою договірною стороною.

2. Не допускати утворення і перебування на своїй території будь-яких організацій і груп, що претендують на роль уряду всієї території другої договірної сторони або її частини, а так само представництв і службових осіб організацій і груп, що ставлять своєю метою повалення уряду другої договірної сторони.

3. Заборонити державам, що перебувають у фактичному стані війни з другою договірною стороною, та організаціям і групам, які ставлять своєю метою збройну боротьбу з другою договірною стороною, перевезення через свої порти і по всій території всього того, що може бути використане для нападу на другу договірну сторону, а саме: належних таким державам, організаціям і групам збройних сил, військового майна, військово-технічних засобів і матеріалів артилерійських, інтендантських, інженерних і повітроплавальних.

4. За винятком випадків, передбачених міжнародним правом, заборонити пропуск і плавання в своїх територіальних водах будь-яких військових суден, канонерок, міноносців та ін., що належать або організаціям і групам, які ставлять своєю метою збройну боротьбу з другою договірною стороною, або ж державам, які перебувають з другою договірною стороною в стані війни і мають своєю метою напад на другу сторону, якщо така мета стає відомою тій з договірних сторін, до території якої належать ці територіальні води і порти.

Стаття 3

Кожна з договірних сторін зобов'язується визнавати і поважати прапор і герб другої сторони як емблеми дружньої держави. Малюнки прапора і герба, а так само зміни, що вносяться в них, якщо такі будуть, взаємно повідомляються дипломатичним шляхом.

Стаття 4

1. а) Особи української національності і б) усі інші, незалежно від їх національності, які проживають на території Латвії і досягли 18-річного віку, якщо вони самі або їх батьки були до 1 серпня 1914 року приписані до міських, сільських або станових громад на території, що входить тепер до складу УСРР, мають право в річний строк з дня ратифікації цього договору заявити про своє бажання вийти з громадянства латвійського та оптувати громадянство українське, причому їх громадянство наслідують діти, молодші 18 років, і дружина, якщо вона не зробить протилежної заяви і якщо між подружжям не відбулося особливої угоди відносно громадянства їх дітей.

2. а) Особи латиської національності і б) усі інші, незалежно від їх національності, які проживають на території УСРР і досягли 18-річного віку, якщо вони самі або їх батьки були до 1 серпня 1914 року приписані до міських, сільських або станових громад на території, що входить тепер до складу Республіки Латвії, мають право в річний строк з дня ратифікації цього договору заявити про своє бажання вийти з громадянства українського та оптувати громадянство латвійське, причому їх громадянство наслідують діти, молодші 18 ро-

ків, і дружина, якщо вона не зробить протилежної заяви і якщо між подружжям не відбулося особливої угоди відносно громадянства їх дітей.

Примітка 1 до пунктів 1-го і 2-го.

Діти, законно усиновлені до підписання цієї угоди, користуються під час оптації всіма правами рідних дітей: опікувані малолітні і хворі на тривалі хвороби, нездатні до самостійного існування, наслідують громадянство своїх опікунів. Правом оптації користуються також вдови осіб, які мають це право, згідно з пунктами 1-м і 2-м цієї угоди, а також вдови і розведені до підписання цього договору, дружини громадян УСРР і Латвійської Республіки; якщо вони доведуть свої права на оптацію за ознаками, зазначеними у тих же пунктах, причому неповнолітні діти вдів наслідують громадянство матері, а діти розведеної дружини наслідують її громадянство в тому разі, коли ці діти згідно з актом про розірвання шлюбу залишені під опікування матері.

Примітка 2 до пунктів 1-го і 2-го.

Дружини українських (латвійських) громадян, які проживають в УСРР (Латвії) і перебувають тепер на території Латвії (УСРР), та їх діти, які не досягли 18-річного віку, автоматично визнаються громадянами УСРР (Латвії), в разі, якщо вони не зроблять протилежної заяви і коли між подружжям не відбулося особливої угоди відносно громадянства їх дітей.

3. Зазначені в пунктах 1-у і 2-у обставини можуть бути констатовані переліченими нижче документами: посвідченням на проживання, паспортом і метрикою, оскільки в таких документах точно визначена належність даної особи чи її батьків до тієї чи іншої сільської, міської чи станової громади на українській (латвійській) території. В разі відсутності подібних документів право на українське (латвійське) громадянство може бути доведене іншими документами, як-от: посвідченням про освіту, формулярним списком про попередню службу, свідоцтвом про приписку до призывної дільниці, квитанціями про сплату громадських зборів (для латвійських громадян — виданими до 1 серпня 1914 року), виписками із станових книг, офіціальними довідками, що їх видають урядові і громадські установи обох договірних сторін, які за законом УСРР (Латвії) мають право видавати подібні довідки.

Примітка 1 до пункту 3-го.

Належність даної особи до тієї чи іншої сільської, міської або станової громади на території УСРР (Латвії) може бути доведена і показаннями свідків, засвідченими урядовими і громадськими установами, які за законами УСРР (Латвії) мають право видавати подібні довідки, якщо буде встановлено, що справи і документи установи знищені пожежою, воєнними діями і т. д.

Примітка 2 до пункту 3-го.

Українці (латиші) за національністю оптують громадянство України (Латвії) на підставі національної ознаки. Тому, в разі відсутності у них документів, перелічених у попередньому пункті, оптація ними громадянства України (Латвії) можлива шляхом встановлення їх національності яким-небудь іншим доказом.

4. Заяви про оптацію українського (латвійського) громадянства подаються на ім'я українського (латвійського) консула даного району, з доданням зазначених у пункті 3-му документів. Копія заяви, а так само завірені народним суддею або нотаріусом копії додаваних до заяви документів одночасно подаються в УСРР — у відділ управління губвиконкому, а в Латвії — в повітові чи міські органи управління, за місцем проживання оптанта.

Примітка 1 до пункту 4-го.

Обидва примірники, а також копії документів можуть подаватися до відділу управління губернського виконкому і до повітових або місь-

ких органів управління, причому останні негайно відсилають обидва примірники за належністю.

Примітка 2 до пункту 4-го.

В разі, коли опантантами були здані до урядових чи громадських установ Латвії (УСРР) їх старі документи, а замість них одержані нові, які не встановлюють їх права на оптацію українського (латвійського) громадянства, то опантанти мають право одержати назад свої старі документи, здавши одержані замість них.

Примітка 3 до пункту 4-го.

В разі, коли з документів, що є в консульстві, неясно впливає право осіб даної області (повіту) на оптування українського (латвійського) громадянства, то групи опантантів мають право послати свого довіреного в консульство, з дозволу повітових чи міських органів управління (відділів управління повітових виконкомів) для з'ясування обставин у справах оптації.

5. Установа, що прийняла оптаційну заяву, видає заявникові про це відповідне посвідчення, яке відбирають у нього під час видачі йому національного паспорта.

6. Копії заяв і документів, що подаються у відділи управління (повітові або міські органи управління), останніми негайно пересилаються до Народного Комісаріату (Міністерства) Внутрішніх Справ.

7. Особи, які зробили заяву про оптацію, ще не набувають цим прав вибраного громадянства.

Коли особа, яка зробила заяву про оптацію, відповідає вимогам пунктів 1 і 2 цієї статті, консульський чи інший офіціальний представник держави, на користь якої здійснюється оптація, складає про це постанову, про що надсилає до Народного Комісаріату (Міністерства) Закордонних Справ посвідчення, разом з документами опантанта. Народний Комісаріат (Міністерство) Закордонних Справ протягом місячного строку з дня передачі або повідомляє зазначеному представникові свою незгоду з його постановою, і тоді питання розв'язується мішаною комісією, складеною з однакової кількості членів обох договірних сторін, або визнає постанову представника і надсилає останньому документ про вихід оптованої особи з колишнього громадянства, з усіма іншими її документами, крім посвідчення на проживання. Неодержання повідомлення Народного Комісаріату (Міністерства) Закордонних Справ у місячний строк визнається за згоду з постановою представника.

В разі, коли оптуючий відповідає усім вимогам, зазначеним у пунктах 1 і 2 цієї статті, держава, на користь якої здійснюється оптація, не має права відмовити оптуючому в прийнятті громадянства, а держава, де дана особа проживає, не має права відмовити у виході з громадянства.

Консульський або інший офіціальний представник держави, на користь якої здійснюється оптація, повинен винести рішення не пізніше, як у двомісячний строк з дня одержання заяви про оптацію.

8. Громадяни, які перебувають під судом або слідством чи відбувають покарання за вчинені злочинні діяння, подають заяви про оптацію через посередництво тих установ, в розпорядженні яких вони перебувають.

Висновки по зазначених заявах повинні бути зроблені відповідними консульствами в місячний строк з дня одержання заяви в консульстві.

9. Уряд кожної з договірних сторін зобов'язується надати особам, що оптували громадянство другої сторони, можливість протягом одного року з дня оптації громадянства виїхати на батьківщину. Протягом зазначеного строку, особи, які оптували громадянство, повинні залишити межі країни, в якій вони проживали.

Примітка. В разі, коли особа, яка оптувала громадянство другої сторони, не має можливості з незалежних від неї обставин виїхати в річний строк, цей строк може бути продовжений, з особливою на кожний раз дозволю.

10. Особи, які закінчили оптацію, а також і ті, хто наслідуює їх громадянство, зберігають свої права на рухоме і нерухоме майно, в межах законів, що існують у тій державі, де вони проживають. При виїзді вони мають право все своє майно ліквідувати або вивезти з собою, згідно з правилами, встановленими в додатку I до цього договору. Вивезення майна звільняється від всяких мит і оподаткувань.

Примітка. В разі, коли оптант не може протягом річного строку ліквідувати своє майно, він має право зберегти і вивезти його згодом при поліпшенні транспорту.

11. Ті, хто закінчив оптацію, користуються всіма правами і пільгами, наданими іноземцям в УСРР (для осіб, які оптують українське громадянство,— в Латвії).

Примітка. З моменту зарахування в ешелон на виїзд до Латвії вони звільняються від усіх повинностей державного і муніципального характеру.

Стаття 5

Біженцям світової війни, так само як і учасникам світової війни обох договірних сторін, які бажають повернутися на свою батьківщину, повинна бути надана можливість повернення в найкоротший строк.

Біженці та учасники світової війни, які бажають повернутися на батьківщину, автоматично визнаються громадянами відповідної країни.

Порядок виконання цієї статті щодо громадян Латвії визначається особливою конвенцією.

Стаття 6

Територія Української Соціалістичної Радянської Республіки перетерпіла кілька іноземних окупацій і уряд УСРР не може відповідати за цілість майна, евакуйованого в її межі під час світової війни з території, що входить нині до складу Латвійської Республіки, проте уряд УСРР вважає за можливе повернути за свій рахунок до Латвії і передати Латвійському урядові:

1. Майно міських і місцевих самоврядувань, а також латвійських релігійних і благодійних громад, вивезене з території Латвії під час світової війни з 1914 по 1917 рр., в разі, коли воно перебуває тепер у віданні урядових чи громадських установ УСРР.

2. Судові та урядові справи, судові та урядові архіви, в тому числі архіви нотаріусів, архіви іпотечних і купчих відділень, архіви військового відомства, архіви духовних відомств усіх віросповідань, архіви і плани межових, землевпорядних, лісових, залізничних, шосейних, поштово-телеграфних та інших установ, плани, креслення і карти топографічного відділу Віленського військового округу, оскільки вони відносяться до території Латвійської держави, архіви місцевих відділень Дворянського і Селянського банків, відділень Державного банку та всіх інших кредитно-кооперативних і взаємного страхування установ Латвії, оскільки зазначені предмети були вивезені з меж Латвії з 1914 по 1917 рр. і виявляться у віданні урядових чи громадських установ УСРР.

3. Усякі архіви і діловодство приватних установ, а також майнові документи, що відносяться до території Латвії, як-от: купчі, заставні, орендні договори, всякі грошові зобов'язання, заставні листи, випущені на території Латвії, і т. д., що мають значення для визначення майно-

во-правових відносин латвійських громадян між собою, оскільки зазначені предмети були вивезені з меж Латвії з 1914 по 1917 рр. і виявляються у віданні урядових і громадських установ УСРР.

4. Наявні на території УСРР учбові заклади та їх майно, евакуйоване з території Латвії з 1914 по 1917 рр.

5. Архіви, бібліотеки, музеї, художні твори, вивезені з меж Латвії під час світової війни 1914—1917 рр., оскільки вони знаходяться або виявляються у віданні урядових установ УСРР.

Примітка до пункту 5-го.

Обидва уряди погоджуються взаємно повернути архіви, бібліотеки, музеї і художні твори, які мають для України (Латвії) істотне наукове, художнє або історичне значення і вивезені з меж України до Латвії (з Латвії на Україну) до світової війни, оскільки вони є творінням українського (латвійського) народу і оскільки їх виділення не завдасть істотної шкоди українським (латвійським) архівам, бібліотекам, музеям, картинним галереям, в яких вони зберігаються.

Питання, що відносяться до цього виділення, підлягають розв'язанню мішаної комісії.

Стаття 7

Для виконання зазначених у статті 6 цього договору умов уряд УСРР зобов'язується давати урядові Латвії довідки і відомості, що відносяться сюди, і всіляко сприяти при розшуку майна, архівів, документів та ін., що повертаються. Найближче регулювання питань, що виникають з цього приводу, покладається на особливу мішану комісію з однаковим числом членів від обох договірних сторін.

Стаття 8

Уряд УСРР зобов'язується:

1. Надати право латвійським громадянам — власникам ненаціоналізованих підприємств продовжувати керувати і управляти зазначеними підприємствами і діставати від них доходи з додержанням декретів і правил, що існують з цього приводу на території УСРР.

2. Надати латвійським громадянам право ліквідувати належні їм ненаціоналізовані підприємства шляхом передачі іншим особам або установам, при умові збереження цільності і продуктивності підприємства та з відома установи, на обліку якої перебувають підприємства, що передаються.

3. Надати латвійським громадянам, при поліпшенні умов транспорту і встановленні нормальних торговельних взаємовідносин між УСРР і Латвією, право евакуювати ненаціоналізовані підприємства.

Евакуація провадиться за рахунок власників підприємств.

Примітка. Латвійський уряд має право порушувати клопотання через Народний Комісаріат Закордонних Справ перед Українською Радою Народного Господарства про перегляд питань відносно націоналізації окремих підприємств, що належать латвійським громадянам, причому рішення Української Ради Народного Господарства не підлягає дальшому обговоренню.

Стаття 9

Уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки зобов'язується провести розрахунок з урядом Латвійської Республіки за реквізиції, зроблені в латвійських громадян радянськими органами, що мають право на проведення реквізицій, за винятком випадків реквізицій, передбачених декретами і постановами уряду УСРР.

Примітка. Всі вимоги на розрахунок за проведені реквізиції розглядаються і вирішуються мішаною комісією, створеною на паритетних засадах.

Стаття 10

1. Договірні сторони негайно після ратифікації цього договору погоджуються укласти торговельний і транзитний договори і поштово-телеграфну конвенцію.

2. До укладення торговельного і транзитного договору договірні сторони погоджуються, що економічні взаємовідносини між ними регулюються такими принципами:

а) товари, що йдуть транзитом через території договірних сторін, не оподатковуються ніякими митами і податками;

б) фрахтові тарифи на транзитні товари і товари, що відправляються з території одної з договірних сторін на територію другої сторони, не можуть бути вищими від фрахтових тарифів на однорідні товари місцевого призначення.

Примітка до пункту 2-го.

До настання нормальних умов транзиту взаємовідносини між Україною і Латвією регулюються цими ж принципами. Інші умови транзиту нормуються особливими тимчасовими угодами.

3. Український і латвійський торговельний флот взаємно користуються гаванями договірних сторін на рівних правах.

4. Майно, що залишилося після смерті громадян одної з договірних сторін на території другої сторони, передається повністю у відання консульського чи відповідного представника держави, до якої належав спадкоємець, для використання його згідно з вітчизняними законами.

Стаття 11

Дипломатичні і консульські зносини між договірними сторонами встановлюються негайно після ратифікації цього договору.

Примітка. Консульська конвенція повинна бути укладена між договірними сторонами в 3-місячний строк з дня ратифікації цього договору.

Стаття 12

1. Після ратифікації цього договору Український Уряд звільняє латвійських громадян і тих, хто оптував латвійське громадянство, а Латвійський Уряд — українських громадян і тих, хто оптував українське громадянство, військового і цивільного звання, від покарань по всіх політичних і дисциплінарних справах, причому звільнені повинні негайно покинути межі країни, де вони проживали, разом з своїми сім'ями, якщо члени сім'ї захочуть йти за звільненими. Коли ж вироки по цих справах ще не ухвалені, то провадження по них припиняється. Не користуються амністією особи, які вчинили зазначені вище діяння після підписання цього договору.

Примітка. В разі, коли перебування на волі осіб, що підлягають звільненню, є загрозою суспільному порядку, то вони не звільняються, а можуть бути на вимогу уряду супротивної сторони, передані йому.

2. Особи, які перебувають під слідством чи судом, або затримані по обвинуваченню у вчинених до підписання цього договору кримінальних злочинах і провинах, а так само і ті, хто відбуває покарання по них, видаються негайно на вимогу їх уряду. При їх видачі одночасно видаються відповідні слідчі і судові матеріали.

Стаття 13

Вирішення питань публічно-правового і приватно-правового характеру, що виникають між громадянами договірних сторін, а так само регулювання окремих питань між обома державами або між державами і громадянами другої сторони проводиться особливою мішаною комісією з однаковим числом членів від обох сторін, утвореною негайно після ратифікації цього договору, склад, права і обов'язки якої встановлюються інструкцією за згодою обох договірних сторін.

Стаття 14

Цей договір складено українською, латиською і російською мовами. При тлумаченні його всі три тексти вважаються автентичними.

Цей договір підлягає ратифікації і набирає чинності з моменту ратифікації.

Ратифікація цього договору повинна відбутися в 6-тижневий строк з дня підписання.

Обмін ратифікаційними грамотами повинен статися в місті Харкові.

Всюди, де в цьому договорі згадується момент ратифікації договору, під цим розуміється момент взаємного обміну ратифікаційними грамотами.

На підтвердження цього уповноважені обох сторін власноручно підписали цей договір і скріпили його своїми печатками.

Оригінал в 6-ти примірниках складено і підписано в м. Москві, серпня третього дня тисяча дев'ятсот двадцять першого року.

Одержано 24.04.90.

Підписи

Опубл. Українська РСР на міжнародній арені... С. 333—343.

Матеріал підготували Р. Я. Пиріг, А. В. Кенгій, А. А. Соловйова, Л. В. Яковлева, А. В. Огіньська.

(Далі буде)

Протокол допиту гайдамаки Семена Гаркуші

Багато легенд і переказів створив народ про гайдамацького ватажка Семена Гаркушу. Про діяльність цього народного героя та його спільників свідчать й архівні документи, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Києві¹, та Державній бібліотеці СРСР ім. В. І. Леніна². Частина цих матеріалів відома дослідникам і знайшла відображення не тільки у працях істориків³, а й художніх творах*.

¹ ЦДА УРСР у м. Києві, ф. 54, оп. 1, спр. 1836, 3015; оп. 3, спр. 10875; ф. 56, оп. 3, спр. 2928, 3067, 3491; ф. 96, оп. 1, спр. 1834, 2623; ф. 108, оп. 2, спр. 1556; ф. 193, оп. 1, спр. 672, 10322; ф. 204, оп. 5, спр. 136; ф. 212, оп. 1, спр. 601, 672, 1322; ф. 736, оп. 1, спр. 411; ф. 798, оп. 3, спр. 79; ф. 955, оп. 2, спр. 3599; ф. 1537, оп. 2, спр. 6; ф. 1710, оп. 2, спр. 1826; ф. 1947, оп. 1, спр. 1, 25; ф. 1950, оп. 1, спр. 94, 154, 243; ф. 2164, оп. 3, спр. 315; ф. 2168, оп. 1, спр. 189.

² Держ. біб-ка СРСР ім. В. І. Леніна. Відділ рукописів, ф. 152, спр. 1143, т. 1—2.

³ Гуржій І. О. Семен Гаркуша.— К., 1962.— 38 с.; Маркевич Н. Гаркуша — украинский разбойник // Русское слово.— 1859.— Сентябрь.— С. 189—198; Киевская старина. 1883.— Март.— С. 528—554; 1886.— Октябрь.— С. 404—407; Ноябрь.— С. 569—571; 1889.— Октябрь.— С. 172—174; Основа.— 1861.— Ноябрь—декабрь.— С. 67—75.

* Квітка-Основ'яненко Г. Драма «Перекази про Гаркушу»; Стороженко О. П'єса «Семен Гаркуша». Роман «Брати-близнюки»; Кропивницький М. П'єса «Гаркуша».

У 1989 р. минуло 250 років з дня народження С. Гаркуші. Пропонуємо читачам ознайомитися з протоколом його допиту, який складено під час слідства 1784 р. у Роменському повітовому суді⁴. Необхідно пам'ятати, що документ написаний у певних історичних умовах, у якому народного месника названо «злодієм» і «розбійником». Це своєрідна автобіографія й сповідь гайдамацького ватажка.

Протокол допиту С. Гаркуші яскраво відображає життя Лівобережної України (Гетьманщини) у 70—80-ті роки XVIII ст., коли там посилювався процес класового розшарування. Козацька старшина остаточно перетворилася на привілейований стан, українську шляхту й домоглася оформлення своїх станових привілеїв і зрівняння в правах з російським дворянством. У відповідь на феодално-кріпосницький гніт «посполиті» відмовлялися від «послушенства», виступали проти поневолювачів. У багатьох місцях України вибухали селянські повстання⁵.

Маючи природний розум та організаторські здібності, прагнучи прийти на допомогу бідним і знедоленим, С. Гаркуша став популярним серед народних мас.

Діяльність його повстанського загону знаходила співчуття й підтримку селянських мас Лівобережної та Правобережної України, Слобожанщини, Білорусії.

В протоколі передано пряму мову С. Гаркуші, в якій проявляються його народна мудрість, гумор, філософське осмислення дій. Центральне місце у документі займають описи нападів повстанців на можновладців Матвія Холодовича, Степаниду Парпуру, Івана Левицького та ін.

У 1785 р. С. Гаркуша одержав жорстокий вирок — довічна каторга на будівництві Херсону.

Гайдамацький ватажок уособлював споконвічну боротьбу народу за волю, землю й щастя.

Повстання селянських мас під проводом С. Гаркуші сприяло формуванню не тільки їхньої класової свідомості, а й антикріпосницької ідеології на Україні та в Росії.

Незважаючи на офіційність, документ відтворює дух своєї епохи, сцени побуту, тогочасні звичаї й традиції, розкриває прагнення народу до свободи.

Протокол допиту С. Гаркуші — не лише історико-юридична пам'ятка, а й репліка літературного твору, в якому простежуються обриси оповідального жанру.

Археографічне опрацювання тексту проведено в цілому згідно з «Правилами видання історичних документів СРСР» (К., 1972).

Зважаючи, що протокол допиту написано російською канцелярською мовою з елементами української мови, було визнано за доцільне врахувати пропозиції Я. І. Дзири щодо відтворення текстів україномовних пам'яток⁶. Зокрема, літера «ъ» передана курсивним «і», йотоване «і» (в оригіналі позначене як \hat{i}) передано сучасною літерою «ї».

Твердий знак «ъ» в кінці слова випущений, а в середині — залишений. М'який знак «ъ» залишений там, де він був. Коли виникав сумнів, який стоїть знак «ъ», чи «ь», — поставлений м'який знак, якщо цього вимагали правила сучасного правопису. Виносні літери внесені в рядок без виділень.

Текст розбито на речення й абзаци. Розділові знаки поставлені за правилами сучасної пунктуації.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 1950, оп. 1, спр. 118, арк. 60—82.

⁵ Гайдамацький рух на Україні.— К., 1970.— 658 с.; Селянський рух на Україні: Середина XVIII — перша чверть XIX ст.— К., 1978.— 533 с.

⁶ Д з и р а Я. І. Про відтворення тексту історичних джерел // Укр. іст. журн.— 1970.— № 3.— С. 157—159; Д з и р а Я. І. Вступ // Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 40—41.

Власні імена й географічні назви написані з великої літери. Різноманітність власних і географічних назв збережені.

До тексту додані примітки щодо змісту документа і підрядкові примітки контекстуального характеру.

Публікацію підготували Г. В. Болотова (Київ), В. І. Ульянич (Київ).

1784 р., лютого 21 — березня 1.— Протокол допиту ватажка гайдамацьких загонів Семена Гаркуші, складений у Роменському повітовому суді

Присланный сего 1784 года февраля 21 числа в 2-м часу пополудни от городничего роменского секунд-майора Сегунова два раза уходящий с каторги разбойник Семен, Иванов сын, Горкуша добровольно, будучи 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29 и марта 1 числа спрашиван, в присутствии уездного Роменского суда¹ показал:

*1-й Как тебя зовут и прозывают, чей сын, где родился, сколько тебе * от роду лет, какого званія и исповіданія, грамоты читать и писать умеешь ли, где до сего проживал и был ли ты в прошедшой пост в исповіди и причащеніи святых тайн, где, в какого священника, на каких именно, когда, где и с ким был разбоях и где ты покраденное дівал?*

Зовут его Семеном, сын Иванов, а прозывают Горкушею, он же называл себе й Иваном Ивановим, и роменским Павлом Терновцем. Родился он полскою націею², в повіті Мазуранском³, в селі Березані от отца подданного полского шляхтича Старинского, а имени его он не відаєт, Ивана, Савеліева сына, Николаенка, а матери Палагії. Літ ему от роду 45, званія посполитского, исповіданія християнского греко-россійского закона, грамоты читать и писать не умеет; прошлого года был в исповіди и причащеніи святых тайн в Великий пост на четвертой неделі ** в монастырі Самарском⁴, исповідивался в тамошнего иеромонаха Арсенія. Жил он при отцу своем в малолітстві до девяти літ, а в том году, будучи отдан оным отцем его в школу в том же селі Березані для наученія грамоты, и ходил в оную от Сирной неделі до Петрового поста***, и, не желая продолжать тамо ученія, біжал с переходившими тогда чрез село Березань с Марыз⁵ в город Чернобыль для покупки діогтю козаками бывшей Січи Яковом Легкоступом, Андреем Данажаем и третім по прозванію Шрамом, а по имени упомянул, с коіх Яков Легкоступ принял его к себѣ вмѣсто сына, и с коіми и поіхал он, Горкуша, в Чернобыль, где искупя діогтю, приехали в Січъ, где й прожил он при том Легкоступі безотлучно чрез восем літ. А на восьмом году его тамо пребыванія оны Легкоступ умер, по коему оставшееся имініе получа он, Горкуша, в наслідство, прожил в оной Січи літ шестнадцать. принят будучи в оной в Шкуринский курень козаком, в котором он и прозван Горкушею по причині в произношеніи річех горкавости. И живучи, имѣл из Січи отлучки в Крым и Баксисарай⁶, и Карасев⁷, и другіе Крымской области міста, нанимаясь разным козакам под исвоз, а затім, проживши в Січи всіх літ двадцать четьре, спродал свои пожитки, то есть: овцы, рогатой скот, лошади,— и всего за оное получил он тысячу триста и от сорока до пятидесяти рублен, и будучи от тамошней команды комендирован на лотках в лиман под Очаков, был тамо в числі двотисячной команды цілое літо, а возвращаясь с походу и перезымовав в зымовнику своем, навесні комендирован он опять в числі пятисотней команды Турецкой области под город Гаджибей⁸, где находились они днеи только три. Под которым он, будучи

* У тексті: «тебя».

** 3 20 (31) березня до 26 березня (6 квітня) 1783 р.

*** 3 15 (26) лютого до 17 (28) червня 1748 р.

наїздником и ранен, занявших ж тамо татарские разнаго скота табуны, погнавши на запорожские степи, и тамо поділясь оным скотом и принадлежащую на себе часть принявши, поїхал он в Січь, в которой й прожил от праздника Сошествія святаго Духа до Покрова*, а послі Покрова поїхал в Городище, над Дніпром состоящее, с Городища — в Ичню, в Харьков и Миргород для покупки по торговому промыслу своему рыбы, ковров, килимов и сал и, скупивши ж всю оное, возвратился в Січь. А оттуда поїхал с тіми товарами на одинадцати повозках лошадиных, коїх всіх у него было сорок четыре, с товарищами своїми, запорожскими ж козаками Степаном Окунем и работником, его, Горкуши, Андреем Василенком и другими наемными служителями, коїх всіх при них было человек двенадцать, коїх имен не упомянит, и переишовши російскую таможеню, состоящую при реке Ирпині, тайно выше Межигорского монастыря⁹, также и королевску, и от польской королевской уклонившись, когда вошли оны в Польшу¹⁰, то іздивши тамо в объезд уланы, напавши на их ночью, конфискованны всі их товары и пожитки. А он, Горкуша, с его товарищем и работниками убіжали пішо в ліс и оттудова разбрелись всі, куда хто хотіл, а он, Горкуша, сам один пошел в Малороссію и, пришедши в Ніжинский полк, остановился между Борзною и Новыми Млинами в лісі над шляхом Батуриным, что в Борзну идет состоящем, и прожил в оном боліе трех недель, стараясь сискать себѣ в товарищи какогонибудь біглого солдата или разбойника.

Проживаючи в то время в лісі, ходил он для покупки себѣ харчей в Борзну и Новые Млины, а между тім, в один день іхал трактом к Борзне поуз тот ліс ніжинский житель воинский товарищ Ефим Николаев сын, Білявский¹¹, с малчиком на одной повозкѣ и трех лошадах и настигши его, Горкушу, на дорогѣ, по которой он шол, спрашивал его, Горкушу, о имени и місті, откуда он, на что он и объявил о себѣ, что он козак Січи Запорожской и что, будучи в Польщі ограблен, ищет себѣ хозяїна, почему оный Білявский и согласил его іхать с ним в Ніжин, и он и поїхал. По приездѣ ж их в Ніжин, живши он у оного Білявского, был с ним на разбоях и разграбыли жительство бывшего под Борзною в хуторѣ Чуйкевича, попа новомлинского, в Новгородку — бургомистра Ивана Зимака, а о[т]туда бывши в Польщі, гдѣ ограбыли они одного шляхтича Михася Левонтовича с оным же Білявским. На возвратном пути, недоїжая Межигорского монастыря, словлены они польскою командою, от которой и отданы російской командѣ, стоявшей тогда на границѣ, а с оной отосланны оны в Глухов в суд Генералній¹². За осужденіем же их в оном послан он, Горкуша, в Таганрог¹³ на поселеніе, гдѣ и находился он года полтора, а напоследок, согласясь с салдатом тамошней команды Тимофіем, котораго прозвища не знает, и колодником Данилом Малым, біжали днем с винограду, гдѣ они на работѣ находились. Біжавши ж отъудова, шли всі три совмістно до Кіева с наміреніем опредѣлится тамо в какойнибудь монастыр на покаяние, но будучи ни в одном с них не принят по неимінію у них пашепортов, пошли в Чернигов и были в тамошних монастырях также для поміщенія себя в оных, но и тамо не приняты. Между чѣм с них солдат отлучился от них, а пристал в Черниговѣ к купцам и с оными пошел в Кданск**, а он, Горкуша, с Данилом Малим пошедши с Чернигова, сошлись под Батурином с разбойниками Яковом Косим, Ониском Недонищенком й Романом Босенком и поїхали с ними разбивать, и, во-первых, ограбыли конотопскую Мосіянку, она ж и Костенецкая, а в Крычі-Гевличку, но кто они — он, Горкуша, не знает. А между тім, переезжая чрез город Ромен, взяты пред сотенным Константиновским правленіем атаманом той сотни Немцем по объявле-

* З 20 (31) травня до 1 (12) жовтня 1773 р.

** Тобто м. Гданськ.

нію о нем, Горкуши, содержавшимся при том правленіі колодником, от которого правленія посланны в гродский Лубенский суд¹⁴, а с оно-го — в Генералний, гдѣ за осужденіем отослан в город Москву в губернскую канцелярію и тамо за двократные его на уряд приводы бит кнутом, коіх и дано ему ударов двадцать пять, вирізанні ноздры и покладены указыєные знаки в трех мѣстах: на лбі и на щеках, и затѣм сослан в город Казань в вічную ссылку в числі семисот таковых же преступников, гдѣ он находился цілою год.

И будучи в одно время отправленнѣм в числі тридцати человек колодников в монастыр Іерусалимскій¹⁵ на тамошнюю работу, гдѣ они пилили дерево, на празник Вознесенія господня*, ночно біжал оттудова, чему уже будет об Вознесеніи три года. Соглася ж с таковыми же колодниками Федором Кривченком, жителем города Лохвицы, и Романом Босенком, уроженцем Сумскаго полку, и идучи оттоль лісами чрез Володимирскую губернію поуз Москву, воруя себѣ тайно от хозяев пишу в погребах тамошних обывателей, между чѣм, посорясь с Федором Кривченком, пошел он, Горкуша, с Босенком, а оный Кривченко отстал от них. Перешедши ж Малороссію, дошли до ріки Сухой Говтви и, пришедши к стадникам, совсім им неизвѣстнѣм, на степі возлі той ріки табуни пасшим, просили у них хліба, обявляя им о себѣ, что они били в Києві в монастырѣ на послушаніи, а теперь идут в Січь, почему оные стадники, давши им хліба и сала, обявили, что теперь де в Січі неблагополучно, ибо стоят тамо полки. Затѣм они оба и пошли в слободку Суховерховку¹⁶ к тамошнему обывателю Тимофію Пухлому, который был знаком оному его товарищу Босенку и знал о том, что они — біжавшіе з силки, и находя у него себѣ убѣжище, и проживали у него временно и у других тамошних же жителей Петра Шевченка и Артема Моргосліпа, которые так же об них відали. Между чѣм іздили они часто, иногда всі, а иногда и втроіх, к живущему за Смілим¹⁷ в хуторі козаку сміланскому Кондрату Бардаку, который также об них по обявленію оных его товарищей был свѣдом, и у которого они также, прійжая з Суховерховки, проживали дней по три.

* 13 (24) травня 1781 р.

КОМЕНТАРІ

1. Повітовий (земський) суд був створений на Лівобережній Україні універсалом гетьмана К. Розумовського від 19 листопада 1763 р. До його складу входили земський суддя, підсудок і писар, які були вихідцями з козацької старшини. Суд розглядав цивільні справи козацтва на території повіту, пов'язані із земельними суперечками, виступами селянських мас проти поміщиків, закріпаченням селян і козаків тощо. Підпорядковувався Генеральному військовому суду, з 1764 р. — одночасно і другій Малоросійській колегії. Остаточні повітові суди були ліквідовані на підставі указу від 6 грудня 1831 р.
2. Тобто на території, яка була підвладна Польщі.
3. Йдеться про Мозирський повіт (Білорусія).
4. Самарський Пустинно-Миколаївський монастир заснований у 1672 р. запорізькими козаками (поблизу сучасного м. Новомосковська Дніпропетровської області). Під час Коліївщини у Самарському монастирѣ розповсюджувалися листи Максима Залізняка, в яких він закликав до боротьби проти феодалів.
5. Йдеться про м. Мозир. Нині — районний центр Гомельської області.
6. Тобто м. Бахчисарай.
7. Карасьов (розмовне) — Карасубазар. Тепер — м. Білогорськ, районний центр Кримської області.
8. Гаджибей (Хаджибей) — турецьке поселення з фортецею, відоме з кінця XIV — поч. XV ст. Знаходилося на місці нинішньої Одеси.
9. Межигірський Спасо-Преображенський монастир, заснований у 988 р. біля Вишгорода. Нині — місто Київської області.
10. Тут — територія Правобережної України, яка входила у той час до складу Польщі.
11. Про взаємини Білявського та Гаркуші див.: Кошовик С. Семен Гаркуша // Киевская старина. — 1883. — № 3. — С. 533.
12. Генеральний військовий суд — вищий судовий орган на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст. Вища апеляційна інстанція для полкових і сотенних судів. Під-

- порядковувався безпосередньо гетьманові, в 1734—1750 рр.—Канцелярії міністерського правління, з 1764 р.—другій Малоросійській колегії. Ліквідований з утворенням намісництва (1782 р.). Фактично існував до 1790 р.
13. С. Гаркуша та його спільники були засуджені до відбування каторжних робіт у Казані, проте група каторжників, у якій він знаходився, була повернена з Казанського тракту до Таганрога через військові дії селянської армії О. Пугачова в районі Казані.
 14. Гродський суд—шляхетська судова установа першої інстанції. Розглядав кримінальні й цивільні справи. На землях України, возз'єднаних з Росією, гродські суди були ліквідовані в 1648—1654 рр. На Лівобережній Україні їх відновили згідно з універсалом гетьмана К. Розумовського від 19 листопада 1763 р. після реорганізації полкових судів у гродські суди (ліквідовані в 1781 р.).
 15. Новоєрусалимський Воскресенський монастир, заснований у 1656 р. патріархом Никоном як підмосковна резиденція патріарха. Нині—м. Істра Московської області.
 16. Суховерхівка. Нині—с. Суховерхівка Семенівського району Полтавської області.
 17. Сміле. Нині—село Роменського району Сумської області.

(Далі буде)

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті—до 1 авт. арк., повідомлення—20 сторінок, замітки—12—15, матеріали в розділ «Наш календар»—8—10, рецензії—6—7, хроніка та інформація—2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. Костомаров

Мазепинцы *

ГЛАВА ВТОРАЯ

Переход мазепинцев к царю в день полтавской битвы. — Судьба их. — Андрияш. — Невинчаний. — Запорожцы. — Беглецы малороссийские в турецких владениях. — Избрание Орлика в гетманы. — Его договор с запорожцами и украинскими беглецами. — Протекторат шведского короля. — Помощь от Турции. — Покушение Орлика. — Свиристства и вероломство татар. — Меры, предпринятые против Орлика. — Прутский мир. — Как понимали его смысл малороссийские эмигранты.

В роковой день полтавской битвы некоторые из мазепинцев уже заранее сообразили, что дело Карла будет проиграно, и явились в царский стан с повинною. В нашей исторической монографии «Мазепа» мы привели их показания. Припомним здесь, что все эти показания с первого вида отличаются неискренностью; господа, их писавшие, старались выставить себя жертвами обмана и насилия и извинить свой поступок незнанием тайных замыслов своего гетмана, которому повиноваться обязаны были они по царской воле. Увертки их не помогли им. Срок, назначенный царем в 1708 году для явки в царский стан с уверенностью получить прощение, давно истек. Слишком было видно, что только одна крайность побудила их теперь явиться с повинною. Царскою милостью должны были они считать для себя уже и то, что избегли смертной казни и она для них была заменена ссылкой.

Указом 8 августа 1709 года определено было: генерального судью Чуйкевича, генерального асаула Максимовича, полковников Зеленского, Кожуховского и Покотилу, Антона Гамалею, Семена Лизогуба, писаря Гречаного и канцеляриста Григоровича отправить в Москву, для водворения в ссылке в разных местах. Но они оставались в Украине в тюремном заключении до апреля 1711 года. Тогда Головкин написал к гетману Скоропадскому, чтоб их препроводили в Москву и вместе с ними выслали бы их семьи¹. Головкин прибавлял, что, сколько помнится, был еще «седьмой» кто-то, которого также следовало отправить в Москву, но имени его в Москве не помнят, и этого седьмого требовалось также прислать с женою и детьми. Этим седьмым считали в Москве несколько времени Гречаного, но после доведальсь, что тот должен быть Кожуховский, уже отправленный в Сибирь; оставалось доставить ему жену его, но это было невозможно, потому что жена его еще прежде умерла.

* Продолжения. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 8.

¹ Изменников его царского величества из генеральной старшины, Чуйкевича, Максимовича, полковников Зеленского и Покотила, Гамалею, Гречаного, что писарем был при Мазепе, и Грицка, которые до полтавской баталии, усмотря тогда невозможность уйти от войск царского величества пришли сами, и хотя довелись они за измену смертной казни, но царское величество пожаловал-велел их послать в ссылку, некоторых в Сибирь, а других к городу Архангельску. А понеже в 1710 году на Украине было моровое поветрие, того ради не мочно было их к Москве для ссылки взять. Ныне же тех изменников прислать за караулом и жен и детей их велеть Протасьеву за караулом в Москву отправить (Арх. Иностр. Дел. 1711 г., апрель).

Украинские города, приставшие к Мазепе поневоле тогда только, когда к ним приходили шведские войска, спешили при первой возможности посылать царю челобитные о прощении. Последним, запоздалым в таком заявлении повинной, городом были Лубны. Челобитная о прощении подана была гетману Скоропадскому только 27 августа 1709 года, за подписом полкового обозного Павла Мартосенка и нескольких сотников Лубенского полка².

Уже в сентябре 1709 года явилось с повинною еще двое из мазепинцев: компанейский полковник Андрияш и чигиринский сотник Невинчаный, состоявший временно в должности полковника. Андрияш показывал, что не знал ничего о замыслах Мазепы, да и не мог знать, потому что перед вступлением шведов он находился в посылке*. Впоследствии хотя Мазепа отправлял его компанию в военные посылки, но его самого уже не посылал ни разу. На полтавской битве он не был, хотя Мазепа и понуждал его к тому: он убежал тогда в степь. Там поймали его татары и доставили к своему хану, а крымский хан, осведомившись, что он родом из волоской земли**, отпустил его на родину. Теперь он заявлял, что снова желает служить русскому государю. Андрияш сообщил, что в Бендерах видел он Мазепу, который был так болен, что не мог уже и говорить. Вероятно, Андрияш видел старого гетмана не задолго до кончины. Показания Невинчаного мы не имели в руках. Оба получили прощение. О Невинчаном мы узнаем, что ему велено жить в Москве, но на следующую зиму его отпустили в Украину, откуда он послал в Москву донос, что, возвращаясь из Москвы, он встретился на дороге с посланцем гетмана Скоропадского, Подольским, ехавшим в Москву, и этот Подольский говорил ему, Невинчаному: «В Украине носятся слухи, будто царское величество хочет переселить малороссийский народ за Москву, а в Украину перевести на поселение русских». Невинчаный думал, вероятно, своим доносом угодить правительству и жестоко обманулся. Поставили его на очную ставку с Подольским. Последний заперся и уверял, что подобных речей не говорил. Невинчаного, как уже бывшего виновным в измене, подвергли три раза пытке огнем; он и под пытку показывал все то же на Подольского. По государственным законам и уложениям, после того как доносчик под пытку подтвердил свое обвинение, следовало подвергнуть пытке обвиняемого: но Петр оказал Подольскому особую милость и не велел его пытать; царю было донесено, что родственники Подольского издавна все служили верно, брат Подольского был убит под Полтавою, да и сам он участвовал в полтавской битве и получил там рану. Однако, Подольский все-таки не избег тогда царского гнева: представили царю, что Подольский, сидя в Петербурге под караулом, разглашал какие-то «бездельницы», и за это царь указал сослать его в Соловецкий монастырь, держать его там без ареста и давать пропитание. Судьба Невинчаного осталась нерешенною по причине скорого отъезда царского в поход: Головкин писал о нем гетману Скоропадскому, что, вероятно, ему будет учинена смертная казнь, или, по последней мере, вечная каторжная работа³.

Самые верные сторонники Мазепы и заклятые царские противники

² Иж якне наши есть преступления и вина благоволи ваша вельможность, подражая корене милости человеколюбивого Бога, простити нам тот грех и по своем панском милосердди приказать учинити нас от нынешняго задержания свободными, даби его милость пан полковник на нас яко на своих полчан был ласковым, а мы его милости будем по прежнему покоряться (Арх. Иност. дел. 1709 г., № 67).

* Тобто: виконував доручення, був відсутній.

** Такою (Волощина, Волоська земля) була назва Молдавського князівства в староукраїнських писемних пам'ятках, поетичній творчості та мовній практиці українців у минулому.

³ Судьенко. Матер., II, 168.

были запорожцы *. Этот народ, как показывает вся его предшествовавшая история, всегда отличался крайним непостоянством и так же легко мог возмущаться, как, возмущившись и забурливши, утишаться и смиряться. Когда Мазепа перешел на сторону Карла XII и его подручника Станислава Лещинского, он старался склонить на свою сторону запорожцев. Запорожцы колебались. Сперва немногочисленна была между ними партия, решавшаяся на явное отпадение от православного царя. Но решительные и суровые меры, принятые царским правительством против запорожцев, озлобили их до крайних пределов **. Царь Петр как-то особенно невзлюбил их и относился к ним безжалостнее, чем к преступникам из Гетманщины. Недостаточно было страшного разорения Сечи и погони за разбежавшимися по днепровским плавням запорожцами, где отличался свирепостью Кгалаган, бывший сечевник, хотевший пролитием крови прежних товарищей загладить перед царем свое короткое увлечение призраками, выставленными Мазепою. Много удалых сечевиков, если верить запорожцам, погибло тогда в мучительных истязаниях. Но и этого было недостаточно. После поражения шведов под Переволочною происходила новая бойня над теми запорожцами, которые не успели впору переправиться через Днепр. Не пощадили даже и тех, которые сами остались и явились с повинною; шведский историк с особенным ужасом отметил их казни в своем повествовании. В последующем году еще продолжались совершаться жестокие кары над запорожцами. Из тех, которые были пойманы Кгалаганом, после разорения Сечи, гетман Скоропадский, во исполнение царской воли, приказал десятого казнить смертью, а прочих сослать навек в каторжные работы; но и после, когда миргородский полковник поймал еще толпу запорожцев, покусившихся сделать набеги на Кременчуг, верховная власть повелела гетману предать смертной казни двадцать четыре человека ⁴. Обыкновенный способ казни, совершаемый над запорожцами, было посажение на кол. Но все жестокие меры только ожесточали тех, которые оставались еще в живых. Тогда запорожцы составляли единственную военную силу из малороссиян, готовую бороться за дело, начатое Мазепою. Лишившись своего прежнего гнезда, запорожцы основали себе новую Сечь на устье реки Каменки, впадающей в Днепр ниже того места, где была прежняя Сечь. Там запорожцы жили до 1711 года, когда Петр, преследовавший существование запорожцев на свете, приказал гетману Скоропадскому и генералу Бутурлину разорить их новое пристанище. Тогда запорожцы вышли из пределов Русской державы и поселились на татарской земле, в Алешках на Днестре же, и пробыли там до 1734 года. Потерявши Мазепу ***, запорожцы служили Орлику, признанному гетманом после Мазепы всеми враждебными России малороссиянами, и признали шведского короля протектором над Украиною.

Орлика, бывшего генеральным писарем при Мазепа, избрали гетманом в апреле 1710 года. Избиратели были запорожцы и кружок малороссийских беглецов, последовавших за Мазепою после полтавского погрома. Тогда новоизбранный гетман заключил с избирателями своими договор, или статьи наподобие того, как всегда и прежде

* З таким узагальненням М. І. Костомарова не можна погодитись. Гетьмана І. Мазепу підтримала старшинська верхівка на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком і частина козаків, здебільшого заможних. Чимало козаків Запоріжжя виступило за єдність з російською армією у боротьбі проти шведських військ.

** М. І. Костомаров має на увазі ліквідацію царським військом разом з козацьким полком Г. І. Галагана Запорізької Січі 14 травня 1709 р. Цей захід було мотивовано стратегічними міркуваннями, хоча не слід залишати поза увагою давній намір царизму — знищити Запорізьку Січ як вогнище антифеодальної боротьби народних мас.

⁴ Судьенко. Матер., II., 158.

*** Гетьман І. С. Мазепа помер у вересні 1709 р.

при выборе гетмана постановлялись статьи, или правила, на которых обязывался управлять новый гетман. Конечно, мало знаменательны и неважны в истории могут казаться статьи, постановленные при избрании в гетманы Орлика, так как новый гетман избирался в чужой стороне не всем козачеством и не с согласия всей Украины, избирался только кружком людей, преследуемых законною верховною властью. Тем не менее, эти статьи замечательны по своему содержанию, как выражение политических стремлений тогдашних старшин.

Эти статьи, собственно говоря, и заключались с запорожцами, потому что запорожцев при выборе Орлика в гетманы, вероятно, было более, чем украинских беглецов. Главными воротилами были тогда между последними, кроме Орлика, Войнаровский, племянник Мазепы, соперник Орлика, прилуцкий полковник Димитрий Горленко; два брата Ломиковские, Федор Минович, Клим Довгополенко, трое братьев Герцики: Григорий, Иван и Афанасий, Нахимовский и Третьяк. Орлик в своем договоре говорил с земляками гораздо открытее и прямее, чем Мазепа, который, постоянно опасаясь, чтоб его тайные замыслы не стали преждевременно известны московскому правительству, то и дело что притворялся и таился от окружающей его среды. Последующие события открыли, что Мазепа не высказывал всей правды даже тому небольшому кружку малороссийских старшин, которым, казалось, особенно доверял перед прочими; Орлик же смело и прямо высказывал, чего он желал для Украины и какой, по его взгляду, порядок был для нее пригоден, когда удастся освободить ее от Московской державы. При Мазепе ничего подобного не только явно, но и тайно не делалось. Гетман Иван Степанович Мазепа требовал полнейшего доверия к своему уму и безусловной покорности своей воле. В договоре, состоявшемся при избрании Орлика, высказывалось, что прежние гетманы Войска Запорожского присвоивали себе самодержавную власть и через то надвередили* старинные порядки, права и вольности войсковые не без всенародной тягости. Теперь же генеральные старшины и кошевой низового запорожского войска, находясь под протекцию шведского короля, «для исправления и воздвиновения павших прав своих» постановляли правила, которыми должны руководствоваться и новоизбираемый гетман, и будущие по нем гетманы Войска Запорожского. По достижении Украиною освобождения от «невольнического ярма московского», гетман будет признавать православие господствующею религиею и не допускать ни явного, ни тайного внедрения какого-либо иноверия в Украину, а наипаче зловерия жидовского, но будет стараться, чтобы «вечно процветала единая православная восточная церковь в зависимости от константинопольского патриарха при расширении научного просвещения между свободными сынами Малороссии». Украина в границах от Польши по реку Случь, проведенных еще при гетмане Богдане Хмельницком, должна быть признана навсегда самобытным государством под вечным протекторством шведского короля и его преемников, которые будут оборонять ее и не дозволять никому нарушать как границ ее, так равно ее прав и вольностей; при заключении мира с Московским Государством шведский король потребует, чтобы Москва возвратила всех украинцев, доставшихся ей в плен в военное время и вознаградила все убытки и вред, причиненный в стране московскими войсками.

По отношению к внутренней политике в этом договоре проектированы такие соображения. Некоторые прежние гетманы, — замечалось в нем, — присвоили себе и узаконили право: так я хочу, так и повелеваю. Отсюда происходили всякие нарушения прав и вольностей и отягощение посольства. Чтоб этого не было вперед, устанавливается такой порядок главного управления: первенствующими советниками

* Те саме, що знесилювати, виснажувати фізично, нівечити, шкодити.

при гетмане будут генеральные старшины и полковники, но, сверх того, из каждого полка будут избираться по одной особе советники — старинные значные и благоразумные козаки: они будут заседать с генеральными старшинами, и без общей воли такого совета гетман не будет иметь права собственною волею ни начинать, ни решать, ни приводить в исполнение какого-либо мероприятия. Назначаются в год три собрания, народные или генеральные рады — первая о празднике Рождества Христова, вторая о празднике Светлого Воскресения Христова и третья о празднике Покрова Пресвятой Богородицы. На этих генеральных радах участвовать будут не только генеральные чины и все полковники с своими полковыми старшинами и с сотниками своих полков, но и все генеральные советники, выбранные от полков, а также послы от войска запорожского низового, которые будут присылаться по гетманскому ординансу* в назначенный срок. Старшины и генеральные советники должны оказывать гетману почитание как своему начальнику, но имеют право делать гетману выговоры публично на раде, и гетман не должен тем оскорбляться. Чтоб преградить гетманам на будущее время возможность распорядиться по своему произволу войсковым скарбом, восстанавливается существовавшая прежде, а впоследствии упавшая, должность генерального подскарбия, который будет избран из значных, зажиточных и заслуженных особ для заведывания войсковым скарбом, мельницами и всякими статьями доходов, относящимися до войскового достояния. Под его ведением будут находиться полковые подскарбии: их будет в каждом полку по два; они будут избираться полковниками, полковыми старшинами и посполитым одобрением (посполитою ухвалкою) также из значных и зажиточных особ своего полка, для заведывания полковым скарбом и всеми источниками его доходов. Все чины Войска Запорожского должны быть выборные и, в случае какого-нибудь совершенного ими проступка, подлежат расправе генерального суда, а без приговора этого суда гетман произвольно не может никого подвергать наказаниям. Ни гетман, ни подчиненные ему козацкие чины, как большие, так и малые, не имеют права распорядиться работами козаков и посполитых людей, не подлежащих непосредственно их урядам. Аренды и станции** для содержания охотных полков, компанейских сердюцких, как учреждения отягчительные для посполства, отменяются, а вместо них для пополнения скарба, который через такую отмену понесет ущерб, на генеральной раде будут учинены распоряжения.

Была при этом показана заботливость об удовлетворении старинных претензий Запорожья. По счастливом окончании войны гетман обязывался стараться, чтоб уничтожены были крепости, построенные московским правительством на грунтах, принадлежавших изстари низовому запорожскому войску, чтоб город Терехтемиров с госпиталем для содержания престарелых и увечных козаков запорожских и с перевозом на Днепре поступил в ведение Запорожской Сечи, чтоб города: Переволочна, Келеберда и мельницы на реке Ворскле, сообразно давним правам и привилегиям сечевого товарищества, пребывали при низовом запорожском войске, и наконец, чтобы Днепр, со всеми рыбными промыслами на всем течении его от Переволочны до Очакова, находился в исключительном владении низового запорожского войска. Это были статьи, которые уже прежде служили предметом споров между Сечью и гетманским правительством. Уступка их в пользу запорожцев была неизбежным плодом того положения, в каком нахо-

* Тобто укази (переважно такі, що не вимагали схвалення старшинською радою).

** Натуральна повинність, яку у 2-й половині XVII ст. було замінено грошовим податком, що її стягували з державних селян та міщан у Польщі, Литві та на загарбаних ними українських і білоруських землях для утримання королівських військ.

дился Орлик, избранный в гетманы на чужой стороне изгнанниками и не имевший за собою никакой действующей силы, кроме сечевиков⁵.

10 мая, того же 1710 года, этот договор был утвержден шведским королем Карлом XII, в качестве признанного малороссиянами протектора⁶. Король шведский хотя своими посланиями и поддерживал у запорожцев надежду на помощь от Турции⁷, хотя и направлял крымского хана содействовать козакам, враждебным России⁸, но за переменаами, происходившими тогда при константинопольском дворе, не мог долго получить оттуда обещанных денег для раздачи запорожцам⁹. Они были доставлены шведскому королю только осенью, и Карл XII звал к себе в Бендеры запорожцев для получения присланного пособия¹⁰. Тогда предположено было Орлику вместе с запорожцами, при содействии крымской орды, двинуться в поход с целью отобрать Украину от Московской державы. Составлены были договоры с крымским ханом от Карла XII¹¹ и от Орлика и запорожцев¹². Хан со всем своим царством обязывался сохранить союз с Войском Запорожским по тому образу, как некогда состоялся союз Богдана Хмельницкого с крымским ханом Ислам-Гиреем, без всяких притязаний на господство над козаками и украинскими землями. Хан должен был только освободить козаков от Московской державы и в продолжение военных походов строго запретить своим татарам брать пленников из малороссийского народа и разорять церкви в Украине. Предполагалось вместе с Гетманщиною освободить из-под Московской державы Слободскую Украину и присоединить ее к Гетманщине, а в случае невозможности, по крайней мере, способствовать выселению оттуда малороссиян в Гетманщину по их желанию. Предположено было действовать разом правобережной и левобережной Украине.

После таких договоров, в марте 1711 года Орлик двинулся на правобережную Украину с татарами белгородскими и буджацкими, бывшими под начальством салтана, сына крымского хана, при содействии хана, который тем временем должен был с ордою идти на Слободскую Украину. С Орликом шел также отряд поляков, признававших польским королем Станислава Лещинского и служивших шведскому королю. Ими начальствовал киевский воевода Иосиф Потоцкий и пан Галецкий. Посланы были вперед агенты с возмутительными воззваниями, в которых убеждали малороссиян ополчаться против московской власти. В таком же духе отправил Орлик письмо и к гетману Скоропадскому, убеждал стать заодно с ним против Москвы, в надежде устроить в Украине свободную, ни от кого не зависимую республику, сообразивши, что, в противном случае, отчизна падет в такую «руину», что последующие поколения с ужасом будут вспоминать судьбу своих предков. «Если вас,— говорил в своем письме Орлик,— останавливает носимый мною в настоящее время сан, то будьте уверены, что для общего блага я уступлю его вам, как старейшему, надеясь, что и вы не захотите губить меня в вознаграждение собственных забот и трудов. Не верьте тем, которые станут говорить, будто Оттоманская Порта думает господствовать над Україною. Нет. Блистательная Порта, его величество король шведский и хан крымский уже поставили между

⁵ Чтения Имп. Общ. Ист. и Древн. 1848 г. Переписка на латинском и польском языках. С. 1—17; Чтения 1859 г., книга 1, с. 242—257.

⁶ Переписка, С. 17—19; Чтения 1859 г., 1, 255—257.

⁷ Переписка, С. 21, 24—27.

⁸ Там же, с. 22, 25—26.

⁹ Там же, С. 24.

¹⁰ Там же, С. 25.

¹¹ Там же, С. 43—47.

¹² Там же, С. 47—49.

собою такое условие, чтоб Украина не подлежала ни от кого вассальной зависимости, но пребывала бы навсегда независимою державою»¹³.

Ни письмо Орлика к Скоропадскому, ни его универсалы, разосланные по левобережной Украине, не имели никакого успеха. Скоропадский выслал на правую сторону Днепра против Орлика генерального асаула Бутовича, а сам выступил с генералом царским Бутурлиным против крымского хана. Дошедшие в Переяславский полк универсалы Орлика были сожигаемы палачом¹⁴. Впрочем, для осторожности (так как государь вообще тогда все-таки мало доверял преданности малороссиян) приказано было собрать в Глухове жен всех полковников, дабы они служили залогом верности своих мужьев, а чтобы скрыть настоящую цель такого распоряжения, приказано было самому гетману и всем чинам генеральной старшины оставить жен своих в Глухове, как будто ради безопасности¹⁵. Замечательно, что такая судьба постигла тогда Анну Обидовскую, вдову племянника Мазепы, умершего давно уже в походе против шведов в Лифляндии. Она была дочь Василия Леонтьевича Кочубея, которого семейство было так милостиво обласкано царем, как бы в вознаграждение за ошибку правительства, учиненную против Кочубея. Анна Обидовская не только не была участницею царского благоволения к роду Кочубея, но по какому-то неизвестному нам делу, касающемуся измены Мазепы, она содержалась в Полтаве под караулом, а в марте 1711 года была доставлена в Глухов, где определено было ей жить хотя без караула, но с обязательством никуда не отлучаться из Глухова¹⁶. Киевский губернатор князь Дмитрий Михайлович Голицын так же поступил с женами правобережных полковников — чигиринского Кгалагана, белоцерковского Танского, недавно заступившего место своего тестя, знаменитого Палля, уже умершего, и брацлавского Григораша, вызвавши всех их в Киев во время вступления Орлика в правобережную Украину¹⁷.

Если на левобережной Украине воззвания Орлика решительно не имели успеха между обывателями, то на правобережной не остались они без влияния. В Черкассах, в Каневе, в Мошнах и в некоторых местах Белоцерковского полка, а также полков Корсунского и Уманского, жители склонялись на сторону царских противников¹⁸. Сын богуславского полковника Самусь прибыл в Киев и извещал, что жители рвутся к Орлику¹⁹. Высланный против Орлика генеральный асаул Бутович потерпел под Лисянкою поражение и был взят в плен²⁰. Об этом человеке возникали тогда подозрения в его верности. Подан был на него донос от некоего Жадковича. Головкин в конце января 1711 года писал Скоропадскому, что лучше бы заменить Бутовича другим лицом, более надежным²¹. После Прутского мира*, в том же 1711 году, в сентябре, освобожденный Бутович из плена и сообщил о намерениях Орлика, вместе с крымским ханом, опять начать войну²².

После победы, одержанной над высланным от Скоропадского Бу-

¹³ Переписка, С. 36 (Твердження П. Орлика про те, «щоб Україна не підлягала ні від кого васальній залежності», грішить проти істини. Відомо, що Бендерські статті, укладені між емігрантською старшинською верхівкою і Карлом XII, проголошували протекторат Швеції над Україною.— Ю. П.).

¹⁴ Судьенко. Матер., II, 182.

¹⁵ Судьенко. Матер., II, 173—177.

¹⁶ Судьенко. Матер., II, 155.

¹⁷ Судьенко. Матер., II, 23.

¹⁸ Судьенко. Матер., II, 11.

¹⁹ Арх. Югоз. Росс., III, 2—181; Судьенко, Матер., II, 28.

²⁰ Судьенко. Матер., II, 29.

²¹ Судьенко. Матер., II, 172—173.

* Йдеться про Прутський мирний договір, що був укладений 12 липня 1711 р. поблизу Ясс між Росією і Туреччиною. До речі, цей договір обумовлював згоду царського уряду пропустити Карла XII з Туреччини у Швецію.

²² Судьенко. Матер., II, 346.

товичем, дело Орлика пошло еще успешнее: городки сдавались ему без боя один за другим. Оставалась в царской власти одна Белая Церковь да некоторые местечки Белоцерковского полка²³. Орлик осадил Белую Церковь. С ним, кроме татар, был там и кошевой с запорожцами. Уже сечевики успели овладеть нижним городом, вывели там шанцы и собирались громить верхний город или замок. Защищали его царские силы под начальством бригадира Анненкова и белгородские верные царю козаки²⁴. Ночью сделали осажденные вылазку, овладели запорожскими шанцами и прогнали запорожцев. Орлик отступил, не взявши Белой Церкви. Поляки, помогавшие Орлику, бывшие с ним под Белой Церковью под начальством Галецкого, отошли в Полесье, а татары, не слушаясь Орлика, рассыпались загонами и стали набирать ясыр по украинским селам. Сам Орлик скоро также удалился за Днестр, откуда явился в Украину²⁵. Тогда Орлик написал шведскому королю письмо, в котором изъяснял, что виною неудачи его предприятия были коварные союзники — татары; в противность договору Орлика с крымским ханом, они брали в плен жителей и варварски разоряли край, и это происходило тогда уже, когда этот край готов был добровольно подчиниться ему, Орлику²⁶. Салтан, бывший с Орликом под Белую Церковью, вдруг оттуда бежал с своею ордою к Бугу; Орлик погнался за ним, умолял остановиться, просил оставить ему хоть часть орды, хоть тысяч десять, — салтан обещал, но не сдержал обещания. Не смотрели татарские мурзы на представления Орлика и его старшин, ссылавшихся на договор с ханом, распустили свои чамбулы* во все стороны по украинской земле. «Каких неслыханных под луною свирепств ни учинили тогда дикие татары! — выражается в своем письме к шведскому королю Орлик. — Они обдирали и опустошали церкви, — одни превращали в лошадиные стойла, другие сожигали в пепел, иные умышленно предавали всяческому осквернению: опрокидывали престолы церковные, топтали ногами св. дары, издевались над иконами, насиловали недорослых девочек, замучивали людей обоюго пола, уже ранее лишенных мечом, огнем и грабежом всего своего достояния. На всем пространстве от Днестра до Роси нахватили они в ясыр несколько тысяч духовных и мирских людей, козаков, посполства, женщин и детей, и погнали в свой белгородские, буджацкие и ногайские жилища, опустошили огнем и мечем весь край от Роси до Тетерева и до Днепра, в полках Белоцерковском и Каневском истребили города и местечки, а малых детей, неспособных быть взятыми в ясыр, кидали в воду или рассекали пополам. Пером трудно описать безчеловечия, какие совершал с своими своевольными татарами сын Дзяун-бея в Германовке, несмотря на оберегательные универсалы, выданные от меня, от киевского воеводы и даже от самого салтана. Его впустили в город по его просьбе под предлогом дружбы, а он предал весь город с святыми церквами расхищению и пожару, более пяти тысяч туземцев и обывателей соседних сел, искавших в городе безопасности, татары погнали в ясыр, малолетних девочек насиловали и потом бросали в огонь, охвативший весь город; до пятидесяти младенцев было оторвано от материнных грудей и брошено в огонь, других раздирали пополам или, бравши за ножки, разбивали головками об стены. Несмотря на мои представления, за такие варварства виновные не подвергались наказаниям; напротив, когда я требовал обуздания татарской наглости, салтанов визирь Муртаза-ага отвечал, что татарам дано дозволение обращать в пепел города, местечки и села и брать ясыр на пространстве от Роси до Тетерева и

²³ Судьенко. Матер., II, 30.

²⁴ Судьенко. Матер., II, 35.

²⁵ Арх. Югоз. России, III, 2—189.

²⁶ Переписка, С. 38—42.

* Те саме, що загопи татарської кінноти.

Днепра, так как этот край соседствует с Киевом и Белою Церковью и нам враждебен, заодно с этими городами. Это неправда. Все жители этого края оказались мне верны и послушны и за свое послушание приняли от татар такое опустошение, что едва ли один человек на месте своего жительствова цел и невредим. Во время своего бегства назад татары, рассыпавшись по трем полкам: Кальницкому, Уманскому и Тарговицкому, а отчасти по Брацлавскому и Корсунскому, причинили такое же разорение невинному народу; все разорено, разграблено, выжжено, народ загнан в неволю, только город Умань с своими предместьями один остался оплакивать бедствие, постигшее Украину. Довольно того сказать, что у меня было более шестнадцати тысяч козаків Війська Запорозького, кроме мещан в полках Чигиринском, Уманском, Тарговицком, Кальницком, Корсунском, Богуславском, Каневском, и несколько сотен в полку Белоцерковском, теперь же едва три тысячи осталось: не только мещане, но и козаки, имевшие в этих полках свои дома и семьи, узнавши о неприятельских поступках татар, разошлись от меня в разные стороны, думая спасать своих жен и детей, а те, что еще при мне остаются, оплакивают потерю своих семейств, братьев и друзей!». Посылая такое письмо, Орлик просил шведского короля принять к сердцу вопль несчастной Украины и ходатайствовать пред падишахом как о возмездии татарам за бедствия, нанесенные краю, так и об освобождении угнанного из Украины ясыра. Действительно, Карл исполнил желание Орлика, так как 31 июля 1711 года (по мухамеданскому летосчислению в последние дни месяца Ремазиеле увеле 1123 года) последовал указ падишаха сераскиру-паше бендерскому отыскать, собрать и передать Орлику, вождю козацкому, пленных, какие найдутся в крае, управляемом этим пашею, из взятых татарами в прошлый их поход в Украине²⁷.

Таким образом, неудача предприятия на правобережной Украине постигла Орлика и его соумышленников от союзников, которых они пригласили*.

Так же мало помог мазепинскому делу и хан крымский, покусившийся на Слободскую Украину в то время, когда Орлик подвизался в правобережных полках Гетманщины. Сперва хану повезло, казалось, счастье. Он удачно расправился с русским городом Сергиевским. Великороссийские ратные люди не в силах были оборонять город. Малороссийские жители сдали город татарам и выдали им царских солдат в неволю. После этой победы хан с ордою вступил в Слободскую Украину. Он дошел до местечка Водолаг Харьковского полка. Обыватели этого местечка и других слобод встречали крымского хана с хлебом-солью**. Хан, однако, не решался следовать далее в глубь Гетманщины и повернул с ордою назад. Передавшиеся ему слобожане отправлены были к Вольному, вероятно, с целью расселить их на пустопоросших степях, составлявших владение крымского хана. Но за ними отправился в погоню с козаками полтавский полковой судья Петр Кованько, завернул их назад и пригнал к Полтаве. Так как они хотели отбиться оружием в то время, когда их догнал Кованько, то за измену царю и за поднятие оружия против государевых воинов приговорили десятого из них по жеребью казнить смертью, а остальных, с женами и детьми, собравши всех, отправить в Москву, дабы оттуда по назна-

²⁷ Переписка, С. 42.

* Цей висновок не можна вважати безперечним. Адже загонам П. Орлика і С. Лещинського, орді кримських татар рішуче протистояли під Білою Церквою в березні 1711 р. українські козацькі полки та російські війська.

** Щоб вірно зрозуміти причини таких вчинків жителів окремих населених пунктів, слід врахувати політику царського уряду та гетьманів Лівобережжя щодо них. А вона, крім іншого, переслідувала мету зміцнити самодержавну владу, поглибити кріпосницькі відносини на Україні.

чению Приказа разослать в ссылку²⁸. То же постигло и тех, что сдали Сергиевский татарам.

В июле того же 1711 года произошло знаменитое в истории прутское дело *. Царь российский Петр Первый с своим войском был окружен многочисленными турецкими силами и принужден был заключить с визирем унижительный для себя мир. Московский государь очутился в таком же положении, в каком был когда-то польский король Ян Казимир под Зборовом, когда его с польским войском окружил Хмельницкий с козаками и союзник Хмельницкого, крымский хан с своими ордами. И теперь против московского государя стояли такие же козаки, только уже составлявшие малый обломок той воинственной силы, которая так недавно наводила страх своею многочисленностью и отвагою. Зато этот обломок козачества находил себе опору в такой мусульманской силе, которая была в большем размере, чем завлеченная Богданом Хмельницким против поляков. Один летописец, передающий деяния Хмельницкого, по поводу союза его с татарами заметил, что дружба христианина с мусульманином так же несостоятельна, как дружба между бараном и волком. То же можно было произнести и теперь. Политика мусульманского двора, вмешиваясь в дела христианских обществ, всегда имеет в виду только свои корыстные цели. И на этот раз то же оказалось. Козаки были близки к достижению своих целей: Петр был уже в руках их союзников турок; ради спасения жизни и своей державы он должен был на все согласиться; что бы ему ни предложили, если б он только стал пленником турок. Но визирь не довел войны до того, чтобы взять русского царя в плен. Визирь заранее согласился на мир, предложенный побежденным царем. Все обделали деньги и обещания денег, которые всегда были все-ильны у всех турецких визирей, даром что едва ли не каждый из визирей платился за свое корыстолюбие свержением с своего достоинства, а нередко и жизнью. Многочисленные примеры, следовавшие один за другим непрерывно, не могли изменить порока, укоренившегося из поколения в поколение. Впрочем, хотя по великодушию визиря царь российский с своим воинством мог безопасно воротиться в отечество, но договор, состоявшийся на берегах Прута, все-таки оставлял козакам-мазепинцам некоторую надежду в будущем. В числе условий, какие у царя вынудили турки, было такое: царь обязывался не вмешиваться как в дела Польши, так и в дела козаков и не беспокоить последних. Эти неясные выражения Орлик и его товарищи толковали так, что царь совершенно отрекся от Украины, и она теперь может считать себя самобытным, ни от кого не зависимым государством. Недоразумения, возникшие в дипломатических сношениях, препятствовали утверждению мира Турции с Россией, заключенного на берегах Прута. Царь медлил уничтожением таганрогской крепости и возвращением Азова, требуя прежде удаления шведского короля из турецких пределов, а турки были с своей стороны недовольны неисполнением договора по вопросу о невмешательстве царя в дела Польши и козаков. Зимой война готова была вспыхнуть снова. По отношению к козакам спорный вопрос состоял в том: обязывает ли Прутский договор российского царя считать себя отрекшимся от Украины, потому что статья, относящаяся непосредственно к этому вопросу, в мирном договоре выражена была неясно, и подавала повод к толкованиям на всякие лады²⁹. Бывший тогда в Константинополе царский вице-канцлер Шафиров, поддерживаемый послами английским и голландским, указывал, что если бы при заключении мирного договора шло дело об уступке

²⁸ Судьенко. Матер., II, 186.

* Мається на увазі оточення в липні 1711 р. російської армії поблизу Ясс на правому березі Пруту 127-тисячним турецько-татарським військом.

²⁹ Соловьев. Истор., XVI, 92 (Переданий у тексті зміст примітки опущено.— Ю. П.).

всей Украины, то зачем же было говорить об уничтожении крепостей Каменного Затона и Новобогородска: если признавать этот край уступленным Россиею Турции, то само собою во владение последней переходили и эти крепости³⁰. На это казаки с своей стороны указывали на прежде состоявшееся условие между королем шведским, протектором козаков, и крымским ханом, верным вассалом Турции; там об этих именно крепостях, построенных Москвою, было сказано, что они должны принадлежать Войску Запорожскому, которое должно быть объявлено ни от кого не зависимою державою, следовательно, если бы даже московская держава действительно в договоре с Турциею отрекалась от владения краем, в котором построила эти крепости, то это не уничтожало бы права козаков считать эти крепости принадлежащими Украине уже потому, что Москва уступила их Турции, а Турция заранее отдавала их козакам.

Підготовка тексту до друку й примітки Ю. А. Пінчука

(Далі буде)

³⁰ Соловьев. Истор., XVI, 106.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?
Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу»

В. Г. Сарбей (Київ)

Наукова конференція з історії Берестецької битви 1651 р.

Однією з найважливіших історичних дат, які впродовж 1989—1991 рр. святкуються суверенною Радянською Україною, є 500-річчя українського козацтва — збройної сили, яка заклала підвалини української державності. Апогеєм боротьби українського козацтва за її утвердження була народно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. У рамках святкових заходів, що організуються з приводу згаданого ювілею, Українське товариство охорони пам'яток історії і культури вже нинішнього року вирішило провести республіканську науково-теоретичну конференцію «Берестецька битва в історії України». Вона відбулася 16—17 червня на місці тієї грандіозної військово-історичної події, що сталася 339 років тому в закутку порубіжжя трьох нинішніх областей Української РСР: Ровенської, Волинської і Тернопільської.

Офіційно і неофіційно на конференцію прибули майже з усіх областей України активісти Українського товариства охорони пам'яток (УТОПІК), Народного руху України (НРУ), науковці й історики-аматори, музеєзнавці та краєзнавці. Проходила конференція у будинку культури села Острів Червоноармійського району Ровенської області. На околиці села — музей-заповідник «Козацькі могили» разом з православним храмом, збудованим 1915 р. в пам'ять про українських воїнів, полеглих у Берестецькій битві.

Конференцію відкрив голова правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури акад. АН УРСР П. П. Толочко. Він відзначив, що Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького стоїть у ряду таких світових історичних подій, як селянська війна у Німеччині або Велика французька революція. Ще далеко не осягнута думкою істориків Берестецька битва — за кількістю її учасників одна з найбільших у середньовічній Європі. На місці, де вона відбувалася, потрібно було б створити заповідник «Поле козацької слави».

Д-р іст. наук, проф. В. Г. Сарбей (Ін-т історії АН УРСР) у доповіді «Вітчизняна історіографія про Берестецьку битву» проаналізував відповідні місця у відомих літописних працях Самовидця, Величка, Грабянки, написаних по свіжих слідах подій і розрахованих на осмислення сучасниками уроків битви, звернув увагу на гуманістичні мотиви в описах її згаданими літописцями, визначив напрями дальшого дослідження до кінця ще не з'ясованих пи-

тань: місце битви з історії Визвольної війни, роль Б. Хмельницького, уроки битви (військові і політичні) для сучасників та потомків тощо.

Ще багато нам треба зробити для справді гідного увічнення пам'яті одного з найталановитіших сподвижників Богдана Хмельницького — І. Богуна, військовий талант якого особливо яскраво виявився під час Берестецької битви, — наголосила у своєму виступі відома дослідниця запорізького козацтва канд. іст. наук О. М. Апанович (Київ). Голова Товариства народних майстрів-художників України В. М. П'ядка (Київ) ознайомив присутніх з проектом майбутнього державного історико-культурного заповідника «Поле Берестецької битви», створеним колективом київських художників-монументалістів.

Велику активність на конференції виявили члени Ровенської обласної організації УТОПІК — вузівські та музейні працівники. З доповідями, зокрема, виступили: канд. іст. наук Г. Ф. Бухало («Деякі проблеми заключного етапу Берестецької битви у висвітленні польських авторів»), І. М. Пацула («Берестецька битва в оцінці польської історіографії та художньої літератури»), канд. філол. наук С. І. Шевчук («Записи народних пісень про Берестецьку битву»), І. Г. Пашук («Відвідини і слово письменників про музей-заповідник «Козацькі могили»), Б. А. Прищепка («Пам'ятки фортифікації XVII ст. на Волині»).

Л. О. Протас (Луцьк) розповіла історію м. Берестечка (нині Волинської області), закликала уважно вивчати історію церкви, що допоможе глибше досліджувати й проблеми Визвольної війни 1648—1654 рр. Вона, зокрема, переконувала учасників конференції в тому, що роль православного коринфського митрополита Йосифа у Берестецькій битві була аж ніяк не меншою від тієї, загальноновизнаної, яку відіграв славнозвісний Сергій Радонезький у Куликовській битві 1380 р. Про державний музей-заповідник «Козацькі могили» розповів його директор М. Я. Лотоцький. Він же повідомив, що за 20 останніх років постійно діюча на полі Берестецької битви археологічна експедиція Ін-ту суспільних наук АН УРСР у Львові під керівництвом д-ра іст. наук І. К. Свешникова поповнила музей 5 тис. експонатів. Наук. співроб. вищезгаданого інституту канд. іст. наук І. З. Мицько сказав, що ці експонати мають світове значення для вивчення історії українського козацтва, висло-

вив ряд пропозицій щодо впорядкування музею-заповідника, запропонував занести його у міжнародні туристські маршрути.

З промовама на конференції виступив також ряд діячів НРУ, зокрема народний депутат УРСР Л. Лук'яненко (Київ), О. Новак (Ровно) та ін. В одностайно схвалених учасниками конференції рекомендаціях записано: щорічно проводити на полі Берестецької битви наукові конференції та фестивалі кобзарських дум; матеріали цих конференцій публікувати; під-

готувати й випустити у світ бібліографічний покажчик літератури про битву; створити історико-художню раду для вироблення концепції, на основі якої відкрити республіканський заповідник «Поле Берестецької битви»; порушити клопотання перед Верховною Радою УРСР про таке перейменування м. Червоноармійська, щоб у його назві увічнювалися події Визвольної війни 1648—1654 рр. або імена її героїв, зокрема Івана Богуна.

Одержано 19.07.90.

С. П. Колодєзева (Київ)

Захист докторської дисертації О. І. Путром

29 червня 1990 р. на засіданні спеціалізованої ради при Інституті історії АН УРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня д-ра іст. наук деканом факультету Київського державного інституту культури доцентом О. І. Путром на тему «Соціально-економічний і політичний розвиток Лівобережної України у другій половині XVIII ст.».

Провідною організацією виступав Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, офіційними опонентами — д-р іст. наук, проф. В. І. Буганов (Інститут історії СРСР АН СРСР), чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко (Інститут історії АН УРСР), д-р іст. наук, проф. І. П. Шульга (Вінницький державний педагогічний інститут ім. М. Островського), а також зав. відділом історії капіталізму, д-р іст. наук, проф. В. Г. Сарбей (Інститут історії АН УРСР), який взяв участь в обговоренні дисертації. Виступаючи відзначили актуальність, високий науково-теоре-

тичний рівень і практичну значущість дисертації О. І. Путра.

Автор здійснив комплексне дослідження основних процесів соціально-економічного і політичного розвитку одного з найбільших регіонів Російської держави — Лівобережної України у період розкладу феодално-кріпосницької системи і формування в її надрах капіталістичного укладу. Значно розширено джерельну базу досліджуваної проблеми. До наукового обігу введено великий комплекс документів, що зберігаються в архівах і рукописних відділах бібліотек Києва, Москви, Ленінграда.

На автореферат дисертації надійшло 6 позитивних відгуків від провідних фахівців з Москви, Києва, Дніпропетровська, Ярославля.

Спеціалізована рада одноголосно ухвалила клопотання перед ВАК СРСР про присудження О. І. Путру вченого ступеня доктора історичних наук.

Одержано 24.07.90.

СОДЕРЖАНИЕ

ИНТЕРВЬЮ

- Герасимов И. А. Создание Книг Памяти 3

СТАТЬИ

Новый взгляд на проблему

- Смолий В. А., Гуржий А. И. Становление украинской феодальной государственности 10
Симоненко Р. Г., Боечко В. Д., Бузало В. И. Из истории связей и сотрудничества украинского и молдавского народов (*Окончание*) 21

* * *

- Бугай Н. Ф. (*Москва*). Депортации населения с Украины (30—50-е годы) 32
Мовчан О. Н. Голод 1921—1923 гг. на Украине 38

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Коцур В. П. (*Переяслав-Хмельницкий*). Партийно-советская пресса в начале 20-х гг. 46

СООБЩЕНИЯ

Из истории политических партий на Украине

- Кугутяк Н. В. (*Ивано-Франковск*). Радикальная партия в Восточной Галиции 55

Малоизвестные страницы истории

- Дашкевич Я. Р. (*Львов*). Взаимоотношения между украинским и еврейским населением в Восточной Галиции (конец XIX—начало XX ст.) 63

Из истории Великой Отечественной войны Советского Союза

- Нерод В. А. Хроники Великой Отечественной войны 73

- Ленская В. В. (*Кривой Рог*). Фашистская школьная политика на оккупированной территории Украины 81

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

- Рожко М. Ф. (*Львов*). Карпатские пути и их оборона 86

* * *

- Перри М. (*Великобритания*). Исторический роман Н. И. Костомарова «Кудеяр»: факт, вымысел, фольклор 98

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Ганжа О. И. Государственное регулирование социально-экономических отношений на селе в условиях нэпа 103

- Гурбик А. А. Кошныи суды на украинских землях в XIV—XVI ст. 110

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

- Шаповал Ю. И. Л. М. Каганович на Украине (*Окончание*) 117

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- К истории межнациональных процессов на Украине (*Продолжение*)

- Протокол допроса гайдамаки Семена Гаркуши

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Костомаров Н. И. Мазепинцы (*Продолжение*)

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Сарбей В. Г. Научная конференция по истории Берег

- Колодезева С. Ф. Защита докторской диссертации А